SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

Index - અનુક્રમણિકા

Portrayal of Women in Literary World

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

Portrayal of Women in Social World

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

Editorial – સંપાદકીય

આ અંક નારી–વિશેષાંક તરીકે પ્રકાશિત કરી રહ્યાં છીએ.

આ અંકમાં અમે નારીચેતનાને અને નારીવાદને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલી રચનાઓ, થયેલા સંશોધનોને સ્થાન આપીને વર્તમાન સમયે આ ક્ષેત્રમાં થયેલી વિચારણા અને અભિવ્યક્તિને આ અંકમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આશા છે આપને આ વિષમાં ચાલી રહી ગતિવિધિઓનો આછો પરિચય મળવા સાથે ગુજરાત કોલેજમાં યોજાયેલ નેશનલ સેમિનારમાં રજૂ થયેલ શોધપત્રો વાંચવા મળશે.

આ નેશનલ સેમિનારનો વિષય હતો– નારીઃ સમાજ અને સાહિત્ય સંદર્ભે.

આ વિષયના સંદર્ભમાં વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોના અધ્યાપકો દ્વારા કુલ–49 સંશોધનપત્રો રજૂ કરવામાં આવ્યાં. ડૉ. શરીફા વીજળીવાળાએ સેમિનારના આરંભમાં બીજ વક્તવ્યમાં ગુજરાત, ભારત અને વિશ્વ કક્ષાએ સાહિત્યમાં અને સમાજમાં નારીવાદ ખરેખર શું છે, કઇ રીતે એનો ઉદ્ભવ અને વિસ્તરણ થયું તેની વાત મુકવા સાથે સાહિત્યમાં કઇ રીતે એ પ્રતિબિંબિત થઇ રહ્યો છે તેની અભ્યાસપૂર્ણ રજૂઆત કરી.

સાહિત્યમાં નારી અને નારીવાદ– વિષય પરની પ્રથમ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા સુપ્રસિદ્ધ લેખિકા ડૉ. બિન્દુ ભટ્ટ. તો સમાજમાં નારી અને નારીવાદ– વિષય પરની બેઠકમાં અધ્યક્ષ હતા સુપ્રસિદ્ધ સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. ગૌરાંગ જાની. એમની અધ્યક્ષતામાં અધ્યાપકો–સંશોધકો દ્વારા જૂદા જૂદા વિષય પરના પોતાના શોધપત્રો રજૂ કર્યાં. ત્યાર બાદ અધ્યક્ષ સ્થાનેથી એ પત્ર પર માસ્ટર ઓપિનિયન આપવા સાથે વિશેષો અને મર્યાદાઓની વિગતે છણાવટ કરવામાં આવી. દરેક બેઠકના અંતે ઓપન સેશનની વ્યવસ્થા હતી, એમાં અધ્યાપકોએ પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા જે તે વિષય વિશે વિગતપૂર્ણ ચર્ચાઓ કરવામાં આવી.

આ સેમિનાર અંતર્ગત 50 શોધપત્રો પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતા પણ એમાના કેટલાક લેખોને પ્રકાશિત કરતા પૂર્વે પુનઃ લેખન કરવાની જરૂરીયાત વિશેષરૂપે જણાઇ. આ ઉપરાન્ત કેટલાય એવા અધ્યાપકમિત્રો હતા જેમણે પ્રકાશન માટેના નિયમો પાળ્યા ન હોવાથી અહીં સમાવી શક્યા નથી. જેમકે, પીડીએફ ફોર્મેટમાં આવેલ લેખો, કોઈ અજાણ્યા અને યુનિકોડમાં કન્વર્ટ ન થઈ શકે એવા લેખો પણ અહીં સમાવ્યા નથી. આ ઉપરાન્ત કેટલાક લેખો તો ઇમેજરૂપે જ મોકલવામાં આવ્યા હતા. એવા લેખો અને ખાસ તો જેમણે વીકીપિડિયા અને બીજી ઇન્ટરનેટ સાઇટ પરથી સીધી જ ઉઠાંતરી કરેલા લેખો પણ હતા જે અહીં સમાવવામાં આવ્યાં નથી. યોગ્ય સંદર્ભો આપ્યા સીવાયના લેખો પણ ચાળી લીધા છે. એ પછી પણ કંઈ રહી ગયું હોય તો હરિ..હરિ...અમે પૂરો પ્રયાસ કર્યો છે.

અમદાવાદમાં આવેલી ગુજરાત રાજ્યની સૌ પહેલી સ્થપાયેલી કોલેજ એટલે ગુજરાત કોલેજ. ગુજરાત અને ભારતના પણ અનેક નામી વ્યક્તિઓએ જ્યાં અભ્યાસ કરીને પોતાના ક્ષેત્રમાં નામના હાંસિલ કરેલી

એવી આ કોલેજની પરંપરા સવાસો વર્ષથી પણ વધારે જૂની છે. હાલ એ કેમ્પસમાં ત્રણ કોલેજ ચાલે છે. સવારે ગુજરાત કોમર્સ કોલેજ, બપોરે ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ અને સાંજે ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ– આ ત્રણેય સંસ્થાઓનું તંત્ર સ્વતંત્ર રીતે સક્રિય છે. ગુજરાત સરકારની સીધા નિયંત્રણ હેઠળની આ કોલેજોમાં હજ્જારો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે.

આશા રાખીએ છીએ કે, આ વિશેષાંક આપને ગમશે. આપના પ્રતિભાવો આવકાર્ય છે.

છેલ્લે,

સૌને નવા વર્ષની શુભકામનાઓ.

ડૉ. નરેશ શુક્લ
મુખ્ય સંપાદક

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

નારીઃ સાહિત્ય અને સમાજ સંદર્ભે – ડૉ. નરેશ શુક્લ, ડૉ. હેતલ ઠક્કર

આજે નારીવાદના ઉગ્રતાભર્યા આંદોલનો ભલે સમી ગયા હોય પણ એના કેન્દ્રમાં રહેલા પ્રશ્નોએ પ્રસ્તૃતતા ગુમાવી નથી. સમાજમાં, ખાસ કરીને દુનીયાના વિકસીત અને વિકાસશીલ દેશોમાં નારીના પરંપરાગત દરજ્જામાં ખાસ્સો બદલાવ જોવા મળે પણ દુનીયાના કેટલાય એવા દેશો છે, એવા સમાજો અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં હજી નારીચેતના કે નારીવાદ અને એની પાછળની એક મજબૂત ભૂમિકાનો હરફ પણ ઉચ્ચારાયો નથી. સ્ત્રીને હજી પણ ત્યાં આજથી બે સદી પહેલા જે સ્વરૂપે આ વિકસીત–વિકાસશીલ દેશોમાં જોવામાં આવતી હતી તે જ અવસ્થામાં આજે જીવે છે. આ કમનસીબી હલ કરવાની હજી બાકી છે.

દુનીયાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓથી માંડી આજના આધુનિક યુગ સુધી પહોંચતા સુધીમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સતત બદલાતું રહ્યું હોવાનું સમાજશાસ્ત્રીઓ નોંધે છે. વિવિધ સમાજોના અભ્યાસો કર્યા પછી કેટલાક તથ્યો સામે આવ્યાં છે તે પણ જોવા જેવા છે. મોટાભાગના સમાજો પિતૃસત્તાક સમાજો છે. માતૃસત્તાક સમાજોમાં પણ કેન્દ્રરૂપ મહત્વના કાર્યોમાં પુરુષો પ્રાધાન્ય ભોગવતા હોવાનું જોવા મળ્યું છે. શારીરિક શક્તિ અને તત્કાલીન જરૂરિયાતો–શિકાર, કુટુંબરક્ષણ, સીમા વિસ્તરણ, ઘર છોડ્યા પછી આવતી આફતો સામે ટકવાની મુશ્કેલીઓ– જેવા તે સમયના પ્રાથમિક કક્ષાના સમાજની સમસ્યાઓએ અને સ્ત્રીની શારીરિક રચનાની કેટલીક મર્યાદાઓના કારણે આરંભે સ્ત્રીને ઘર–કુટુંબ–બાળ ઉછેરની જવાબદારી અને પેલી મુશ્કેલીઓથી બચાવવાની દાનતે સ્ત્રીને મર્યાદીત વિસ્તરણની તક આપી, આરંભમાં કદાચ ઉમદા આશયથી પણ પછીથી અધિકારભાવની પ્રબળતાને કારણે જન્મેલા માલિકીભાવે સ્ત્રીઓની ક્રમશઃ અવદશા કરવાની દિશામાં જ વિસ્તરણ થયું.

આદિમ અવસ્થાથી માંડીને ભવ્ય સભ્યતાઓના મોટા વિસ્તારમાં કમનસીબે સ્ત્રીઓને સાવ સામ–સામા છેડાની અવસ્થાઓનો સામનો કરવાનો આવ્યો. એક બાજુ એને દેવી કે મહાદેવીના રૂપે સ્વીકારવામાં આવી તો બીજી બાજુ એને ખરાબમાં ખરાબ નીચલા સ્થાન પર હડસેલી દેવામાં આવી હોવાની હકીકતથી કોઈ અજાણ નથી. એટલે એ વિશે પુનરાવર્તન કરવા ઈચ્છતા નથી. નારીવાદ અને એની ચળવળો વિશે પણ ઘણી માહિતીઓ ઉપલબ્ધ હોવાથી એ પણ આ લેખમાં અપ્રસ્તુત ગણી છે. પણ એ વિશેની સૌથી મોટી એક બે હકીકતોને ધ્યાન પર લેવી જરૂરી જણાય છે. એક તો આ આખીએ સભાનતા રાતો–રાત આવી નથી. દુનીયાના કોઈપણ સમાજોમાં ઉચ્ચ–નીચના ભેદ ન હોય એવો સમાજ અસ્તિત્વમાં નથી. હા, મોભો, આર્થિક, રંગ, જાતિ, ધર્મ, વૈચારિકથી માંડી અનેક પ્રકારના વાડાઓ સરજીને માનવજાત પોતાના વિકસિત માનતી આવી છે. પોતાના જ જેવા બીજા માનવને ચડતો કે ઉતરતો માનવો અને એ માનીને વિશિષ્ટ રીતે વર્તવું એ જાણે કે એના સ્વાભાવનું લાક્ષણિક પાસું રહ્યું છે. એક જ ઘરના સભ્યોથી માંડી વિશ્વની મહાન ગણાતી પ્રજાઓ આ ભાવથી પર થઈ શકી નથી. કદાચ એની આ લાક્ષણિકતાઓને

જોઈને જ દરેક ધર્મો, સંસ્કૃતિઓએ જુદા જુદા ભેદે 'વિશ્વકુટુંબકમ્'–ની ભાવનાઓના નારા લગાવવા પડ્યા હશે !

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ માનવજાતને કેટલાય ફાયદા અને ગેરફાયદાઓ કરાવી આપ્યા છે. – એ બાબત પર વિચારીએ ત્યારે જણાય કે સાવ સામાન્ય જણાતા એ આરંભિક યંત્રોએ માનવજાતની સાવ દશા અને દિશા જ બદલી કાઢી છે. ખબર નથી પડતી કે એ દિશા સર્જનની છે કે વિસર્જનની. માનવજાત કયા માર્ગે છે એ તો આવનારાં દિવસો જ બતાવશે. પણ છેલ્લી ત્રણ–ચાર સદીઓના વર્તમાનને તો એણે સાવ અપૂર્વ એવા બદલાવનો અનુભવ કરાવ્યો છે. સૌથી મોટો ફાયદો કાળા ગુલામો અને જગતભરની નારીઓને થયો છે. આ બંને વર્ગની જિંદગીમાં સુખનો સુરજ ઉગવાની શરૂઆતના કારણરૂપ આ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને જોઈ શકીએ.

અંગ્રેજ રાજદ્વારી જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલ દ્વારા મહિલા–મતાધિકારની ચળવળ આરંભાઇ અને અમેરિકામાં વ્યવસ્થિત નારીવાદી ચળવળની શરૂઆત એલિઝાબેથ સ્ટેન્ટન દ્વારા કરવામાં આવી તે પહેલા રેનેસાંએ ખાસ પ્રકારની માનસિકતાનું નિર્માણ કરી આપેલું. નવજાગૃતિકાળ એ અર્થમાં જાગૃતિનો કાળ બની રહે.

ઉપરા–છાપરી આવી પડેલા વિશ્વયુદ્ધોએ સમગ્ર માનવજાતના ચિત્ત પર જે અસર પાડી હતી તે અ–પૂર્વ હતી. બીજા બધી જ જાતના વર્ગભેદ પછી, એથી એ મોટો પ્રશ્ન અસ્તિત્વનો આવી ને ઊભો રહ્યો. જાત–પાત, ધર્મ–અધર્મ કે વિધર્મીઓ, રંગભેદ, નાના–મોટા, શક્તિશાળી–નબળા, બૌદ્ધિક કે બૂધાં, પૂર્વના કે પશ્ચિમના– કોઈ પોતાને સુરક્ષિત અનુભવી ન શકે એવા એ અરાજકતાંભર્યા યુદ્ધના વર્ષોમાં માનવજાતે પોતાના ક્ષણભંગુર અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. હિરોસીમા–નાગાસાકિની કરુણાન્તિકાએ માણસની આંખો જ ખોલી નહીં એને સાવ સ્તબ્ધ કરી નાંખ્યો. ચિત્તને સાવ અવાચક્ કરી નાંખનારાં એ નરસંહારની કિંમત ચૂકવ્યા પછી એનામાં જે બદલાવ આવ્યો એમાં નારીવાદી ચળવળને ખાસ્સો વેગ મળે એ પ્રકારનો માહોલ સર્જાતો ગયો છે.

સાહિત્યએ આ ચળવળને બહુ ઉત્સાહથી અપનાવી. નાટ્યકાર ઇબ્સને – A Doll's House(1879)ને આ ચળવળ સાથે સાંકળવામાં આવી છે એમાં નિરૂપાયેલા નાયિકાના ગૃહત્યાગને લઇને. એ જ રીતે A Room of One's own (1929) વર્જિનીયા વુલ્ફની રચનાએ પણ આરંભકાળને ખાસ્સું વૈચારિક બળ પૂરું પાડ્યું. સિમોનના The Second Sex(1949)માં એનું વિદ્રોહીરૂપ જોવા મળે છે. આરંભે સ્વાભાવિક જ કોઈપણ આંદોલનનું આક્રમક રૂપ પ્રગટે. ત્યારબાદ એમાં પ્રોઢિનો ઉમેરો થાય અને ત્યાર પછીના તબક્કામાં એમાં સ્વસ્થ એવી વૈચારિક પિઠિકા રચાતી હોવાનો ઇતિહાસ માનવજાતે અનેક જાતના વૈચારિક આંદોલનોમાં જોયો છે. અનિલા દલાલ ઍલન શૉવાલ્ટરને ટાંકીને આ રીતે તબક્કાઓ કહે છે.1 'પરંપરાના પહેલા, Feminine તબક્કા વિશે તે કહે છે કે આ લેખિકાઓ તેમનાં લેખનમાં પુરુષ સર્જકની બૌદ્ધિક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને એ પુરુષ સભ્યતાના નારી વિશેના પૂર્વગૃહિતોને આત્મસાત કરે છે. તેઓ તેમની ભાષા–અભિવ્યક્તિમાં, પાત્ર નિરૂપણ અને કૃતિ સંરચનામાં પણ પેલા પ્રભાવ હેઠળ રહે છે. બીજા Feminist તબક્કામાં પુરુષની સત્તા અને આધિપત્ય સામેનો વિરોધ અને આક્રોશ પ્રકટ કરતું નારીસાહિત્ય સર્જાય છે. પુરુષે ઘડેલી નારીત્વની છબિઓને મૂળમાંથી ઉખેડી પોતાની આગવી છબિ ઉપસાવવામાં અને અન્યાયગ્રસ્ત નારીત્વના દશ્યો રચવામાં તેઓ તત્પર બને છે. તેમનાં લેખનમાં પુરુષ–દ્વેષની આત્યંતિકતા–પ્રગટ થવા માંડે છે. ત્રીજા female તબક્કામાં સ્ત્રી તેના લેખનમાંથી અનુકરણ અને વિદ્રોહ, જે બે બાબતો પુરુષ પર આધારિત છે, તે બંનેને તિલાંજલિ આપે છે. અને સ્વાયત્ત કલાસર્જનના સ્ત્રોતને પોતાના નારી તરીકેના અનુભવોમાંથી શોધી લે છે.'

ભારતમાં નારીવાદી વિચારધારા

એક ખાસ વાત નોંધવા જેવી એ છે કે આ સદીઓના સમયગાળા દરમિયાન ભારતીય સ્ત્રીઓએ પોતે કોઈ મોટાપાયે ચળવળ કરી હોય કે વિરોધ કર્યો હોય– જે આંદોલનરૂપ ધરે એવું ક્યારેય નોંધાયું નથી. ભારતીય સ્ત્રી જાણે રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, સાસ્કૃતિક પાસાઓથી દોરવાતી જ રહી, પોતે કોઈ પ્રકારના પ્રતિકારમાં કે સંઘર્ષમાં ઉતરવાનું કેમ મુનાસિબ માન્યું જ નહીં એ મોટો પ્રશ્ન છે...નાના વિદ્રોહ હશે, પણ એ વિદ્રોહમાંથી કોઈ વિચારસરણીનું ઘરાયુ નથી કે વ્યાપક આંદોલન સર્જાયું હોવાની કોઈ માહિતી વિશે ઈતિહાસ ચૂપ છે.

આવું થવા પાછળ કયા કારણો જવાબદાર હોઈ શકે તે જોઈએ તો બે બાબતો સમજાય છે.

1. ભારતીય સ્ત્રીને પોતાના થતાં અન્યાય પ્રત્યે સભાનતા જ નથી. એવી સભાનતા આવે તે માટે જે માનસિક વિકાસ જોઈએ તેવો વિકાસ રોકવામાં આવ્યો હોય તેવું બની શકે.

અથવા

2. જે પ્રકારનું જીવન એને જીવવા મળ્યું એનાથી એ ખુશ છે. જ્યારે ચિત્ત સંઘર્ષનો અનુભવ જ ન કરતું હોય તેવી સ્થિતિમાં એ પ્રતિકાર ન કરે તે પણ હકીકત છે.

ખેર, જે પણ હોય. એ હકીકત સ્વીકારવી જ રહી કે ભારત હોય કે વિશ્વમાં સ્ત્રીને એના અસ્તિત્વ વિશે, અધિકારો વિશે અને સામાજિક દરજ્જા વિશે સભાન કરવામાં પુરુષોનો હાથ રહેલો છે. જોકે, ફોર્બ્સ જેવા કેટલાક વિદ્વાનો ભારતીય નારીવાદી ચળવળને સ્વતંત્ર ગણે છે, એ પશ્ચિમથી પ્રેરાઈને થઈ હોવાનો સ્વીકાર કરતા નથી.[2]

ભારતમાં કેટલાક વિચારક સંતો, કવિઓ અને ખાસ તો પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને સમજ પામેલા ભારતીય સમાજસુધારકો એ અંગ્રેજ અમલદારો દ્વારા સ્ત્રીઓની બદતર હાલત વિશે વિચારવાનું શરું કરેલું. સતીપ્રથા, બાળવિવાહ, વિધવા પુનર્લગ્ન જેવી બાબતોને કેન્દ્રમાં રાખીને કાયદાઓ દ્વારા , ચળવળો દ્વારા સ્ત્રી શોષણ સામે વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો.

અંગ્રેજોથી સ્વતંત્ર થવાની વિચારધારા ક્રમશઃ મજબૂત બનતી આવી તેની સાથો સાથ સ્ત્રી–જાગૃતિની વાત પણ કેન્દ્રમાં આવવા લાગેલી. ગાંધીજીએ એમના વિવિધ આંદોલનોમાં સ્ત્રી અને દલિતોને સતત સાથે રાખ્યાં. એમણે જોયું કે ભારતની સૌથી મોટી નબળાઈ વર્ગ વ્યવસ્થા છે અને એની જ સમાન્તરે સ્ત્રીઓની અવદશા પણ એટલી જ જવાબદાર છે.

સમુહ માધ્યમોનો વ્યાપ વધતો ચાલ્યો. રેલવે અને તાર–ટપાલની વ્યવસ્થા ભલે અંગ્રેજોએ પોતાની વહિવટી સરળતા માટે કરી હોય પણ એ ફાયદાકારક નીવડી ભારતના વ્યાપક વિસ્તારમાં ફેલાયેલી ભારતીય પ્રજાને એકજૂથ કરવામાં, સતત આદાનપ્રદાન અને એકબીજાથી નીકટ લાવવામાં આ માધ્યમો બહુ કારગત નીવડ્યાં છે. ચોપાનીયાઓ, સામયિકો, સમાચારપત્રો અને કેળવણીની સંસ્થાઓ દ્વારા તેમજ સમાજસુધારકોએ સ્થાપેલી વિવિધ ઉદ્દેશ સાથેની સંસ્થાઓએ ભારતીય સમાજને સમૂળગો ઢંઢોળી નાંખ્યો. એમાં નારીજાગૃતિની ચળવળો બહુ મહત્વની સાબિત થઈ.

ભારતીય સાહિત્યમાં 'નારી–ચેતના' તો સદીઓથી કેન્દ્રમાં રહી છે. નારીના વ્યાપકરૂપોનું આલેખન સદીઓથી થતું આવ્યું છે. પણ 'નારીવાદી' આલેખન નવી બાબત છે. જેમાં સમાનતા, સમ્માન અને સ્વતંત્રતા–કેન્દ્રમાં હોય. આરંભમાં દહેજ, બળાત્કાર, ઘરેલું હિંસા, ભ્રૂણ હત્યા, રોજબરોજના પ્રશ્નો, જાહેર સ્થળોએ થતી છેડખાની, ધર્મ કે રિવાજના આધારે થતી હિંસા, વૈવાહિક જીવનના પ્રશ્નો, વિધવા અને ત્યકતાઓના પ્રશ્નો, બાળકીથી લઈને વૃદ્ધત્વ સુધીના વિવિધ તબક્કાઓને કેન્દ્રિત કરતી

સમસ્યાઓને લઈને ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં કેટલાય પુરુષ અને સ્ત્રી લેખકો દ્વારા નારીવાદને પોષક સાહિત્યની રચનાઓ થવાની શરુઆત થઈ.

મહાદેવી વર્મા દ્વારા 'શૃંખલા કી કડિયાઁ'– એ દૃષ્ટિએ મહત્વની રચના બની રહે. અમૃતા પ્રિતમ, મન્નૂ ભંડારી, મહાશ્વેતા દેવી, કૃષ્ણા સોબતી, મૃદુલા ગર્ગ, પ્રભા ખેતાન, મૈત્રેયી પુષ્પા, મેહરુન્નિસા પરવેઝ, લવલીન, ગિતાંજલિ, રાજી શેઠ, ચિત્રા મુદગલ, ઉષા પ્રિયંવદા જેવા નામો મહત્વના છે. આ યાદી હજી ઘણી લાંબી થઈ શકે પણ અહીં એ અપ્રસ્તૃત છે. કેટલાય પુરુષ લેખકોના નામ પણ આ યાદીમાં ઉમેરી શકીએ. આંતર ચેતનાથી આરંભીને સમાજના વ્યાપક પ્રશ્નોને કેન્દ્રમાં રાખીને સમગ્ર ભારતમાં નારીવાદી લેખન મજબૂત રીતે વિસ્તાર પામ્યું છે. બદલાતા સમય સાથે બદલાયેલી નારીના રૂપોને ઝીલતું સાહિત્ય પણ એટલું જ સર્જાઇ રહ્યું છે. ભારતીય સમાજની વ્યાપક પરંપરાગત માન્યતાઓ પર પ્રહાર કરતી રચનાઓ અને તદ્દન ઉદ્ધંડ લાગતી આક્રોશપૂર્ણ રચનાઓ પણ ભારતીય સાહિત્યમાં સર્જાઇ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મધ્યકાળથી જ ઓછું પણ નારીઓ દ્વારા રચાતું સાહિત્ય મળતું રહ્યું છે. પણ કમનસીબે એમાં વ્યાપક ધારાના અનુકરણથી વિશેષ છાપ ઊભી કરે એવું સાહિત્ય ઓછું છે. મીરા એના સમયથી ઘણી આગળ અને એ સમાજને આઘાત આપે તેવું વર્તતી અને સર્જતી કવયિત્રી રહી છે. રાજસ્થાન અને ગુજરાત બંને રાજ્યની આ કવયિત્રીએ પોતાની જીવનશૈલીથી અને રચનાઓ દ્વારા તત્કાલીન રૂઢિઓનો વિરોધ કર્યો છે. પણ એ પછીની કેટલીયે સ્ત્રીઓએ પુરુષોની શૈલીએ સાહિત્યસર્જન કર્યા કર્યું. મોટાભાગે ભક્તિકેન્દ્રી સાહિત્યની રચનાઓ આપી છે.

લીલાવતી મુનશીથી માંડી ધીરુબેન પટેલ સુધીના કેટલીય સ્ત્રીઓએ નારીચેતનાને વાચા આપતાં સાહિત્યનું આલેખન કર્યું પણ એમાં પેલો 'નારીવાદ' સ્પષ્ટરૂપે દર્શાવી શકીએ તેમ નથી. 'સાત પગલાં આકાશમાં'–એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વ્યાપકરૂપે સ્વીકારાયેલી નારીવાદી રચના છે. જો કે, એમાં જે આક્રોશ છે તેની પછીથી ઘણી આલોચના પણ થઈ છે. તેમ છતાં સૌ પ્રથમવાર પ્રગટરૂપે નારીવાદી રણશીંગુ ફૂંકતી આ રચનાઓ પછીથી ગુજરાતમાં સભાનરીતે નારીવાદી સાહિત્ય સર્જાવાની શરૂઆત કહી શકીએ. જો કે, એ પછી એવી આક્રોશપૂર્ણ નવલકથાઓ પ્રગટી નથી એ પણ હકીકત નોંધવી જોઈએ. કવિતા અને વાર્તાઓમાં નારીવાદ વધારે અસરકારક રીતે અને બોલકા સ્વરૂપે ઝીલાયેલો જોઈ શકાય છે. સ્વસ્થ રીતે નારીવાદી કહી શકાય એવી રચનાઓ હિમાંશી શેલત, સરોજ પાઠક, બિંદુ ભટ્ટ, વર્ષા અડાલજા, ભારતી દલાલ, જયા મહેતા, દક્ષા વ્યાસ, વસુબેન ભટ્ટ, ગીતા નાયક, પન્ના ત્રિવેદી, જેવાએ સર્જન દ્વારા તો શરીફા વીજળીવાળા, રંજના હરીશે અનુવાદો, સંપાદનો અને સેમિનારો દ્વારા ગુજરાતમાં 'નારીકેન્દ્રી સાહિત્ય'ની આબોહવા સર્જી આપી છે. શક્ય છે કે આ યાદીમાં કેટલાય નામ રહી ગયા હશે પણ એ પાછળનો આશય ગુજરાતી નારીવાદી સાહિત્યની આછેરી છબિ ઉપસાવવાનો જ રહ્યો છે. આ ઉપરાન્ત કેટલાય પુરુષ લેખકો દ્વારા નારીચેતના, નારીવાદી સાહિત્ય સર્જન થતું રહ્યું છે. શરીફા વીજળીવાળાએ નારીવાદી કૃતિઓ વિશે સ્પષ્ટતા કરતાં લખ્યું છે.

'મને લાગે છે કે સ્ત્રી કે પુરુષ કોઈના પણ હાથે લખાયેલી કૃતિમાં જો નારીના આંતરિક વિશ્વમાં ડોકિયું થયું હોય, એના સંવેદનાજગતને સ્પર્શી શકાયું હોય. સ્ત્રી હોવાના કારણે જ એના ભાગે સહન કરવાનું આવ્યું હોય તો એવી કૃતિને આપણે નારીવાદી કૃતિ કહી શકીએ. વાર્તાઓની વાત પર જતાં પહેલાં એક સ્પષ્ટતા અતિ મહત્વની બની રહે છેઃ સ્ત્રી દ્વારા લખાયેલી હોવાને કારણે જ વાર્તા નારીવાદી નથી બની જતી. (આપણે ત્યાં આવાં એકથી વધુ નકામા સંપાદનો થયા છે.) વાર્તામાં માત્ર સ્ત્રીના શોષણની કે એના વિદ્રોહની વાત થઈ હોવાને કારણે જ એના ઉપર વરસી ન પડાય. જે વાત આપણે દલિત વાર્તા માટે કહીએ છીએ એ વાત નારીવાદી વાર્તા માટે પણ એટલી જ સાચી છે. નારીવાદી કૃતિએ પણ કળાના ધોરણે તો પાર ઊતરવું જ પડે. પ્રતિબદ્ધ રહીને પણ નારીવાદી કૃતિએ કલાત્મકતા તરફ વળવાનું છે.

પ્રચારાત્મક બની બેસવાના જોખમને સર્જકે અતિક્રમવું જ રહ્યું.'[3] શરીફાબેનનું આ કથન નારીવાદી સાહિત્ય અને વિવેચન બંનેની દિશાનો અણસાર આપી દે છે. સ્વયં સ્પષ્ટ છે.

'સાહિત્ય એ સમાજનું દર્પણ છે'– એવું કહેવાયું છે. સમાજમાં સ્વાભાવિક જ બદલાવ આવતો ગયો છે. છેલ્લા પાંચ દાયકામાં ગુજરાતી સમાજે સાવ કાયાપલટ કરી છે એ જોઈ શકાય છે. 'ગુજરાતી મણિબા'– કહી શકાય એવી નારી હવે નથી રહી. એ ઘર ઉપરાન્ત નોકરી, વ્યવસાય અને પોતાની જાત માટે પણ સમય કાઢતી થઈ છે. પણ એની સંખ્યા હજી ઓછી છે. હજી શિક્ષણ લેવાની બાબતે કેટલાય નાનાં–નાનાં સમાજો જોઈએ તો પછાત છે. કેટલીયે જ્ઞાતિઓની સ્ત્રીઓ હજીએ પરંપરાને વેંઢારવામાં પોતાનું અમૂલ્ય જીવન ખરચી નાંખે છે. આ સ્થિતિ બદલવા માટે સરકાર દ્વારા, ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા અને એન.જી.ઓ દ્વારા પ્રયત્નો ચાલુ જ છે. કેટલાક વર્ષોથી નવા નવા જ્ઞાતિ–સમાજો દ્વારા પણ સામાજિક બદલાવની પહેલ કરવામાં આવી રહી છે અને નારી સાથે સીધા જ સંકળાયેલા પ્રશ્નો– ખાસ કરીને માદા ગર્ભપાત, દહેજપ્રથાનો વિરોધ, શિક્ષણ આપવાની પહેલ, વિધવા પુનર્લગ્ન, છૂટાછેડાને લઈને કાઉન્સલિંગ, આત્મહત્યાઓ બાબતે ચિંતાઓ થવા માંડી છે એ ભવિષ્ય નિર્માણમાં ઉપયોગી સાબિત થનાર છે. આ બધી જ બાબતો આજના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડોકાવા લાગી છે. ખાસ કરીને વાર્તાઓ સમૃદ્ધિ દાખવી રહી છે. હજી આત્મકથાઓ ઓછી લખાય છે. લખાય છે એ જૂદા ઉદ્દેશથી લખાય છે. એ જ રીતે નવલકથાઓમાં પણ હજી ઘણી શક્યતાઓ ઉઘડવી બાકી છે.

સાહિત્ય સંદર્ભે નારી અને નારીવાદ વિશે આટલી વ્યાપકરૂપે જોયા પછી સમાજમાં નારી અને નારીવાદની શી સ્થિતિ છે એના પર દૃષ્ટિ કરીએ.

ભારતીય સમાજમાં નારીનું સ્થાન, દરજ્જો અને ભૂમિકા કાળક્રમે બદલાતાં રહ્યાં છે. તે સમયના સામાજિક વાતાવરણની અસર તેના પર પડતી રહી છે. આપણે આરંભે યુગ વિભાજન કરીને ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીની સ્થિતિનો ચિતાર મેળવીએ.

વૈદિક યુગ (ઇ.સ.પૂ. 1500થી 1000)

આ ગાળામાં પિતૃસત્તાક કુટુંબ વ્યવસ્થા ભારતીય આર્ય સમાજમાં દૃઢ થયેલી હતી. આમ છતાં સ્ત્રી સાથેનું વર્તન સન્માનજનક હોવાના અનેક પૂરાવાઓ મળે છે. પુત્ર દ્વારા પિતાનો વારસો અને ધર્મનું વહન કરવાની માન્યતા હોવાથી પુત્ર જન્મનું મહત્વ વિશેષ હોવા છતાં પુત્રીના જન્મનું મહત્વ એટલું જ કરવામાં આવતું. બંનેના ઉછેરમાં પણ ખાસ્સી સમાનતા, પતિની પસંદગીમાં અને અપરણિત રહેવા ઇચ્છતી પુત્રીને તેમ કરવાની છૂટ હતી. પરણિતાને અર્ધાંગિની કે સહધર્મચારિણી ગણવામાં આવતી અને જીવન–પુરુષાર્થો[4]ની સિદ્ધિ માટે સ્ત્રીને અનિવાર્ય ગણવામાં આવી છે. સ્ત્રી પણ જનોઈ ધારણ કરતી અને યજ્ઞોમાં બેસતી. યજ્ઞ–પુરોહિત પણ બની શકવાની સ્વતંત્રતા ત્યારે જોવા મળે છે. આ સીવાય શિક્ષણ મેળવવામાં, જાહેરજીવનમાં હિસ્સેદારીમાં, અર્થોપાર્જનથી માંડી યુદ્ધોમાં ભાગ લેવાના અનેક પ્રસંગો વર્ણવાયેલા જોવા મળે છે. એ બતાવે છે કે વૈદિક કાળમાં એનું સ્થાન પુરુષ સમોવડું હતું. સ્ત્રીધન, પુનઃ લગ્નનો અધિકાર પણ હતો.

ઉત્તર વૈદિક (ઇ.સ.પૂર્વે–1000થી 600)

આ કાળમાં આર્યોનું વિસ્તરણ થાય છે. ઉત્તર ભારતના વ્યાપક વિસ્તારમાં સ્થાયી થવાથી, અનેક સ્થાનિક પ્રજાઓના સંપર્કમાં મુકાવાથી અને યુદ્ધોની–સંઘર્ષનું પ્રમાણ વધવાની સાથે સ્ત્રીનો દરજ્જો ભયમાં મુકાવા લાગે છે. આર્યો અનેક પેટા ટોળીઓમાં, દૂર દૂરના વિસ્તારોમાં પથરાવા અને સ્થિર થવા લાગે છે. સ્વાભાવિક જ સ્થાનિક નિવાસીઓ સાથેના સંઘર્ષો પણ વધે છે. બીજી બાજુ એકસૂત્રતાને બદલે આંતરિક વૈવિધ્ય પણ પ્રદેશ પ્રમાણે વધવા લાગે છે. એમાં મુખિયા અને ગુરુનો પ્રભાવ વિભિન્નરૂપે

પડવા લાગે છે. યુદ્ધ અને વિસ્તરણમાં સ્ત્રીની સરખામણીએ પુરુષની જરૂરિયાત ધર્મના અંચાળા હેઠળ વ્યક્ત થવા લાગતા મૃત્યુ પછીની વિધિઓ– ધાર્મિક ક્રિયાકાણ્ડોમાં અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પુત્ર જન્મની અનિવાર્યતા પર ભાર મુકાય છે. વળી, મનુસ્મૃતિ જેવા ગ્રંથો દ્ધારા સામાજિક મુલ્યોને બદ્ધ કરતો ગ્રંથ રચાવા પાછળની એ વખતના સમાજની માનસિકતા પ્રતિબિંબિત થાય છે. એમાં પુરુષ અને સ્ત્રીના દરજ્જામાં ફરક જોવા મળે છે. એક બાજુ દેવી તરીકે સ્તુતિ કરતા ઋષિ મનુ, એમના બીજા આદેશોમાં દાસી તરીકે જ વર્ણવતા જોવા મળે છે. સ્ત્રી માટે ખુલ્લાપણું ઘટ્યું, ચાર દિવાલો વચ્ચે પુરાવા લાગી. મનુ પ્રેરીત સમાજ વ્યવસ્થામાં સ્ત્રી પરના નિયંત્રણો અનહદરીતે લાદવામાં આવ્યા છે. એ માત્ર ઘરકામ કરવા, સંતતિ વધારવા, કોઈપણ નિર્ણયો સ્વતંત્ર રીતે ન લઈ શકે અને પતિને મન–વચન–કર્મથી પતિને આધિન રહેવાનું સ્પષ્ટ ફરમાન કરવામાં આવ્યું. કજોડાલગ્નનો સ્વીકાર, ખાસ કરીને પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની ઉંમરનો તફાવત ઘણો રાખવામાં આવેલો. પુરુષ 28 વર્ષનો હોય તો 12 વર્ષની સ્ત્રીને પરણવા જણાવ્યું છે. આવા સ્ત્રીને અન્યાય કરનારાં મુલ્યોની ખાસ્સી લાંબી યાદી થઈ શકે એમ છે.

બીજી બાજુ એ પણ વિચારણીય બાબત રહી છે કે, સ્ત્રી–પુરુષની શારીરિક ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને વેપાર–વાણિજ્ય, ખેતિ, વિદેશ–યાત્રા, યુદ્ધો, રાજકીય ખટપટો, અન્ય પુરુષો સાથે મુકાબલો થઈ શકે એવી સ્થિતિથી બચાવવા નારીને વધારે ગૃહસ્થિ, સામાજિક વ્યવહારો, કલાઓ, સંસ્કૃતિ અને રિવાજોના નિર્વહનમાં તેમજ બાળઉછેર અને એ રીતે સામાજિક નાગરિક બનાવવાની મોટી જવાબદારી સ્ત્રીને સોંપવામાં આવી હોવાથી આવા વિભાજન વ્યાપકરીતે સ્વાકારવામાં આવ્યા હોવાનો પણ એક મત વ્યાપકપણે વિચારાયો છે. એમાં સ્ત્રીને અવગણવા નહીં પણ કાર્યવહેંચણી એની ક્ષમતાના આધારે સોંપવામાં આવી હોવાનું પણ કેટલાક વિદ્ધાનો દ્ધારા કહેવાયું છે. તેમ છતાં એ પણ હકીકત છે કે, પરિપક્વતાના અભાવે આવી સમજ ન ખીલવાના કારણે સ્ત્રીના ભાગ્યમાં તો બેડીઓ બનીને રહેનારાં મુલ્યો જ વિશેષ પ્રચલિત બનેલા.

મધ્યકાલીન યુગમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો

ઈ.સ. છઠ્ઠી સદીથી મોગલોનો પગપેસારો ભારતવર્ષમાં વધવા લાગ્યો. આક્રમક વિધર્મીઓના આગમને અને એમની સત્તા લાલસા, કામલોલૂપતાના પરિણામ સ્વરૂપે ભારતીય સમાજે પ્રતિકારની જગ્યાએ સંકુચિતતાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. એની સીધી અસર ભોગવવાની આવી સ્ત્રીઓએ.

વિધર્મીઓની નજરથી બચાવવાના ઓઠા હેઠળ સ્ત્રીને રસોડામાં ઠૂંસી દેવામાં આવી. લાજ પ્રથા અમલમાં આવી. પર પુરુષ જ નહીં આસપાસના કોઈપણ પુરુષનો સંપર્ક ન શક્ય બને એવી વ્યવસ્થાઓ અમલમાં મુકાવા લાગી. પરિણામે એ સ્ટ્રેસનું સૌથી ખરાબ પરિણામ એ આવ્યું કે સ્ત્રી હવે સાપનો ભારો બની રહી. એના જન્મ સામે જ વાંધો આવવા લાગ્યો. પરિણામે દૂધપીતિ કરવાની ક્રૂર પરંપરા સર્જાઈ, દિકરીનો જન્મ એટલે અમંગળના એંધાણ– એવા ભાવના કારણે દુર્દશા વધતી ચાલી. શિક્ષણ લેવાની વાત તો દૂર રહી, બાળપણમાં જ વિવાહ કરી દઈને માથેથી ભાર હળવો કરી નાંખવાની માનસિકતા ઘર કરવા લાગી. એના પરિણામ સ્વરૂપે વિધવાઓ, બાળવિવાહો, કજોડાઓની એક અમાનવીય પરંપરાઓ આ ગાળામાં ઘર કરવા લાગી. પતિનું મૃત્યુ થાય એટલે સ્ત્રી માટે જીવતે જીવ નર્કની વ્યવસ્થા અમલમાં આવી. એનાથી બચવા સતિપ્રતાનો ક્રૂર રસ્તો જન્મી આવ્યો. બીજી બાજુ ધર્મના બહાના હેઠળ દાસી પ્રથા અમલમાં આવી અને સ્ત્રીનું બધી રીતે શોષણ થવા લાગ્યું. આ સમયગાળો ખરા અર્થમાં અંધેર યુગ બની રહ્યો.

બ્રિટિશ સલ્તનતમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો.

આજે જે ઉજળું પ્રભાત જોવા મળે છે, એ બ્રિટિશ સલ્તનતને આભારી છે એમ કહીએ તો એ અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય. અંગ્રેજોની વ્યવસ્થિત રાજ્ય પ્રણાલી, શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવાની એમની નીતિ, રેલવે–તાર–ટેલિફોન આદિ ટેકનોલોજીના કારણે આવેલ બદલાવ, વર્તમાનપત્રો, સામયિકો અને કાયદાકીય પીઠબળ, શિક્ષણ મેળવેલા ભારતીય વિચારકોની વિચારણામાં આવેલ બદલાવ, વિશ્વના દેશો સાથેના સંપર્કમાં મુકાવાના કારણે દૃષ્ટિકોણમાં આવેલ બદલાવે ભારતીય સમાજને અભૂતપૂર્વ એવો બદલાવી નાંખ્યો. એકદમ અંધારિયા કૂવામાં જીવતો ભારતીય સમાજ જાણે કરવટ બદલીને જાગી ઉઠ્યો. વચ્ચેની સદીઓમાં કેટલાય કારણોસર એનામાં જે જડતા વ્યાપી ગઈ હતી એમાં એકાએક નવા પ્રાણસંચાર થયાનું આ સમયગાળામાં જોઈ શકાય છે. ખાસ કરીને, રાજા રામમોહન રૉય, ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, બહેરામજી મલબારી, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, મહર્ષિ કર્વે, શ્રીમતિ એની બેસન્ટ જેવા જાગૃત સમાજસુધારકોએ વિધવા–વિવાહ, પુનઃ લગ્ન, બાળલગ્નનો વિરોધ, સ્ત્રી શિક્ષણનો સ્વીકાર,દૂધ પીતિ કરવાનો વિરોધ, જાહેર જીવનમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા, પરદાપ્રથાની નાબૂદી, સતિ–પ્રથાનો વિરોધ જેવી બાબતોની જાગૃતિ ફેલાવા લાગી.

આવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવા માટે નીચેના પરિબળોની સક્રિયતા નોંધપાત્ર ગણી શકીએ.

1. સમાજસુધારકોની ચળવળો.
2. નારી ઉત્કર્ષને કેન્દ્રમાં રાખતી સંસ્થાઓ.
3. નારી શિક્ષણને પ્રોત્સાહક બ્રિટિશરોની નીતિઓ.
4. કાયદાકીય રક્ષણ. (સતિપ્રથા નાબૂદી, દૂધપીતિ કરવાનો વિરોધ, સ્ત્રીઓનો જાહેરજીવનમાં સ્વીકાર)

આ પ્રક્રિયામાં વેગ વીસમી સદીના આરંભથી આવે છે. ખાસ કરીને ગાંધીજીએ જે રીતે પોતાની ચળવળમાં સ્ત્રી અને સમાજના નીચલા સ્તરના લોકોને સ્થાન આપીને લડતને સઘન બનાવવા સાથે સમાન વ્યવહાર દ્વારા જે અસર જન્માવી તે અનન્ય છે. શહેરો જ નહીં, ગામડાની સ્ત્રીઓ સુધી પહોંચેલી ગાંધી–અસરે આખાય ભારતમાં સ્ત્રીઓને સક્રિય બનાવી. પહેલી વાર ખુબ મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ જાહેર જીવનમાં આવવા લાગી, સેવા સંસ્થાઓમાં, સત્યાગ્રહોમાં, કૂચ કરવામાં, પિકેટિંગ કરવામાં એટલું જ નહીં, સમાન્તર ચાલતા ક્રાંતિકારી આંદોલનોમાં પણ સ્ત્રીઓએ ખુફિયા હુમલાઓ કરવામાં, સંદેશાવ્યવહારથી માંડીને યુદ્ધની તાલીમો લેવા સુધીની વીરતા દાખવવા માંડી. કેટલાય નવા નવા ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓની હિસ્સેદારી ક્રમશઃ વધતી ચાલી. પરિણામે ભારતને આઝાદી મળી એ સમયે સ્ત્રીઓની હિસ્સેદારી અવગણી ન શકાય એટલી મોટી હતી એ એક હકીકત છે. ભલે શિક્ષણનો વ્યાપ ઘણો ઓછો હતો પણ એ સમયની એની સક્રિયતા વિશ્વમાં અજોડ કહી શકાય એવી છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો.

1947માં ભારતને આઝાદી મળી. 1950માં ભારતીય બંધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. એમાં સ્ત્રીને સમાનતાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. એટલે 26 જાન્યુઆરી 1950નો દિવસ ભારતીય સ્ત્રીઓ કાનૂની રીતે પુરુષની સમકક્ષ ગણવામાં આવી છે. આશ્ચર્યજનક બાબત એ છે કે આપણાથી સુધરેલા ગણાતા વિશ્વના ઘણાં દેશોમાં સ્ત્રીને મતાધિકાર ભારત કરતા ઘણાં વર્ષો પછી મળ્યો છે. આ બાબતને આશ્વાસનરૂપ લઇ શકીએ એટલું જ. મતાધિકાર મળ્યા પછીએ એના ઉપયોગની સભાનતા માટે જે પુખ્તતા વ્યાપવી જોઈએ એ શિક્ષણના અભાવે, જાગૃતિના અભાવે અને સામાજિક માળખાની ચૂસ્તાના પરિણામે સ્ત્રીઓમાં કેટલા અંશે આવી છે તે એક અલગ જ સંશોધન માગી લેતો પ્રશ્ન છે.

એક અબજથી વધારે વસ્તીમાં ચાલીસ ટકા જેટલી સ્ત્રીઓનો હિસ્સો હોવા છતાં ભારતના રાજકારણમાં, ભારતની વહિવટી બાબતોમાં, નીતિનિર્ધારણની બાબતોમાં કે પછી મોટાભાગની પરંપરાગત વ્યવસાયો– ખેતી કે જ્ઞાતિના વ્યવસાયોને બાદ કરતાં કેટલા ટકા સ્ત્રીઓની સક્રિય ભૂમિકા છે એ તપાસીએ ત્યારે નારીઓના ફાળા બાબતે બહુ સુખદ પરિણામો જોવા મળતાં નથી.

વર્તમાન સમયે સક્રિય નારીઓની ભૂમિકા અને વ્યાપક માનસિકતા.

1. રાજકારણમાં સ્ત્રીઓ.

વર્તમાન સમયે રાજકારણમાં સક્રિય હોય એવી સ્ત્રીઓની સંખ્યાની રીતે જોઈએ તો ભારત દેશના ઈતિહાસમાં એના સુવર્ણકાળના મંડાણ કહી શકીએ. આખાય ઈતિહાસમાં નજર કરીએ તો આટલી મોટી સંખ્યામાં ક્યારેય સક્રિય રાજકારણમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા આ પહેલા ક્યારેય નથી રહી. પંચાયતોમાં સ્ત્રી અનામત બેઠકોના કારણે ભારતના પંચાયતી રાજમાં હજ્જારોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ સક્રિય થઈ છે. હજ્જારો ગામડાઓમાં સ્ત્રી સરપંચ બની છે. જો કે, એની સક્રિયતા વિશે સંદેહ હોવાની પૂરી શક્યતા છે. પતિ, સસરા કે અન્યની સહાયથી તે રાજકારણમાં સક્રિયતા દાખવી રહી હોવાના સમાચારો મળતા રહે છે. અને એ હકીકત પણ છે. પરંતુ આ શરૂઆત છે. રસોડું અને ઘર છોડીને પહેલી જ વાર સક્રિય થયેલી આ નારીઓની પહેલી પેઢી શીખી રહી છે. આવનારી પેઢીઓ સક્રિય થઈને સ્વવિવેકથી વહિવટ સંચાલન કરતી થશે એ પણ હકીકત છે.

હા, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ હાલ કેટલીયે સ્ત્રીઓ રાજકારણમાં સક્રિય છે. દેશના સર્વોચ્ચ પદે સુશ્રી પ્રતિભા પાટીલ હોય, લોકસભાના અધ્યક્ષ તરીકે મીરાકુમાર, કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રમુખ સોનીયા ગાંધી અને વિરોધપક્ષના વડા તરીકે સુષમા સ્વરાજ હોય એવી સ્થિતિ આજની વર્તમાન નારી–શક્તિનું વર્તમાન ચિત્ર રજૂ કરે છે. માયાવતી, મમતાજી, જયલલિતા, અંબિકા સોનીથી માંડી વસુંધરારાજે સિંધિયા જેવી સ્ત્રીઓએ ભારતીય રાજકારણમાં ચાવીરુપ સ્થાન મેળવ્યું છે. ઈન્દિરા ગાંધીએ વિશ્વનેતાઓમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું છે એ કોઈથી અજાણ્યું નથી. તેમ છતાં એક હકીકત એ નોંધવી રહી કે આ સ્ત્રીઓએ રાજકારણમાં પુરુષોથી અલગ પડીને સાવ નવી અને આગવી સ્ત્રીદષ્ટિને ઉજાગર કરે, નારીવ્યક્તિત્વને દેશના રચનાત્મક ભવિષ્ય માટે કોઈ નવું સન્ધાન કરે એવું પ્રદાન કર્યું છે ખરું...? એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય. જો કે આશા રાખીએ. એમાં પણ નવી પેઢી નવું કરશે.

2. વ્યવસાયિક સ્ત્રીઓ.

વ્યવસાયિક સ્ત્રીઓ–નો મોટો વર્ગ આજે અને સદીઓથી સક્રિય છે. ખેતી અને પરંપરાગત જાતિ આધારિત વ્યવસાયોમાં સ્ત્રીઓની સક્રિયતા સદીઓથી રહી છે. ઘર અને બાળ ઉછેરની જવાબદારી અદા કર્યા પછી એ પતિ અને કુટુંબને આર્થિક મદદ કરવા સતત કાર્યરત રહી જ છે. હાલ, વિવિધ સરકારી, બીનસરકારી નોકરીઓમાં સ્ત્રીઓની હિસ્સેદારી વધી રહી છે. ખાસ કરીને શિક્ષણ, નર્સિંગ, સહકારી પ્રવૃત્તિઓમાં સ્ત્રીઓની હિસ્સેદારી પુરુષો કરતાં પણ વધારે હોવાની શક્યતા છે. આ સ્ત્રીઓ પૈકી મોટાભાગની સ્ત્રીઓ પરંપરાગત જવાબદારીઓ ઉપરાન્ત વ્યવસાયિક જવાબદારીઓનું નિર્વહન કરે છે. પરિણામે બેવડી જવાબદારીઓના કળણમાં સપડાઇને પોતાના જીવનને વ્યતિત કરતી અનુભવે છે. ખાસ કરીને મધ્યમ વર્ગીય સ્ત્રી મનથી નારીવાદ– પ્રેરીત વિચારોને સમજવા લાગી છે પણ કમનસીબે પરંપરાઓના વહન સામે વિદ્રોહ કરીને પોતાના કુટુંબ–સમાજને છેહ પણ નથી દઈ શકતી. એવી સ્થિતિમાં સેન્ડવિચ જેવી હાલતમાં જીવતી હોવાના અહેસાસ કરે છે

3. મિડિયા સાથે સંકળાયેલી સ્ત્રીઓ.

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

મિડિયા સાથે સંકળાયેલી સ્ત્રીઓમાં પત્રકાર, મોડેલ, અભિનેત્રીઓ વગેરે. આવી સ્ત્રીઓ આજે નારીવાદનો ચહેરો બની રહી છે. આધુનિક જીવન જીવતી, જાકમજોળ દુનીયા સાથે કદમ મિલાવતી આ સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓ જુદી જ છે. આવી સ્ત્રીઓ જુદી જ રીતે, તદ્દન આધુનિક રીતે શોષણની ભોગ બનતી હોવાના સમાચારો પ્રગટ થતાં રહે છે. એક બાજુ સફળતાનો નશો, બીજી બાજું સ્વ સાથેનો સંઘર્ષ, સ્ટેટસ, પોતાની આસપાસના પુરુષો દ્વારા રખાતી અપેક્ષાઓ, વ્યવસાયિક અપેક્ષાઓ, કુટુંબની અપેક્ષાઓ, બાળકો અને પતિની અપેક્ષાઓ– એ ખરેખર સ્વતંત્ર થઈ શકી છે કે નવા જ પ્રકારના કળણમાં ફસાયેલી છે એ સંશોધનનો વિષય છે. જો કે, અપવાદરૂપ નારીઓ પણ આ બધા ક્ષેત્રમાં હોવાની. સિંગલ વુમન તરીકે પોતાનું જીવન જીવતી સ્ત્રીઓ પોતાના અસ્તિત્વને લઇને બહુ જાગૃત છે પણ એના પણ નોંખા પ્રશ્નો અને સમાધાનો હોવાની શક્યતા નકારી શકાય એમ નથી.

4. સામાજિક કાર્યકર્તા અને એક્ટિવિસ્ટ સ્ત્રીઓ.

સમાજમાં જઇને વિવિધ પ્રશ્નોને લઇને સામાજિક કાર્યો કરતી સ્ત્રીઓના પ્રયત્નોએ સમાજમાં ખાસ્સો બદલાવ આણ્યો છે. એ હકીકત ભૂલી શકાય એમ નથી. ગુજરાતના લગભગ મોટા ભાગના શહેરોમાં નારીગૃહો, નારી કેળવણીની સંસ્થાઓ, હોસ્ટેલ્સ, સ્વસ્થ્ય સંબંધી સવલતો આપતી સંસ્થાઓ ચલાવાઈ રહી છે. નીરક્ષર, ગરીબ અને ત્યજાયેલી નારીઓને તેમજ ઘરેલુ નારીઓને વિવિધ ઉત્પાદક કાર્યોમાં સાંકળીને આર્થિક પગભર કરાવતી કેટલીયે પ્રવૃત્તિઓ આજકાલ ચાલી રહી છે. એના મૂળમાં સામાજિક કાર્યકર્તા બહેનો અને ચળવળો દ્વારા જાગૃતિ ફેલાવતી બહેનોનો મોટો ફાળો છે. સીધા કોઈ જ નારીવાદી આંદોલનો કરવાના બદલે પુરક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સાચા અર્થમાં સમાજમાં નારીનું સ્થાન મજબૂત કરનારાં આવા પ્રયત્નો થકી સમાજમાં બદલાવ આવી રહ્યો છે.

આટલી વાત જોયા પછી પણ કેટલાક પ્રશ્નો હજી નવેસરથી આપણી સામે આવી રહ્યાં છે એ પણ જોવા જેવા છે. એને અણદેખ્યાં કરવાથી મુશ્કેલીઓ સર્જાય તેમ છે. ગર્ભનિરોધકો હોય કે સોનોગ્રાફીના મશીનની શોધ હોય કે પછી ઇન્ટરનેટ જેવા અત્યાધુનિક સમુહમાધ્યમો હોય – આ સંશોધનો માનવજાતની શ્રેષ્ઠ શોધ છે એ તો સ્વીકારવું જ રહ્યું પણ એના ઉપયોગ પાછળની માનસિકતા જોઇએ છીએ ત્યારે હજીએ પુરુષ માનસ કે વ્યાપક રીતે કહીએ તો સમાજનું માનસ(જેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંને આવી જાય છે.) એ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કઇ રીતે કરી રહ્યું છે એ જોઈને ચિન્તા જન્મે તેમ છે. ગર્ભ નિરોધકોની શોધ પાછળનો આશય ઉમદા હોવા છતાં એ હકીકત છે કે વિશ્વના કેટલાય સંકુચિત માનસ ધરાવતાં સમાજો–દેશોમાં એનો ઉપયોગ સ્ત્રીગર્ભ રોકવા કે નાશ કરવા માટે જ વધું થયો છે. કદાચ ભૂતકાળમાં આટલી હદે ક્યારેય સ્ત્રીભ્રૂણની હત્યાઓ કરવામાં નહીં આવી હોય...! આ આઘાતજનક વાત ટેકનોલોજી સંદર્ભે વિચારવા જેવી છે.

એ જ રીતે ઇન્ટરનેટ જેટલું ઉપયોગી માધ્યમ બન્યું છે એનાથી એ વધારે માનવ–ચિત્તની રાક્ષસી વૃત્તિને વ્યાપક ફેલાવવાનું નિમિત્ત પણ એટલું જ બન્યું છે. ટિનએજ અને એથી એ આગળ વધીને બાળકોમાં વ્યસનરૂપે વ્યાપી ચૂકેલું ઇન્ટરનેટ માળખું વ્યભિચાર અને સામાજિક બદીઓનો પ્રચાર–પ્રસાર કરનારું માધ્યમ બની રહ્યું હોવાના અહેવાલો ચિન્તા જનક જ નહીં અંધકારમય ભાવિનો નિર્દેશ કરનારાં છે.

ટેલિવિજન અને ફિલ્મના માધ્યમથી ભાગ્યે જ કોઈ દેશ–સમાજ વણસ્પર્શ્યો રહ્યો છે આજે. આ બંને માધ્યમે માનવજાતની મોટી સેવા કરી છે. ભવ્ય ભવિષ્ય સર્જવામાં એમનો ફાળો રહેલો છે એ વાતને સ્વીકાર્યા પછી પણ જે પ્રશ્ન રહે છે તે આ જ કે, કેટલીય સામાજિક સમસ્યાના મૂળમાં પણ આ માધ્યમો રહેલા છે. હમણાં જ જેને રાષ્ટ્રીય એવોર્ડથી નવાજવામાં આવી એ ફિલ્મ – 'ડર્ટિ પિક્ચર'– આ સમાજને શું ચીંધવા માંગે છે. એ કયો આદર્શ આપણી સામે પ્રસ્તૃત કરે છે...! એ પ્રશ્ન છે. એમાં કલાસર્જનની સ્વતંત્રતાના નામે દલીલો થઈ શકે પણ એ બાળમાનસથી માંડીને મોટેરાઓની કઇ વૃત્તિઓને ઉત્તેજક

નીવડશે એ વિશે તો પ્રશ્ન હોઇ શકેને..? એમાં નારીનું જે રૂપ આલેખાયું છે તે સમાજની હકીકત હોવા છતાં જે રીતે પ્રદર્શિત કરાયું છે તે પ્રશ્નો નથી સર્જતું શું ? એ જ રીતે ટી.વી. પર આવતી અનેક જાહેરાતો પૈકી કોઈ જાણીતી કંપનીના પરફ્યુમની જ વાત લઈને કહીએ તો પુરુષ દ્વારા એ પરફ્યુમ છાંટવાની સાથે જ જે રીતે સ્ત્રીઓ આકર્ષાય છે– એ વાત ભારત કે વિશ્વની કોઈ સ્ત્રી માટે સહ્ય હોવી જોઈએ કે નહીં ? એ વિશે વિચારવું રહ્યું. આ તો સામાન્ય ઉદાહરણો છે. કલાઓની દુનીયા સ્વતંત્ર હોઇ શકે, કલાકારને અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય હોઈ શકે પણ સાથો સાથ સામાજિક દાયિત્વ પણ દરેક સમાજના સભ્ય માટે અનિવાર્ય હોય છે એ સ્વીકાર બળજબરીથી નહીં નૈતિકરીતે વિચારવાથી આવી શકે એ સમજવાની પુખ્તતા પણ કલાકારોથી માડી પ્રોડક્ટ કોઈપણ ભોગે વેચનારાં વેપારીઓએ અને સામે પક્ષે છીછરા પ્રલોભનોથી આકર્ષાઈ જતાં ઉપભોક્તાઓએ પણ સમજવી પડશે. અન્યથા નવા આંદોલનોની ભૂમિકા સર્જવા જઈ રહ્યાં છીએ.

સમગ્ર રીતે જોઈએ તો છેલ્લી દોઢેક સદીમાં વિશ્વભરની સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં ખાસ્સો બદલાવ આવ્યો છે તે જોઈ શકાય છે. સહજીવનથી માંડીને વિશ્વની કોઈપણ એવી બાબતો બાકી નથી– એ પછી રમતગમત હોય કે સંશોધનો હોય, સાહસિક પ્રવૃત્તિઓ હોય કે અધ્યાત્મની પ્રવૃત્તિઓ હોય, ઉદ્યોગો હોય કે પછી રાજકીય મંત્રણાઓ હોય, અવકાશની સફરથી માંડીને કલાની દુનીયામાં થતું ચૈતસિક ઉડ્ડયન હોય– સ્ત્રીઓએ પોતાની હાજરી મજબૂતિથી પૂરાવી છે. પૂરાવી રહી છે અને એના થકી જ વિશ્વનો બદલાવ જડપથી થઈ રહ્યો છે. કુદરતે નર–માદા યુગ્મને સૂચક રીતે જ બનાવ્યું છે. એકની પણ ગેરહાજરી કે નિષ્ક્રિયતા વિકાસને થંભાવી દે– એ હકીકતને સદીઓ સુધી અવગણી પણ હવે ચાલે તેમ નથી.

[1] નારી–વિમર્શ. લેખ. શબ્દસૃષ્ટિ. નવે–ડિસે. 2002. પૃ. 236.
[2] જૂઓ. ડૉ. રંજના હરીશનો લેખ. નારીવાદની સ્પષ્ટ વિભાવના. (શક્તિ) પૃ–27–41. ગૂર્જર પ્રકાશન. અમદાવાદ
[3] શતરૂપા. સંપા. શરીફા વીજળીવાળા. ગૂર્જર પ્રકાશન. પ્ર.આ. 2005
[4] ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ

ડૉ. નરેશ શુક્લ
અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ,
ગુજરાત કોલેજ(સાંજની) અમદાવાદ–6

ડૉ. હેતલ ઠક્કર
આસિ. પ્રો. સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
ગુજરાત કોલેજ (સાંજની)
અમદાવાદ–6

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

भारतीय संदर्भ में नारीवाद -डॉ. ओमप्रकाश एच. शुक्ल

चूंकि संगोष्ठी 'Women Portrayal' पर केन्द्रित है फिर वह चाहे साहित्य के संदर्भ में हो या साहित्येतर। Portrayal भारत में तब भी था, जब 'नारीवाद' या 'नारी-विमर्श' का कोई प्रभाव परम्परागत लेखन पर नहीं पड़ा था। हालाँकि सोच,स्तर और स्थिति भिन्न और विसंगतपूर्ण थीं। इसलिए वर्तमान भारतीय परिप्रेक्ष्य में 'Women Portrayal' को हम 'विमर्श' के रूप में और 'Feminisms' के प्रभाव में देखने-समझने का प्रयास करेंगे। नारीवाद के मूल में नारी के अस्तित्व, उसके अधिकार और क्षमताओं को स्वीकार करने की बात है, और यह बात पूरे स्वाभिमान तथा समानता के स्तर से कही गई है। दलितवाद में जिस तरह गैरदलितों के लिए कोई गुंजाइश नहीं उसीप्रकार नारीवाद में भी माना गया कि स्त्री के बारे में पुरुष की मानसिकता शत्रुपक्ष जैसी है। हालाँकि नारीवाद की यह स्थिति प्रारंभिक थी और पश्चिमी थी, इसलिए मान लेना चाहिए कि नारीवाद पर किसी पुरुष-लेखन का वह हश्र नहीं होगा जो कभी दलितवाद के संदर्भ में मुंशी प्रेमचंद का हुआ था। नाक-भौं चढ़ाते हुए ही सही, किन्तु अब एक बड़ा वर्ग नारीवाद और दलितवाद में जातीय-चेतना और वर्ग-चेतना विशेष को स्वीकारने लगा है। इसीलिए जब कोई स्त्री रचनाकार लिखती है तो वह अपनी सोच, दृष्टि और अनुभवों को जिस तरतीब से रखती है, वैसा पुरुष रचनाकार के लिए असंभव-सा होता है। 'द सेकेण्ड सैक्स' से लेकर 'रसीदी टिकट', 'मीरा याज्ञिक की डायरी', 'काग़जी है पैरहन' आदि में जो दृष्टि, सोच, अनुभव प्रस्तुत हुआ है, वैसा पुरुष रचनाकार शायद न भी कर पाता। किन्तु इसके साथ यह भी ग़ौरतलब है कि बतौर नारी-लेखन, स्त्री-रचनाकारों की सभी कृतियाँ प्रायः ऐसी नहीं होती - यानी बहुत कुछ ऐसा होता है जहाँ स्त्री-पुरुष रचनाकारों की सोच, दृष्टि और अनुभव रचना के धरातल पर समान होता है-सामान्यीकृत। एक उदाहरण से बात स्पष्ट की जा सकती है, रूप-लावण्य पर आसक्त मानसिंह को मृगनयनी कहती हैः "नियम संयम के

साथ रहिए और मुझको भी रहने दीजिए । मैं चाहती हूँ कि उन गुणों के साथ मेरी देह में वही बल बना रहे जिसको राई से ले कर आई हूँ, जिसके भरोसे मरे हुए सुअर को पीठ पर लाद कर गाँव तक लाई थी...”[1] क्या स्त्री के संदर्भ में ऐसा कुछ भी लिखने के लिए पुरुष को छद्म स्त्री-नाम का आश्रय लेना होगा ?

भारतीय संदर्भ में नारीवाद विषयक सोचें तो नारी विमर्श का वह रूप और पैमाना जो पश्चिमी देशों द्वारा अख़्त्यार किया गया, या रूसो, ग्रेगरी ने नारी विषयक सोचा, वैसा यहाँ नहीं उभरा है । यहाँ की सामान्य स्त्रियाँ वर्षों बाद भी क्रिस्टाबल पैंकहर्स्ट (ब्रिटेन) की तरह यह नहीं सोच पाई हैं कि ‘विवाह स्त्रियों के लिए भयानक खतरा है।’ मर्सी वॉरेन, एबिगेल एडम्स, कोन्दोर्स, ओलिम्पी द गूजे, जॉन स्टुअर्ट मिल, चेर्नीशेव्स्की, मार्क्स, एगेल्स,बेबेल, लेनिन, अलेक्सान्द्रा कोल्लोन्ताई आदि ने स्त्री-विषयक अपने विचार और चिन्ता प्रकट करते हुए क्रांतिकारी सुझाव दिये । अमेरिका और फ्रांस के बुर्जुआ वर्ग ने सत्ता हासिल होते ही ‘स्वतंत्रता, समानता और भ्रातृत्व’ को दरकिनार करते हुए चर्च से गठबंधन कर लिया । अमेरिकी क्रांति (1776-83) के दौरान स्त्रियों के मताधिकार और सम्पति के अधिकार की मांग को भी इसी बुर्जुआ वर्ग ने दबा दिया था । किन्तु अब स्त्रियाँ अपने अस्तित्व और अधिकारों के बारे में अधिक सजग और प्रतिक्रियावादी होने लगी थीं । वालस्टनक्राफ्ट, विलियम थाम्पसन, जेम्स मिल आदि ने शिक्षा पर पुरुष के वर्चस्व को खत्म करने की बात के साथ यह भी स्थापित किया कि बौद्धिक स्तर पर स्त्रियाँ भी उतनी ही समर्थ हैं जितना कि पुरुष । बीसवीं शताब्दी में पुरुष की वर्चस्वादिता, उसकी रूढ़, परम्परावादी मानसिकता, यौनिक शोषण और सामाजिक -आर्थिक दासता के विरुद्ध व्यापक फलक पर नारीवाद आंदोलन के रूप में उभरने लगा ।

स्त्री-विमर्श को ले कर भारतीय साहित्यकारों और नारीवादी संगठनों में अंतर रहा है। प्रारंभ में नारीवादी संगठन जहाँ राजनीतिक हथकण्डों का शिकार हुआ वहीं नारी-लेखन (सहित्यकार) विदेशी ‘वादों’ और ‘पैटर्न’ का अनुकरण करने में गौरवान्वित महसूस करता रहा । लड़की को जन्म से ही (अब तो जन्म से पहले भी) सतत यह अहसास कराया जाता है कि वह पुरुष नहीं, औरत है । उसका स्थान माता-पिता, पति और पुत्र के आश्रय में है । स्त्री होने का सुख वह मानसिक और शारीरिक रूप से उठाती तो बेहतर होता, लेकिन यह बात तभी संभव होती जब पुरुष की सोच स्त्री की सोच से मिलती । ऐसा न होने के पीछे युगों-युगों की पुरुष की वर्चस्ववादी मानसिकता, स्त्रियों का सौन्दर्य एवं नाजुकता, उसकी कमनीय काया, सद्गुण एवं शालीनता आदि कारक जिम्मेदार माने जाते रहे हैं। सीमोन बोउवार कहती हैं कि ‘स्त्री पैदा नहीं होती, गढ़ी जाती हैं ।’ अर्थात नवजात शिशु पर

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

अत्याचार एवं शोषण का सिलसिला समाज और परिवेश को प्रभावित करनेवाले कारकों के द्वारा शुरू हो जाता है । पश्चिमी यौन-मुक्त सभ्यता का प्रभाव भारतीय साहित्य पर भी पड़ा । हिन्दी में प्रयोवाद, नयी कविता और अकविता में इसकी झलक देखी जा सकती है ।

सुशान बैसनेट ने (फैमिनिस्ट एक्सपीरियन्सेज, द वुमेन्स मूवमेंट इन फॉर कल्चर्स) के अनुसार 1970 तक आते-आते "यौन-सुख का प्रश्न असाधारण रूप से महत्वपूर्ण हो गए थे। तथा महिलाओं की यौन स्वतंत्रता को ही उनकी मुक्ति मान लिया गया था । पुरुषों की तरह रोज अपने साथी को बदलना, जब भी जहाँ कहीं, जिस किसी के साथ पूर्ण सुख की कामना करना ही नारी मुक्ति की तस्वीर बन कर रह गई थी.......।"[2] 1980 के दशक तक आते-आते सैक्स को पुरुषों की हिंसा, स्वायत्ता का हनन,पशुत्व के चिन्ह कहा गया । कहा तो यहाँ तक गया कि पुरुष शत्रु है। पुरुषों के साथ यौन-संपर्क करनेवाली महिलाएं उस शत्रु की सहयोगी हैं ।(एम.इवान्स संपादित,द वुमेन क्वेश्चन रीडिंग ऑफ द सब ऑरडीनेशन ऑफ वुमेन)[3] इसतरह लैसबियन सम्बन्ध को बढ़ावा मिला और पोर्नोग्राफी के पक्ष में दलीलें दी जाने लगीं । भारत में पहले ऐसा कुछ भी नहीं था ऐसा तो कतई नहीं कहा जा सकता किन्तु इससे समस्या को भयावह बनने में मदद मिली । इस विषयक समाज, धर्म और संस्कृति की परम्परागत सोच, उपदेश, मान्यता आदि को ढहाने के कार्य में पश्चिमी वादों ने अहम भूमिका निभाई । बावजूद इसके, उसे अभी तक तो सामाजिक मान्यता नहीं मिली । वास्तव में, यह वह दौर था जब लैंगिक भेद, स्वच्छन्दता की बात अधिक कही गई और सामाजिक प्रश्नों को दरकिनार किया गया ।

भारत में नैतिक मूल्य इस कदर तो धराशायी नहीं हुए कि उन्हें सामाजिक मान्यता मिल जाय, हालाँकि परदे पीछे का सत्य कुछ और रहा है । यहाँ सभ्यता और संस्कृति के साथ वैज्ञानिक अभिगम से बार-बार कहा जाता रहा है- 'माँ का दूध बच्चे के लिए सर्वोत्तम आहार है ।' पढ़ी-लिखी, आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर उच्चवर्ग एवं उच्च-मध्यवर्ग की स्त्रियों ने अपने स्वास्थ्य का ख़याल रखते हुए अपने ढंग से बच्चे के पालन-पोषण का मातृ-दायित्व निभाया । भारत में षोडश संस्कार को 'संस्कार' मासिक धर्म को 'धर्म', संतानोत्पत्ति को 'ऋणमुक्ति' कहा गया है । इसीलिए सीमोन बोउर जब कहती हैं नारी को अपने नारीपन से मुक्त करना होगा या वे मासिक धर्म, प्रजनन, गर्भावस्था और दुग्धपान एवं ऐसी तमाम प्रक्रियाओओं को हैरत, जुगुप्सा या जंजाल के तौर पर देखती हैं तो वह पढ़ीलिखी नौकरी-पेशा से जुड़ी भारतीय स्त्रियों के एक बड़े तबके के मन में भी फिट नहीं बैठता, सामान्य स्त्रियों की तो बात ही अलग है। ये स्त्रियाँ अपने अधिकार एवं कर्तव्य के बारे में जागरूक

होने के साथ-साथ करुआ चौथ का व्रत भी रखती हैं और छठ पूजा भी करती हैं । अब तक बहुत पानी बह चुका है, पश्चिम में भी 'Synthesis' की अवस्था आ चुकी है और भारत में वैसी स्थिति तो कभी खड़ी ही नहीं हुई थी या मर्यादा में थी, अब भारत का अधिकांश नारी लेखन प्रतिक्रियावाद की अपेक्षा सुलझी हुई सोच और दिशा के साथ हो रहा है।

बेट्टी फ्रिडेन द्वारा 1966 में स्थापित National Organization of Women (NOW) ने स्त्रियों के उत्थान और विकास के लिए परम्परागत बंधनों, रूढ़ियों को उखाड़ फेकते हुए अमरीकी स्त्रियों की मानसिकता और आंकाक्षाओं को बल दिया । निःसंदेह उनका प्रयास सराहनीय रहा किन्तु नारीवाद की होड़ और नोचखसूट में वेलरी सोलोनस ने 1968 में Society for cutting up Men (SCUM) यानी पुरुषों का कद छोटा करने का संगठन (!) की स्थापना की । भारतीय सभ्यता और संस्कृति में अपनी रेखा बड़ी करने के लिए किसी दूसरे की रेखा छोटी करना उचित नहीं माना गया इसलिए SCUM का प्रभाव भी यहाँ नहीं पड़ा दीखता । वास्तव में, नारीवाद के दो मुख्य रूप- प्रतिक्रियावादी या विद्रोही नारीवाद और समाजवादी या उदारतावादी नारीवाद का अपना इतिहास है, अपने रास्ते हैं किन्तु लक्ष्य एक है । बेहतर होता यदि उभयनिष्ठ संवादात्मक स्थिति का निर्माण किया जाता ।

मेरी वोल्सटनक्राफ्ट ने स्त्रियों के मस्तिक,शिक्षा, शरीर की शक्ति और पुरुष जैसे परिवेश पर बल दिया तो एंगेल्स ने महिला मजदूरिनों की खराब स्थिति को देखते हुए पहले यह कहा कि रोजगार औरतों से उनका वास्तविक औरतपन छीन लेता है । ('इंग्लैण्ड में मजदूर वर्ग की दशा') किन्तु बाद में स्त्री को सर्वहारा करार देते हुए उसे सार्वजनिक उद्यम में ले आने की बात कही । ('परिवार निजी सम्पत्ति और राज्य की उत्पत्ति')[4] यह भी विचारणीय है कि कामगर मजदूरिनों और किसान औरतों की आवश्यकताओं और समस्याओं पर सीमोन ने कितना ध्यान दिया ? भारतीय परिवेश में देखें तो स्थिति में भिन्नता है, जहां स्त्री आर्थिक जिम्मेदारी वहन करती दिखती है वहां उसका वर्चस्व है उदाहरण के तौर पर गुजरात का वाघरी एवं छारा समाज, दूसरी ओर उत्तर भारत की वे दलित औरतें जो खेतों में या अन्यत्र मजदूरी करती हैं, किन्तु वे आर्थिक बाबतों में इतनी स्वतंत्र नहीं हैं, आदि..।

भारत की बात करें तो हमें देखना चाहिए कि राजनीति में, सैन्य-निर्णयों में बड़े आर्थिक मसौदों में, परमाणु करार आदि मामलों में क्या पुरुष वर्चस्ववादिता काम नहीं कर रहा ? एफ.डी.आई. के मसले को सिर्फ राजनीतिक-आर्थिक दृष्टि से क्यों देखा जा रहा है ? क्या वहाँ अब भी स्त्रियों की

समझदारी के संदर्भ में रूसो के पक्षधर हैं ? या विदेशी नीति को लेकर उपभोक्ता वर्ग, जहाँ बहुत बड़ा हिस्सा स्त्री का है, के परामर्श या ऐसे किसी सर्वे को लेकर बवंडल खड़ा करना उचित नहीं ? अमरीका जैसे देश या देशों में जब पचास प्रतिशत विवाह तलाक में तब्दील हो रहें हैं और वहाँ का बुद्धिजीवी वर्ग ही नही, सरकार भी भारतीय सभ्यता और संस्कृति को समझने का प्रयास कर रही है तो अपने ही घर में हमें अवकाश क्यों नहीं मिलता ? केन्द्र सरकार के महिला एवं बाल कल्याण मंत्रालय ने गृहिणियों (home maker) के लिए वेतन का प्रस्ताव रखा है । महिलाओँ की स्थिति सुधारने के लिए सरकार द्वारा उठाया जानेवाला कदम प्रशंसनीय है, लेकिन उनका यह तर्क और उद्देश्य कि इससे देश की जी.डी.पी. बढ़ेगी कितना सही और व्यावहारिक है ? जी.ड़ी.पी. अर्थात सकल घरेलू उत्पादन । क्या ऐसा कतई नहीं हो सकता कि तब स्त्री को भी वस्तु के रूप में देखा जाय ! और वस्तु की कीमत गुणवत्ता तथा मांग के आधार पर तय होती है तो गुणवत्ता कम होने या खत्म होने पर — 'जागो ग्राहक, जागो' !   जी.डी.पी. बढ़ाना आवश्यक है और स्त्रियों की आर्थिक स्थिति भी सुधरनी चाहिए किन्तु स्त्रियों का उपयोग साधन के तौर पर करना कितना उचित है ?

वैश्विक राजनीति के परिप्रेक्ष्य में देखें तो बड़ी विषमता और चिंताजनक स्थिति से रूबरू होना पड़ता है । लोकतंत्र और आधुनिकता के संदर्भ में अमेरिका को प्रायः अग्रिमता दी जाती है, स्त्री-स्वातंत्र्य के व्यावहारिक पक्ष और सैद्धांतिक पक्ष के बीच जो अंतर देखने को मिलता है, वह क्या विचारणीय नहीं है ? स्त्री मताधिकार से लेकर स्त्री राष्ट्रपति तक की तमाम बातों कों भी इस संदर्भ में देखना-सोचना चाहिए । भारत में स्त्री ने मुख्यमंत्री के रूप में ही नहीं, पार्टी अध्यक्ष, प्रधानमंत्री, राष्ट्रपति के पद पर रह कर महत्वपूर्ण भूमिका अदा की है । यहाँ ग़ौरतलब है कि भारतीय संसद में मात्र स्त्रियों का संख्या मात्र 10.7% हैं, निश्चय ही यह संख्या बहुत कम है, जबकि बांगलादेश में 19.7% और पाकिस्तान में 21 % स्त्रियाँ संसद में हैं, भारत से अधिक स्त्रियाँ बांगलादेश और पाकिस्तान की संसद में हैं तो क्या वे स्त्रियों के पक्ष में भारत की अपेक्षा बेहतर दृष्टि विकसित कर सकी हैं ? या उन्हें भारत की अपेक्षा अधिक स्वतंत्रता मिल पाई है ? प्रश्न तुलना का नहीं है, सोच और दृष्टि का है – विरासत और सियासत का है । स्त्री सरपंच से लेकर स्त्री सासंद तक को यह सोचना चाहिए कि राजनीति में उनके आने से परिवर्तन कहाँ और कितना हुआ है ? क्या परम्परागत पुरुष मानसिकता और कार्य-पद्धति पर वे मुलम्मा लगाकर अनुकरण तो नहीं कर रहीं ? स्त्री-शिक्षा, स्त्री-भ्रूण हत्या, भ्रष्टाचार आदि संदर्भों में उसकी अपनी सोच और क्रियान्वयन में वह कितना खरी उतरी है ?

डॉ.कैथरिन एंजिल की पुस्तक अनमास्टर्डः ए बुक ऑफ डिज़ायर में लेखिका ने स्त्री-पुरुष की जातीय स्वतंत्रता की मुक्ति और स्वीकृति पर बल दिया है । उनका मानना है कि सुखी वैवाहिक जीवन के लिए तथाकथित जातीय वफादारी की कोई आवश्यकता नहीं है, सैक्स का सम्बन्ध चरित्र से नहीं जोड़ना चाहिए । उलटे, वे कहती हैं कि विवाह की सफलता का आधार है— एडल्टरी यानी इतर या नाजायद सम्बन्ध ! डॉ.कैथरिन एंजिल तो यहाँ तक कहती हैं कि स्त्रियों के पास पुरुषों को आकर्षित करने के लिए एक मात्र पूंजी है – इरोटाक कैपीटल । उनका मानना है कि ब्रिटैन और अमेरिका में विवाह-विच्छेद जिस कारण हो रहे हैं उसके मूल में ही उसका समाधान छिपा हुआ है – विवाहेतर सम्बन्ध को सरलता से स्वीकार करना सीखना । बात भी सही है कि जब स्त्री-पुरुष दोनों सैक्स सम्बन्ध में इस तरह स्वतंत्रता रखते हैं तो आपसी स्वीकृति और समझदारी क्यों नहीं रखते ? भारतीय संदर्भ में देखें तो यहाँ धार्मिक-सांस्कृतिक जड़े काफी मजबूत हैं । श्रद्धा और विश्वास, कर्म का सिद्धांत, दाम्पत्य-जीवन का बंधन आदि ऐसे परिबल हैं । इसका मतलब यह कतई नहीं कि स्त्री-पुरुष में यहाँ अवैध सम्बन्ध नहीं है, बल्कि धर्म और मर्यादा की आड़ में बहुत कुछ कल्पनातीत भी होता है । कानूनी तौर पर लड़कियों के लिए विवाह की उम्र अट्ठारह वर्ष है किन्तु वह सोलह वर्ष की उम्र में जातीय सम्बन्ध स्थापित कर सकती है, दूसरी ओर खाप पंचायतें हैं जो लड़कियों को जीन्स पहनने और मोबाइल प्रयोग पर प्रतिबंध लगाती हैं, मुस्लिम समाज की पढ़ीलिखी लड़कियों के सामने भी ऐसी कई समस्याएँ हैं जिनका वे विरोध करना चाहती हैं, किन्तु समाज में रहना जो है ! समानता की बात करनेवाला यह समाज स्त्रियों को मस्जिद में नमाज़ पढ़ने की अनुमति नहीं देता । तलाक के सम्बन्ध में भी उनकी स्थिति चिन्ताजनक है । खानपान, रहन सहन, वेशभूषा, थ्री पेज कल्चर, फिल्म-धारावाहिक आदि कारकों से जातीय-सम्बन्ध की परम्परागत अवस्था और अवधारणा प्रभावित हुई है ।

शुरुआती दौर में प्रतिक्रियावादी नारी संगठनों ने यह कहा कि स्त्रियाँ बच्चा पैदा करने की मशीन नहीं हैं बात तो यूँ ग़लत भी नहीं कही जा सकती स्त्रियों को अपनी कोका उपयोग उचित ढंग से करें किन्तु कोख किराये पर दी जाने की बात जहां कुछ हद तक समस्या का समाधान है, वहीं एक नई एवं भयंकर समस्या को भी खड़ी करती है । कोख किराये पर देनेवाली स्त्री शारीरिक, मानसिक, शैक्षिक रूप से समृद्ध होती है और वह अपने होशो-हवास में करारनामें पर हस्ताक्षर करती है, ये स्त्रियाँ न तो हाई प्रोफाइल या उच्च वर्ग की होती हैं न ही निम्न वर्ग की ! क्या शोषण के इस प्रकार की ओर हमारा ध्यान नहीं जाना चाहिए ? क्या गुजरात जैसे समृद्ध राज्य को इस बारे में गंभीरता

से नहीं सोचना चाहिए ? ऐसी स्त्रियों की एक अलग दुनिया भी देखने को मिलती है जो फिल्मों, विज्ञापनों, कॉरपोरेट आदि में संलग्न हैं। धर्म और संप्रदाय के प्रचार-प्रसार में नारियों के योगदान से सभी भिज्ञ हैं, उनके साम्राज्य में ठीक वैसा ही बहुत कुछ होता है जैसा पुरुष साधु-संतों या स्वामी-महात्मा के दरबार में होता है । क्या वज़ह है कि भारत की सामान्य की महिलाएँ योग्यता होने पर भी अमुक व्यवसाय या क्षेत्र में जाना पसंद नहीं करतीं ? स्त्री अपने स्त्रीत्व को वरदान समझें या नहीं किन्तु प्राकृतिक रचना और पुरुषों की सीमाओं को उन्हें समझना होगा । काग़जी लेखा-जोखा और 'वाद' से हटकर स्त्री मात्र के अस्तित्व और विकास की चिंता कितने नारीवादी संगठन या स्वयं को नारीवादी माननेवाली कितनी नारियाँ करती हैं, अपने ही गिरेबान में झांकना क्या उचित नहीं है ? किन्तु इससे निराश हुए बिना सावधान होकर कार्य करने की आवश्यकता है । स्त्री और पुरुष एक ही सिक्के के दो पहलू हैं, सिक्के का कोई एक बाजू या पहलू खराब होने पर सिक्का खोटा ही कहलायेगा । भारत में सरकारी प्रयासों, स्त्री संगठनों और स्त्रियों के सामूहिक प्रयासों तथा शिक्षा के प्रसार से स्त्री के संदर्भ में पुरुषों के परम्परागत नजरिए में लगातार विधायक बदलाव देखने को मिल रहा हैं, तो स्त्रियों को भी इस बदलती मानसिकता में संवादात्मक स्थिति अधिक बलवती हो ऐसे प्रयास करने चाहिए ।

[1] मृगनयनी,वृंदावनलाल वर्मा

[2] सरला माहेश्वरी,नारी प्रशन, पृ.42

[3] उद्धृतः वही,पृ.52

[4] उद्धृतःनारी प्रश्न,सरला माहेश्वरी, पृ.20

डॉ. ओमप्रकाश एच. शुक्ल, गुजरात कॉलेज(सायं), एलिसब्रिज, अहमदाबाद.

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

Gender- Bias in Fairy Tales and their Influence on Young Female Minds: Namita Sharma

I consider myself lucky to have had a childhood where I could indulge in dreams and dreaming. I belong to a generation where reading was the best and at times the only source of entertainment. Thus, I grew up on a healthy dose of Grimm's and Disney fairy tales in addition to Enid Blyton and Agatha Christie. At that age like every little girl I was happy to live in a make-believe world of enchantment – uncorrupted by doubt and technology. Lately however, questions have arisen regarding the impact of these fairy stories on little female minds. On the surface, they seem to be innocent narratives of childlike fancy which have actually originated as European folk tales, which were, like the Grimm brothers, famously transcribed by writers and retold to wider audiences. What our elders didn't point out was how the female almost always played the central figure in these stories and the stereotypical roles they played out. The heroine, like Cinderella, Snow White or Rapunzel was a weak character, who constantly submitted to other's wishes and did only good. Everyday, she would look out of her window to the castle in the distance, constantly dreaming of her day of reward and pining for her Prince Charming to come and whisk her away.

At the other end of the line is the female villain in the form of the step mother or the step sisters. Villains were almost always certainly female in fairy stories, as for example, Cinderella's stepmother and stepsisters, but in real life not every stepmother or sister is evil. Most kids grow up fearing step mothers or fathers due to these tales they have read. Evil witches and wicked fairies are aplenty too, for example, the witch that wanted to eat Hansel and Gretel and the evil fairy who cursed Sleeping Beauty. Even the crocodile who wanted the monkey's heart was female, the husband was a loyal friend. The paper shall be a humble attempt to explore how fairy stories from the west have played a major role in conditioning innocent females into fitting particular gender roles.

Most successful writers of children's novels have been females – Enid Blyton, Agatha Christie and of course lately, J.K. Rowling. Strangely enough, these writers have proven that it took females centuries of writing to move away from the stereotyped themes that were usually taken up by the writers of fairy tales where females were depicted as damsels in distress waiting to be saved. Female characters were depicted as good, dutiful daughters whose ultimate reward would be marrying a prince. Rarely, did we read of a wizard as being evil and if at all a male did show cruelty, then he showed it under the spell of a witch as in the case of the 'beast' waiting for the patience of his beauty. Though each fairy tale had a different moral to impart at the end of the story, there was one aspect that was crystal clear as far as girls were concerned namely that patient endurance would fetch a handsome husband and rebellion would lead to doom.

The stereotype of childhood has much in common with the feminine ideal because in the traditional great chain children possessed less worldly power than women. The preadolescent of either sex took on many of the qualities of the Angel, which meant separation from many public concerns. Books for children still contain gender stereotypical behavior, and most of the characters in literature for children are males. Ernst (1995) surveyed the titles of books written for children to determine if boys or girls' names were more frequently included in the title. His findings were that boys' names appeared twice as many times as girls' names. Books that did have a gender neutral name, or a girls' name, were in fact books about boys (Ernst, 1995). Fox (1993) noted that eighty-five percent of children's books published in 1973 had a male as the main character. In contrast to the passivity of female characters in children's novels, the male characters are aggressive, physically strong, full of a sense of adventure, and able to function in complete independence (Ernst, 1995; Jett-Simpson & Masland, 1993).

Critics are quick to point out that a gender bias exists not only in male as opposed to female characters, but in the language, content, and graphic elements of children's literature. Children's books still portray women as less aggressive than boys. Female characters in children's novels start out as active, aggressive, "headstrong" and "defiant" but soon surrender their independence (Rudman, 1995). Female characters are in essence "tamed," either by a male character, or circumstances that occur in their lives. They relinquish their independence while boys never do. Rudman (1995) found as well that females in children's books were the "nurturers" and often depicted as mothers, nurses, and kitchen helpers. Male characters in award winning books were adventurers, risk takers, and explorers.

The anti-feminist messages in fairy tales, both in their classic forms from the tales of Grimm, Anderson and Perrault, and their Disney versions are plenty. Heroines are frequently passive. They are either spared by kind huntsmen or pumpkins or simply fall into slumbers waiting to be rescued. Evil befalls them during puberty. Many fairy tales are known for their warnings about female sexuality and its existence as both a threat and as threatened.

But why do children need fairy tales in the first place? One of the foremost reasons cited by critics is that by having a sense of hero and villain, of conquering evil and facing challenges, it helps teach them to understand other literature and forms of entertainment they will come across, and take great joy from, in their lives, be it Harry Potter fighting the 'dementors' or computer games where they must repel aliens.

Furthermore, it helps children to understand how to deal with situations that arise in their own lives and that not everyone is nice and going to help them. If parents want their children not to talk to strangers and not to wander into the forest at night, then children need frames of reference for what might happen if they do. So learning how to avoid being fattened up by a witch who intends to eat you could be understood in modern terms as avoiding giving out personal information online to people wishing to befriend you for evil reasons.

Innumerable tales have been passed down from generation to generation. These stories are necessary and essential to continuing the customs and values of a culture. They bind the past with the future. Fairy tales can be used for entertainment and comfort. Often, they can even bond elders with the youth. They can also teach children valuable lessons about right and wrong, morality and immorality.

Underneath the magic and enchantment of a fairytale, with its castles and princesses, often lurk ideas around the dangers of sexuality, the dangers of growing up and leaving home, the relationships between children and parents and the threats that adult strangers can pose. One of the main reasons that these stories continue to be told and re-told is that they are a positive way of telling little girls of the dangers of life but they can at the same time lead them to look at males with mistrust. Charles Perrault, who popularized the Little Red Riding Hood story, made it pretty clear from the outset that the "wolf" is a seducer, and the story is seen as a metaphor for women to stay away from males.

From this story one learns that children, especially young girls, pretty, courteous and well-bred, should not listen to strangers and it is not an unheard thing if the Wolf eats them up. The lesson the story imparts is that the 'gentle' wolf is the most dangerous and to be strictly avoided.

Along with Red Riding Hood, tales like Beauty and the Beast, Cinderella, Sleeping Beauty all share concerns about female sexuality. In Beauty and the Beast, the chaste beauty can tame the male beast--even when she's imprisoned against her will. In Sleeping Beauty, a bitter old fairy punishes the heroine with slumber when she pricks her finger, a symbol for menstruation (as is Red Riding Hood's cloak). All of which successfully instill false notions in little minds.

Similar symbolism is at work in The Little Mermaid, in which a young woman, besotted by a handsome prince, goes to an older witch and exchanges her soul for a pair of legs that hurt her to use and even make her bleed.

Beauty is also highly revered in fairy tales. In many cultures' beauty is the basis of many decisions. Most often the beautiful person will be chosen over the ugly or homely person for a position or prize. Beautiful girls marry to a higher social standing and ugly girls are made to serve as maids. Beauty is associated with intelligence, ability, kindness, worthiness, and morality. For instance, the beautiful and virtuous Cinderella gets to marry the handsome, powerful, and wealthy prince, while her ugly step-sisters perish due to their evil doings. The beautiful Cinderella has tiny, dainty feet (a pre-requisite of feminine beauty), which easily fit into the glass slippers and she 'wins' the Prince.

Such an emphasis on surface attributes contributes to a woman's quest for marriage. A woman must make sure she is appealing and attractive, so as to gain the affections of a suitor. For if she is unable to gain the attention of a male, she cannot get married, and this, in fairy tales, would hinder the acquisition of her main goal in life. Women are intended to marry and be the woman of a household. Their place is in the home catering to the husband, producing an heir and spare to ensure the dynasty continues. It is the ultimate achievement of a girl to grow up and find a handsome and rich husband to wed and live happily ever after. That is why most fairy tales end this way. The girl struggles, triumphs and earns herself a good looking, wealthy man who rescues her and rewards her with marriage to himself. Once married it is also a woman's responsibility to bare healthy children according to fairy tales. This is a major consideration when a man chooses a wife.

Parents need to be aware that some stories tell children that unattractive people are more likely to be evil and reinforce traditional gender roles that may be confusing for today's young women.

Women today – despite increasing independence for many – still tend to value beauty and appearance. Why is it that attractive women and men are socially rewarded more than unattractive people? From early childhood, girls are read fairy tales about princesses who achieve vast riches simply because their beauty makes them special. That's a powerful message that can inhibit young women who feel they do not meet society's

expectations of what it means to be attractive. No wonder fairness creams are doing brisk business in the markets. Even in Indian mythology, the vamp is physically crooked like Manthara or a female demon like Surpnakha who is made to look uglier by chopping off her nose. A hidden message which has never been interpreted is that Surpnakha is punished for her sexual boldness. A fact that strengthens her demonness and provides a sharp contrast to the chaste and coy Sita while at the same time teaching little girls that Surpnakhas meet such a fate.

Having fixed notions of beauty created by an old, patriarchal society may cause women, especially young girls, to withdraw from activities or careers, such as competitive sports or hard labour, because it is not part of being feminine. Grauerholz says, "This continued emphasis on beauty is a way society controls girls and women. Women adopt behaviours that reflect and reinforce their relative powerlessness, which can lead to limiting a woman's personal freedom, power and control.

Can we then say that because fairy tales were written by men who did not understand the 'other', they excluded from language feminine discourse, which necessarily excludes 'maternal discourse'? The mothers in fairytales are not images of femininity, but of the supernatural other; they are witches, hags, and monsters, which is why they are such abusive parents. This again hampers the ideal image of motherhood, thus having a negative impact on the young mind which will grow up to imbibe such a monstrous image of motherhood herself.

Conclusion

Fairy tales will always be with us, sugarcoated and fed to us in childhood and adulthood alike. Feminists should continue to embrace the retelling and transformation of these tales as part of our ritual for contending with the myths propounded by patriarchy. Parental care needs to be taken to ensure that we do not fall into the traditional traps of forcing our kids into straitjackets. It is the responsibility of grown-ups to ensure that the little girls do not fall into the traditional gender pitfalls. Questioning and doubting are healthy signs. At the same time, change can be seen in the number of women opting for unconventional career goals and the healthiest signs are to be found in the respect that men are giving their women. If Harry Potter is important then so is Hermione Granger and if that is not a giant leap, it is at least a tiny step forward.

Bibliography

1. Jett-Simpson, M & Masland, S;(1993), Girls are Dodo Birds! Exploring Gender Equity Issues in the Language Arts Classrooms, Language Arts, 70 (2), 104–108.
2. Ernst, S. B. (1995); Gender Issues in Books for Children and Young Adults, Portsmouth, NH: Heinemann. (pp. 66–78).
3. Rudman, M. (1995); Children¹s literature: An issues approach, (3rd edition). White Plains, NY: Longman.
4. Temple, C. (1993). "What if Sleeping Beauty had been Ugly? Reading Against the Bias in Children¹s Literature, Language Arts, 70 (2), 89–90.

Namita Sharma (Asso. Professor), Department of English, Government Arts College, Gandhinagar

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

નારીવાદ: ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભમાં– ડો. ભાવેશ એમ. જેઠવા

કોઈપણ વૈચારીક દ્વન્દનો સમાજિક વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો હોય છે. સમાજના ઉત્ક્રાંતિકાળથી એમ બનતું આવ્યું છે. છેલ્લી એકાદ સદીથી નારીવાદી વિચારધારાએ આવું જ એક ન્યાય– અન્યાયનું દ્વન્દ છેડ્યું છે. આ માટે પ્રાચીન ગ્રંથ વેદથી લઈને નવનિર્મિત આધારો સાથે જૂદા જૂદા સમુહો પોત પોતાની સમજ અને ખયાલો રજૂ કરે છે. ધર્મગ્રંથોનો આધાર લઈને કેટલાંક સુત્રાત્મક સંકેતો કે કેટલાંક ઉદાહરણોના આધાર લેવાય છે તો બીજી તરફ પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિનો તાગ મેળવીને તેના સમીકરણો ગોઠવાય છે. અલબત્ત દ્વન્દની આવી સામાજિક કસોટીએ ચડેલી વિચારધારા કે મૂલ્યો પછીથી નવા રૂપે રંગે સમાજજીવનમાં વણાઈ જતાં હોય છે. સભાનપણે છેડાયેલી આવી સઘળા વલણોની ક્રિયા–પ્રતિક્રિયા કે ગતિવિધીને જે તે સમયનું સાહિત્ય તટસ્થભાવે આલેખતું હોય છે.

નારીવાદી વલણોનું સભાનપણે આંદોલન ચલાવનાર વર્ગનો મુખ્ય પ્રશ્ન તેને થતાં અન્યાયનો છે. તેમની થતી અવહેલનાનો છે. તેમની ફરિયાદ ફક્ત સમાજિક, સાંસ્કૃતિક કે રાજકિય ક્ષેત્રો પુરતીજ મર્યાદિત જ નથી પરંતું તેમની સામે વૈશ્વિક પડકાર છે. ગુજરાતી સાહિત્યના નારીવાદી વિચારક શરીફા વિજળીવાળા નારીવાદને કેવી રીતે જુએ છે તે નોંધપાત્ર છે 'નારીવાદે કોઈ એકલદોકલ સ્ત્રીની સમસ્યા નથી ઉકેલવાની. કારણ ઘણીવાર સ્ત્રીને થતાં અન્યાય કે અપમાન બદલ એનું સ્ત્રી હોવું જવાબદાર ન પણ હોય. આવા અન્યાય કે અપમાન બદલ એનું સ્ત્રી હોવું જવાબદાર ન પણ હોય. આવા અન્યાય કે અપમાનનો ભોગ પુરૂષ પણ બનતો હોય... એટલે જ્યાં સ્ત્રી હોવાને કારણે જ સ્ત્રીનું શોષણ થતું હોય, જ્યાં એની સમસ્યા માટે એનું સ્ત્રીપણું જવાબદાર હોય અથવા તો જ્યાં સ્ત્રીને પોતાને જ સમ્સ્યા માનવામાં આવતી હોય ત્યાં નારીવાદે લડત આપવાની છે. એટલે કે આ લડાઈ અન્યાય,શોષણ, અસમાનતા સામેની છે. એટલે જે કોઈને પણ સાજિક ન્યાય, સમાનતાની પડી હોય એ બધાને નારીવાદી કહી શકાય.' 1 આ વિધાન એ બાબતનું સમર્થક છે કે મુળે તો વાત અન્યાયની છે.

પ્રારંભે તો નારીવાદી વલણે આક્રમક બનીને પુરૂષપ્રધાનતાનો વિરોધ કર્યો. પરિણામે નારીવાદ અને આલોચક વર્ગનો સંઘર્ષ નિર્માણ થયો. નારીવાદે આક્રમક બનીને પ્રબલ હલ્લો કરીને એ વાત પર ભાર મૂક્યો કે : શાસ્ત્રોક્ત નિયમો કે પછી સામાજિક નિયમો પુરૂષ વર્ગે જ બનાવ્યા છે. પરિણામે તેમાં પુરૂષપ્રધાનતા રહી છે અને તેની સગવડ– અગવડનો ખયાલ કરાયો છે અને સ્ત્રી વર્ગને અન્યાય કરાયો છે. પરિણામે આજદિન સુધી નારી સહન આવી છે. અલબત્ત સામે પક્ષે એમ પણ ખ્યાલ પ્રવર્ત્યો કે અહી પુરુષપ્રધાનતાની વાત નથી એ તો સ્ત્રી–પુરૂષની તત્કાલીન પરિસ્થિતી અને શારિરીક ભુમિકાએ બનેલી વ્યવસ્થા છે. બંન્ને ખયાલના પુરાવાઓ અને આધાર પણ મળી રહે છે. અહી સુધી તો બંન્ને વર્ગની વાત સાચી અને વજુદવાળી લાગે. આ ભૂમિકાએ સમાજના બંન્ને વર્ગ સ્ત્રી–પુરૂષના જીવન સબંધીત નવી

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

વિભાવના, નવા મુલ્યો, નવા ખયાલો સાથે સહમત થઈને નવેસરથી વિચાર્યું હોત તો તેના પરિણામો કા તો વહેલા મળવા શરુ થયાં હોત અથવા તો સમાજ વધુ સુમેળ સાધી શક્યો હોત.

નારી સંવેદનને આલેખાતું સાહિત્ય તો આપણે ત્યાં આરંભથીજ લખાતું આવ્યું છે પરંતુ વૈશ્વિક સ્તર પર આંદોલિત થયેલા આ નારીવાદી વલણની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય પર લગભગ સાતમા દાયકાથી જોવા મળે છે. નારીવાદી વલણો ગુજરાતી સાહિત્યના કેન્દ્રમાં આવે છે. જેના તાંતણા દેશ દુનિયાની તમામ સીમાઓને સ્પર્ષે છે. વાર્તા, નવલકથા, નાટક કે કવિતા જેવા સ્વરૂપોમાં વિશેષભાવે જોવા મળે છે. જેમાં નારીના સંવેદનનો, તેના પુરૂષ સમોવડા અસ્તિત્વનો કે તેને થતાં અન્યાયની લડતનો પડઘો પ્રબળ રીતે ઝીલાયો છે.

નારીવાદની સભાનતા સાથે નહી પણ નારીસંવેદન તરીકે તો આપણે ત્યાં પુરૂષ લેખકોની સાથે સાથે હીરાબેન પાઠક, વિનોદીની નિલકંઠ, લીલાવતી મુનશી, લાભુબેન મહેતા વગેરે સ્ત્રી લેખિકાઓ પાસેથી વાર્તાઓ મળે છે. પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકકાળના મધ્યાહ્નથી થોડી સભાનતા સાથે નારીવાદી વલણ જોવા મળે છે. જેમાં મુખ્યત્વે કુન્દનિકા કાપડિયા, સરોજ પાઠક, ધીરુબેન પટેલ, વર્ષા અડાલજા, ઈલા આરબ મહેતા, બિંદુ ભટ્ટ, હિમાંશી શેલત જેવા સર્જકો પાસેથી નારીવાદી વિચારધારાનું મંથન અને તેમાંથી નિપજતી સામાજિક સાંકૃતિક પરિવેશની છબી આલેખાતી જોવા મળે છે. નારીનું આંતરમન અને ચૈતસિક વ્યાપારો અહી સાર્જનોમાં વ્યક્ત થાય છે. અહીં આલેખાયેલ સાહિત્યમાં ક્યાંક નારીને થતાં સામાજિક અન્યાયની વાત છે તો ક્યાંક તેના પર થતાં અત્યાચારની વાત છે, ક્યાંક તેના આંતરિક સંવેદનાની વાત છે તો ક્યાંક તેની લાગણી–માગણીની વાત છે. સમગ્રતયા જોતાં નારીવાદી ચેતનાનો આવિષ્કાર તેમાં ઝીલાયો છે.

જેમ સર્જક ચેતના આ વલણનો આવિષ્કાર ઝીલે છે તેમ નારીવાદના અભ્યાસીઓએ પણ પોતાના વિચારો ખુબ ઉંડાણપૂર્વક વ્યક્ત કર્યાં છે. અભ્યાસીઓએ ભારતીય સાહિત્ય અને વૈશ્વિક સાહિત્યના સંદર્ભને સાથે રાખીને નારીવાદ વિશે પોતાનું સુક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું છે જે બતાવે છે કે સર્જન અને વિવેચન એમ બંન્ને ક્ષેત્રે નારીકેન્દ્રી ચર્ચાઓ છેલ્લા ઘણા સમયથી થતી આવી છે.

ગુજરાતી સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં નારી અભિગમને રજુ કરતી કુતિઓમાં નારી દર્શન વૈવિધ્યયુક્ત આલેખાયું છે..

ગુજરાતી વાર્તા સાહિત્યના આરંભે ક.મા.મુન્શી 'એક પત્ર' માં પતિના વાત્સલ્યને ઝંખતી નારી અને તેની થતી અવહેલના જેવી અન્યાયી પરિસ્થિતિનું આલેખન કર્યું છે. સામે પક્ષે તત્કાલીન સમયે સ્ત્રી જાગૃતિને કે નારીના ચૈતસિક આંદોલનોને મુન્શીએ કલાત્મક રીતે અલેખ્યાં છે. પરણિત નાયિકાની પોતાના સસુરપક્ષથી, તેમાયે ખાસ કરીને પતિ તરફથી થતા અત્યાચાર અને અવહેલનાની વાત છે. 'મારી સોળ વર્ષની જિંદગીમાં બહુ બહુ દુઃખ પડ્યું. કોણે પાડ્યું તે પ્રભુ જાણે, પણ એક વખત તો મારે કહેવું પડશે,– શરમ છોડી, ડોસાઓની મર્યાદા મૂકી કહીશ કે જો એ દુઃખને માટે કોઈ જોખમદાર હોય, જો કોઈ એ દુઃખ મટાડી શકત તો તે મારા સ્વામીનાથ – મારા દેવ – તમે હતા, પણ તમે મારો હાથ ઝાલ્યો, દુનિયાએ તમને કોમળ બિનાનુભવી બાળા સોંપી; પણ તમે તેનો વિચાર પણ ન કર્યો – મારી આ દશા થઈ – મારા પ્રાણ જવા, મારું ખૂન થવા વખત આવ્યો.' વાર્તાના પ્રારંભે નાયિકામુખે મૂકાયેલ આ વેદના–સંવેદનાનો તંતુ વાર્તાના અંતે મૂકાયેલ વાત સાથે સધાય છે. 'આ ભવે છૂટી–પ્રભુ ફરી આપણો સાથ ન કરાવે ! 'સાસુજીને કહેજો, કે ફરી કોઈ ભણેલી સ્ત્રી ન લઈ આવે !' 2 અહી સ્ત્રીચેતનાનો ખુલ્લો રણકાર સંભળાય છે.

ક્યારેક સ્ત્રી જ સ્ત્રીની શોષક બનતી હોય છે મેઘાણીની વાર્તા 'લાડકો રંડાપો' જોઇ શકીએ છીએ કે રૂઢિગત માળખાને કારણે એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીની વ્યથાને નથી સંવેદી શકતી. તો વળી જયંતિ દલાલ 'સ્ત્રીનગર'ના માધ્યમથી નર–નારીના સહિત્વની વાત લઇને આવે છે જેમાં કોઇ આદોલનની વાત નથી પણ સામાજિક વલણોના બદલાવની વાત જોવા મળે છે.

સાતમા દાયકાથીતો નારીવાદી વિચારસરણીએ આક્રમકતા ધારણ કરી લીધી હતી. ચોતરફ તે એક આંદોલનના સ્વરૂપે ફેલાઇ ચૂક્યું હતુ. અને નારીને કેન્દ્રમાં રાખી તેની સંવેદનાઓ જરૂરિયાતો, ન્યાય–અન્યાય, શોષણ વગેરે વિષયો વાર્તા રચનાની પ્રથમ માંગ રહેવા લાગી સાથે સાથે વિવેચન પણ તેમાં જોડાય છે જેમાં નારીવાદમાં રહેલા જમા પાસાને વિવેચકો જૂદા તારવી કાઢે છે. કુન્દનિકા કાપડિયા, ધીરુબેન પટેલ, ,સરોજ પાઠક, વર્ષા અડાલજા,ઇલા આરબ મહેતા, હિમાંશી શેલત, બિંદુ ભટ્ટ તેમજ અન્ય સ્ત્રી વાર્તાકારો નારીવાદી વલણોની પ્રભાવકતા હેઠળ સર્જન કરે છે, તો સાથો સાથ પુરૂષ લેખકો પણ આ ગાળામાં નારીની સંવેદનાઓને ઝીલી શક્યા છે અને તેની વ્યથા–કથાને આલેખી છે. જેમાં જયંતિ દલાલ, હરીશ નાગ્રેચા, નવનીત જાની, કિરીટ દૂધાત, ધીરિન્દ્ર મહેતા, વીનેશ અંતાણી, રમેશ દવે વગેરે ઘણા સર્જકો પાસેથી કલાત્મક કહી શકાય એવી વાર્તાઓ મળી આવે છે.

અંતે ટૂકમાં કહી શકાય કે નારી આંદોલન સમગ્ર વિશ્વમાં જે રીતે ફેલાયું તેમાં ગુજારાતી સાહિત્ય પણ રંગાયેલુ જોઇ શકાય છે. અલબત્ત તેના સારા ફળદાયી પરિણામો પણ જોવા મળ્યા છે. ઉદભવેલા વલણ માટે દર્શના ધોળકિયાનું તારણ સાથે સહમત થઇએ કે 'સમય બદલાતાં સ્ત્રીના પ્રશ્નો પ્રમાણમાં હળવા થયા ત્યારે પણ એની કેટલીક સંવેદનાઓને તો આગવી રીતે જ જોવાની આવે છે. કેમકે જગતભરની સ્ત્રી – એ ગમે તેટલી પુરુષ સમોવડી હોય તોપણ સ્ત્રી તરીકે જ પ્રગટથતી હોય છે ને તેની પાછળ તેનું શારીરિક બંધારણ કામ કરતું હોય છે. આખરે તો શરીર ને મનને અવિનાભાવી સંબંધ છે એટલે એનો પ્રભાવ સ્ત્રી પર પડવાનો જ છે. સ્ત્રી–પુરુષના શારીરિક સંબંધમાં પણ પુરુષ, સ્ત્રીને કશુંક આપે છે ને સ્ત્રી કશુંક લે છે.આપ્યા પછી પુરુષ કટ ઑફ થઇ જાય છે. ને સ્ત્રી સૃષ્ટિ સાથે જોડાય છે. આ જોડાણ સ્ત્રીની ભૂમિકાને સમજવા માટેનું અગત્યનું પરિબળ બને છે.'૩

આમ, આજે જ્યારે આધુનિકયુગ કે તેના ખયાલો સાથે જીવવા મથતા આજના સમાજે વિકાસની જબ્બર કહી શકાય તેવી હરણફાળ તો ભરી છે. પરંતુ સાથે સાથે એ બાબત પણ ચિંતાજનક છે કે તેની અસર તળે માનાવજાત ધીમે ધીમે સંવેદનહીન થતી જાય છે. ફલસ્વરૂપે આજે દરેકને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા મથામણ કરવી પડે છે. પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરૂષ. આજે સાવ છેવાડાના વિસ્તારોથી લઇને શહેર સુધી વિસ્તરેલા આ આંદોલને સમાજને નવેસરથી વિચારવા ફરજ પાડી છે. રાજકીય,સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એમ ત્રણેય પરિબળોએ બદલાતાં મૂલ્યોને, ખયાલોને સ્વિકૃત કર્યાં છે. અલબત્ત સદીઓથી ઘર કરી ગયેલા જડ નિયમો કે રૂઢીઓ એમ એક ઝાટકે તો દુર નહી જ થાય તેના માટે સમાજે જ પ્રયત્નો કરવા પડશે.

ડો. ભાવેશ એમ. જેઠવા, ગુજરાતી વિભાગ, ક્રાન્તિ ગુરુ શ્યામજીકૃષ્ણ વર્મા કચ્છ યુનિવર્સટી, ભુજ

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

मन्नू भंडारी की कहानियों में नारी - प्रो. नियाज़ पठान

स्वतंत्रता प्रत्येक व्यक्ति का बुनियादी अधिकार है। आधुनिक युग में इसे एक जीवन-मूल्य के रूप में भी देखा जाता है। सदियों से पराधीन रही नारी की इसी स्वतंत्रता की चाह को नारीवादी आंदोलन की संज्ञा मिली है। अपने आरंभिक काल में इस आंदोलन को पुरूष विरोधी आंदोलन के रूप में देखा गया। परन्तु बाद में यह स्पष्ट हुआ कि यह आंदोलन पुरूष विरोधी आंदोलन न होकर व्यवस्था विरोधी आंदोलन है जिसके तहत स्त्री का शोषण किया जाता है। यह आंदोलन परिवर्तन की मांग करता है। "परिवर्तन उस व्यवस्था में होना चाहिए अथवा उस मानसिकता में होना चाहिए जो नारी को गुलाम बनाती है।"1 वस्तुत: नारीवाद स्त्री को वस्तु से व्यक्ति बनाने की जद्दोजहद का परिणाम है। इस संदर्भ में 'औरत के हक में' की लेखिका तस्लीमा नसरीन का कथन दृष्टव्य है – "जिस दिन समाज स्त्री शरीर का नहीं, उसकी मेधा और श्रम का मूल्य देना सीख जाएगा सिर्फ उस दिन स्त्री मनुष्य के रूप में स्वीकृत होगी।"2

वैश्विक धरातल पर दृष्टिपात करें तो सहज ही ज्ञात होता है कि नारी युगों से पुरुष द्वारा संचालित रही है। बीसवीं शताब्दी में शिक्षा के बढ़ते प्रचार-प्रसार, आर्थिक आत्मनिर्भरता, सामाजिक जागृति आदि के परिणाम स्वरूप पहली बार वह अपने अस्तित्व की ओर जागृत होती है। सन् 1975 में अंतर्राष्ट्रीय महिला वर्ष का आयोजन हुआ और इसके बाद पूरे विश्व में नारी अपने अधिकारों के प्रति अधिक सजग हुई। यहीं से साहित्य में भी नारीवादी विचार का आगाज़ होता है। भारतीय साहित्य में भी नारीवादी दृष्टिकोण की शुरूआत लगभग उसी दौर में हुई। हिन्दी में नारीवादी दृष्टिकोण के आरंभ से पहले अनेक लेखिकाएँ अपने उत्कृष्ट साहित्य लेखन के द्वारा प्रतिष्ठित हो चुकी थी। ऐसी लेखिकाओं में उषा प्रियंवदा, मन्नू भंडारी, कृष्णा सोबती आदि के नाम उल्लेखनीय हैं। नारीवादी विचार से सीधा सम्बन्ध न होते हुए भी इन लेखिकाओं ने पहली बार साहित्य में स्त्री को स्त्री की निगाह से देखने का प्रयास किया है। इसलिए उनके साहित्य का अपना महत्व है। इन लेखिकाओं में से मन्नू भंडारी की कहानियों में चित्रित नारी को यहाँ नारीवादी विचार के संदर्भ में जाँचने-परखने का प्रयास किया जा रहा है।

मन्नू भंडारी हिन्दी की वरिष्ठ कहानीकार एवं उपन्यासकार हैं। स्वतंत्रता के बाद वे लिखना शुरू करती हैं। उनका पहला कहानी संग्रह 'मैं हार गई' 1957 में प्रकाशित हुआ। अब तक उनके लगभग दस कहानी संग्रह प्रकाशित हो चुके हैं। आज भी उनका लेखन निरंतर जारी है। हाल ही में 'हंस' जुलाई-2012 के अंक में उनकी एक कहानी

‘मुक्ति’ नाम से प्रकाशित हुई है । मन्नू भंडारी की कहानियों में नारी के कई रूप चित्रित हुए हैं । इनकी नारियों में कुछ परंपरागत हैं तो कुछ पढ़ी-लिखी, कामकाजी और एक विशिष्ट वर्ग की नारियाँ हैं । ऐसे विशिष्ट वर्ग की नारियाँ अपने अस्तित्व, व्यक्तित्व की रक्षा और प्रतिष्ठा को लेकर सजग हैं । वे न केवल पुरुष की अद्वितीयता का अस्वीकार करती हैं बल्कि सही मायनों में से उसे चुनौति भी देती हैं । डॉ. सच्चिदानंद चतुर्वेदी ने लिखा है- ‘ये स्त्रियां इस बात में विश्वास रखती है कि मन का संतोष प्राप्त करने के लिए विवाह भी यदि बाधक बने तो उसे निःसंकोच तोड़ देना चाहिए क्योंकि देखा गया है कि विवाह प्रायः स्त्रियों की महत्वाकांक्षाओं की पूर्ति में बाधक बनता है ।‘3 मन्नू भंडारी ने अपनी कहानियों में ऐसी कई स्त्रियाँ गढ़ी हैं जो घोर व्यक्तिवादी, स्वतंत्र और अपने वैयक्तिक विकास में विवाह को बंधन स्वीकार करने वाली हैं ।

उनमें ‘जीती बाजी की हार’ की मुरला, ‘आते जाते यायावर’ की मिताली, ‘घुटन’ की प्रतिमा, ‘नई नौकरी’ की रमा आदि उल्लेखनीय हैं । मुरला को विवाह में बंधना अपने व्यक्तित्व को बेचने समान लगता है । लेखिका ने मुरला और उसकी मित्रों के विचारों का परिचय इस तरह दिया है - ‘एक पढ़ी-लिखी लड़की किस प्रकार अपने विचारों और व्यक्तित्व का खून करके पति के रंग में रंग सकती है, यह बात इन बुद्धिजीवी और अपने ही व्यक्तित्व के भार से दबी लड़कियों के लिए कल्पनातीत थी ।’4 मुरला को आत्मनिर्भरता के कारण किसी के साथ की जरूरत महसूस नहीं होती । ‘घुटन’ एक विशिष्ट कहानी है । इसमें मन्नूजी ने दो ऐसी नारियों की व्यथा-कथा को वाणी दी है, जो परस्पर विरोधी कारणों से व्यथित हैं । प्रतिमा विवाहित है । उसका पति नेवी में इंजीनियर है । वह जब घर आता है तब खूब शराब पीकर प्रतिमा को अपनी बाहों में जकड़ लेता है । प्रतिमा उस जकड़ से मुक्त होने के लिए छटपटाती है । प्रतिमा की यह छटपटाहट घुटन में बदल सकती है परन्तु मुक्ति में नहीं । दूसरी तरफ मोना की शादी नहीं हुई । वह अपने प्रेमी अरूप से शादी करना चाहती है परन्तु मोना की माँ नौकरी-शुदा मोना की शादी नहीं होने देती । वह मोना की शादी करके अपनी आर्थिक हालत बिगाड़ना नहीं चाहती । ऐसे में मोना किसी की बाहों में जकड़ जाने के लिए छटपटाती है । उसकी छटपटाहट भी घुटन में बदल सकती है परन्तु बंधन में नहीं ।

‘नई नौकरी’ की रमा अध्यापिका थी । पढ़ना-पढ़ाना उसका शौक था । पति की प्राइवेट फर्म की नई नौकरी के कारण उसे अपनी नौकरी छोड़नी पड़ती है । पति की यह नई नौकरी उसके अस्तित्व और व्यक्तित्व को, उसकी इच्छा-आकांक्षा को, बौद्धिक विकास को निगल जाती है । ऐसे में ऐशो आराम भरी जिन्दगी के बावजूद वह संतुष्ट नहीं है । वह मात्र पति की परछाई बनना कतई पसंद नहीं करती । पति कुन्दन जब घर से नौकरी के लिए निकलता है तब वह सोचती है कि कुन्दन उसे पीछे छोड़कर बहुत आगे निकल चुका है । यह स्थिति उसके लिए असह्य है । डॉ. सच्चिदानंद चतुर्वेदी का कहना है कि- ‘जो स्त्रियाँ स्वतंत्र विकास करना चाहती हैं, उनके लिए विवाह उसी प्रकार बाधक होता है, जैसे कि काग़ज़ों को स्वतंत्र उड़ने से रोकने के लिए पेपरवेट ।‘5 ‘आते जाते यायावर’ की मिताली कॉलेज में पढ़ाती है । होस्टेल में रहती है । बहुत पहले उसका सहपाठी प्रेम के नाम पर संस्कार तोड़ने के बहाने उसे छल चुका है । ऐसे में वैचारिक रूप से पुरूष के प्रति प्रतिशोध की भावना होते हुए भी यायावर किस्म के नरेन से फिर छली जाती है । पुरुष परंपरागत संस्कारों के नाम पर भी नारी से छलना करता है तो आधुनिकता के नाम पर भी । ‘आते जाते यायावर’ कहानी में मन्नूजी ने इसी कथ्य को उजागर किया है ।

नारीवादी दृष्टिकोण मन्नूजी की ‘उँचाई’ और ‘यही सच है’ कहानियों में तीव्र रूप से व्यक्त हुआ है । ‘उँचाई’ कहानी की शिवानी एक ऐसी नारी है जो एक ही समय पत्नी और प्रेमिका दोनों भूमिका अदा करती है । विवाहेत्तर सम्बन्ध रखकर यदि पुरुष अपवित्र नहीं होता तो स्त्री कैसे हो सकती है और पवित्रता का सम्बन्ध शरीर से नहीं मन से होता है ऐसा कहने वाली शिवानी अपने पूर्व प्रेमी अतुल के साथ के उसके शारीरिक सम्बन्ध को न तो अनुचित मानती है, न अनैतिक । यह आधुनिक नारी एक से अधिक पुरूषों से सम्बन्ध रखते हुए भी स्वतंत्र अस्तित्व और व्यक्तित्व की ‘ऊँचाई’ पर रह सकती है । ‘यही सच है’ की दीपा भी परंपरागत मूल्य को आघात पहुँचाकर नारी को नये रूप में प्रस्तुत करती है । दीपा एक समय निशीथ से प्रेम करती थी । निशीथ से धोखा मिलने पर अब वह संजय से प्रेम करती है । परन्तु नौकरी के लिए इन्टरव्यू देने गई दीपा की निशीथ से पुनः मुलाकात होती है और वह उससे भी प्रेम का अनुभव करती है । पारंपरिक मान्यताओं के दायरे से बाहर निकलने का प्रयास करने वाली दीपा सचमुच एक विद्रोही युवती है । अनीता राजूरकर ने दीपा के बारे में लिखा है – ‘दीपा न निशीथ को चाहती है , न संजय को, वह सिर्फ अपने आपको चाहती है । वर्तमान क्षणों में जो उसे सुख देता है, वह क्षण ही दीपा की दृष्टि में सत्य है ।‘6

‘बन्द दराजों का साथ’ कहानी पति की बेवफाई आधुनिक स्त्री को किस प्रकार तोड़ देती है इस तथ्य को सामने लाती है । मंजरी विपिन से धोखा खाने पर दिलीप से जुड़ती है परन्तु एक से धोखा खाने वाली स्त्री चाहकर भी दूसरे के साथ सहज जीवन नहीं जी पाती । ‘मनुष्य न तो छुटी हुई ज़िन्दगी को छोड़ पाता है और न चुनी हुई ज़िन्दगी को अपना सकता है । दोनों ओर खींचा जाकर क्षत-विक्षत हो जाता है ।’7 मंजरी की कहानी इसी सच्चाई से रू-ब-रू कराती है । ‘एक बार और’ भी इसी भाव की कहानी है । इसकी नायिका बिन्नी का चौदह वर्षों तक कुंज के साथ प्रेम सम्बन्ध रहता है । कुंज द्वारा अन्य स्त्री से विवाह कर लेने के बाद कुछ लोग बिन्नी को कुन्दन से जोड़ने का प्रयास करते हैं । परन्तु नारी का मन कोई ऐसी स्थूल वस्तु नहीं है कि जहाँ चाहे उसे जोड़ा जा सके । मनुष्य का अपनी भावनाओं पर कहाँ अधिकार होता है ? इसलिए बिन्नी चाहते हुए भी नन्दन से रिश्ता नहीं बना पाती । वस्तु से व्यक्ति बनने की नारी की इसी जद्दोजहद को मन्नूजी ने इस कहनी में उभारा है ।

‘तीन निगाहों की एक तस्वीर’ कहानी की दर्शना परित्यक्ता होकर भी किसी की दया नहीं लेती और नौकरी के सहारे जी लेने का निर्णय करती है । ‘दीवार, बच्चे और बरसात’ कहानी की नायिका अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व पर पति द्वारा आंच आते देखकर शादी के रिश्ते को तोड़ देती है तो ‘हार’ कहानी की दीपा राजनीति के क्षेत्र में पुरुष के एकाधिकार को तोड़कर नारी की श्रेष्ठता सिद्ध करती है । ‘कमरे, कमरा और कमरे’ की नीलिमा कॉलेज की होनहार प्राध्यापिका है परन्तु शादी के बाद वह अपनी नौकरी छोड़ देती है और बाद में उसका व्यक्तित्व कुंठित हो जाता है । अपने ‘स्व’ को तिलांजलि देने वाली नारी की टूटन नीलिमा में व्यक्त हुई है ।

कुल मिलाकर यह कहा जा सकता है कि मन्नू भंडारी नारीवादी आंदोलन से जुड़ी हुई लेखिका नहीं है । बावजूद इसके नई शिक्षा और सामाजिक विकास के कारण उनकी कहानियों में वैयक्तिक चेतना से भरी हुई नारियों की भरमार है । अपने ‘स्व’ की रक्षा के लिए ये नारियाँ सम्बन्धों को तोड़ने का जोखिम भी उठाती है । नारी का दोयम दर्जा उन्हें स्वीकृत नहीं है । पुरुष केन्द्रित सोच को वे भले ही मिटा नहीं सकतीं परन्तु उसके सामने प्रश्नचिह्न तो अवश्य खड़ा करती हैं । अथवा यह कहा जा सकता है कि उस सोच को उखाड़ फेंकने के लिए वे निरंतर प्रयत्नशील दिखाई देती

हैं। अपने इसी प्रयत्न के चलते कई बार परिवार और समाज से संघर्ष करती हुई टूटती-बिखरती भी हैं तो कई बार अपने आपको स्थापित भी करती हैं। सचमुच मन्नूजी नारी जीवन के नये भावबोध का आलेखन करने वाली सशक्त कहानीकार हैं।

1. साठोत्तरी हिन्दी लेखिकाओं की कहनियों में नारी - डॉ. मंगल कप्पीकेरे
2. औरत के हक में - तस्लीमा नसरीन
3. हिन्दी कहानी और स्त्री के बदलते रूप (लेख) – डॉ. सच्चिदानंद चतुर्वेदी
4. जीती बाजी की हार - मन्नू भंडारी
5. हिन्दी कहानी और स्त्री के बदलते रूप (लेख) – डॉ. सच्चिदानंद चतुर्वेदी
6. कथाकार मन्नू भंडारी - अनीता राजूरकर
7. नई कहानी संदर्भ और प्रकृति- देवीशंकर अवस्थी

प्रो. नियाज़ पठान, आसि. प्रोफेसर, हिन्दी विभाग, एम. एन. कॉलेज, विसनगर।

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012
Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

કામશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં 'નારી'– ડૉ. ભરતકુમાર ડી. પરમાર

વેદો, ઉપનિષદોથી માંડીને દુનિયાનાં તમામ ગ્રંથો કે શાસ્ત્રો સૃષ્ટિ–ઉત્પત્તિમાં સ્ત્રી અને પુરુષના મહત્ત્વને સ્વીકારે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય તો સ્ત્રીને શક્તિનું સ્વરૂપ ગણી તેને વંદે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવા ચાર પુરૂષાર્થોની પ્રાપ્તિમાં પુરૂષની સાથે સાથે સ્ત્રીને પણ સમાન હકો આપવામાં આવ્યા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ યજ્ઞ–યાગાદિ જેવાં ધાર્મિક કાર્યો માટે સ્ત્રીની અનિવાર્યતા ગણાવે છે. કુટુમ્બના આર્થિકોપાર્જનમાં પણ મદદગાર થતી સ્ત્રીના અનેક દૃષ્ટાંતો સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. સૃષ્ટિનું મૂળ બીજ એવા કામમાં સ્ત્રી પ્રમુખ સાધન તરીકે છે. સૃષ્ટિની રચનામાં કામ અતિ અગત્યનો હોઈ કામ પુરૂષાર્થને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે. ત્રિવર્ગને સાધન બનાવીને જ સ્ત્રી–પુરુષ ચોથા પુરૂષાર્થ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. કામ પુરૂષાર્થની સાંગોપાંગ ચર્ચા કરતા કામશાસ્ત્રીય ગ્રંથો સ્ત્રી–પુરુષના સંબંધોની સૂક્ષ્મતાથી ચર્ચા કરે છે. આ ગ્રંથો માત્ર મૈથુન સંબંધિત જ ચર્ચા કરતા નથી, પરંતુ આવા ગ્રંથોમાંથી સ્ત્રી–સંબંધિત અન્ય ઘણી બધી બાબતોની સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે જે પ્રસ્તુત લેખમાં સંક્ષેપમાં રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

કલાઓથી પરિપૂર્ણ સ્ત્રીની કામના

કામસૂત્ર સંગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, ચિત્ર, પાક, વાસ્તુ વગેરે ચોંસઠ કલાઓને કામકલા તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ ચોંસઠ કલાઓને ચારુ(લલિત), કારુ (આર્થિકોપાર્જનયુક્ત), ઔપનિષદિક (મંત્ર–તંત્રયુક્ત), બુદ્ધિવૈચક્ષણ્ય અને ક્રીડાકૌતુક એમ પાંચ વિભાગોમાં વહેંચે છે. કામશાસ્ત્રો અનુસાર આ કલાઓના જ્ઞાનથી સ્ત્રી પુરુષને અને પુરુષ સ્ત્રીને સરળતાથી આકર્ષી શકે છે.

योगज्ञा राजपुत्री च महामात्रसुता तथा। सहस्रान्तःपुरमपि स्ववशे कुरुते पतिम् ।। [1]

કામશાસ્ત્રો અનુસાર વિધવા તથા અન્ય સ્ત્રીઓ કલાઓના જ્ઞાનથી આર્થિકોપાર્જન પણ કરી શકે છે. બાભ્રવ્યમુનિ અનુસાર ચોંસઠ કલાઓના જ્ઞાનથી ગમે તે સ્ત્રી ભલે તે ચાહે ગણિકા હોય સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. [2]

નારી માટે સૌન્દર્યવૃદ્ધિનો અભિગમ

કામશાસ્ત્રો મુજબ સ્ત્રીનાં અંગોમાં કામનો વાસ રહેલો છે. આ મુજબ સ્ત્રીનાં મસ્તક, હોઠ, ગાલ, કંઠ, આંખ, કેડ, સ્તન, છાતી, નિતમ્બ, યોનિ, ઢીંચણ, નાભિ, જાંઘ, પગ અને અંગુષ્ઠ એમ પંદર જગ્યાએ કામનો વાસ રહેલો છે. આ કામ પંદર તિથિઓ પ્રમાણે શુક્લપક્ષમાં અંગૂઠાથી ઉપરની તરફ તથા કૃષ્ણપક્ષમાં મસ્તકથી નીચેની તરફ ગતિ કરે છે. [3] આ કારણે જ કામશાસ્ત્રો સ્ત્રીનાં અંગોની સુન્દરતાને સૌભાગ્ય ગણી તેની જાળવણી અને વૃદ્ધિના ઉપાયો પણ રજૂ કરે છે.[4] કામશાસ્ત્રીય ગ્રંથો

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

સ્ત્રીનાં મુખ, કેશ, હાથ, પગ, આંખ, નખ, દાંત વગેરે અંગોની સુન્દરતા વધારવાના અનેક ઔષધીય પ્રયોગો રજૂ કરે છે. અહીં કામશાસ્ત્રોની લાવણ્યવતી નારીની કલ્પના દશ્યમાન થાય છે.

વિવાહ–યોગ્ય કન્યાનાં કામશાસ્ત્રીય ગુણો –અવગુણો

કામગ્રંથો વિવાહ–યોગ્ય કન્યાનાં લક્ષણોમાં તેના ગુણો ઉપરાંત તેની સુન્દરતા પર સવિશેષ ભાર મૂકે છે. કામસૂત્ર મુજબ પુરુષે રૂપથી સમ્પન્ન, પ્રમાણસર કેશ, કાન, આંખ, નખ, દાંત અને સ્તનોવાળી કન્યા સાથે લગ્ન કરવા જોઈએ.[5] રતિરહસ્ય અનુસાર પુરુષે જેનું લાવણ્ય કમળની પાંખડી સમાન સુન્દર હોય, રંગ સુવર્ણ સમાન અને પ્રકાશિત હોય, જેનાં હાથ, પગ, આંખ, નખ સુન્દર અને આકર્ષણયુક્ત હોય, પગ કોમળ અને સમાન હોય, જે અલ્પ ભોજન તથા નિદ્રા લેનારી હોય, જેના હાથ–પગ ઉપર કમળ, કળશ અને ચક્ર જેવાં શુભ ચિહ્નો અંકિત હોય તેવી કન્યા સાથે જ પરણવું જોઈએ.[6]

કામશાસ્ત્રો કેવી કન્યા ન પરણવી જોઈએ એ વિશે કહે છે કે, પુરુષે અત્યંત રુંવાટીવાળી, ભૂરી, સ્થૂળ, કર્કશ બોલનારી, નક્ષત્ર, નદી, પર્વત કે વૃક્ષનાં નામવાળી તથા નામના અંતે 'લ' કે 'ર' વર્ણ આવે તેવી કન્યા સાથે વિવાહ ન કરવા જોઈએ.[7] ઉપર્યુક્ત નામોવાળી કન્યા સાથે વિવાહ ન કરવા અંગે વિચારણા કરતા વિદ્વાનો જણાવે છે કે, સૂર્ય અને ચન્દ્ર નક્ષત્રો ઉપર ભ્રમણ કરે છે આથી આવા નામવાળી કન્યામાં અતિક્રમણ અર્થાત્ પરગમનવૃત્તિ ન આવે તેથી તેમજ નદી નિમ્નગામિની હોઈ તેવા નામવાળી કન્યા (ચારિત્ર્યથી) પતન ન પામે તે ડરથી, પર્વત સ્થિરતા કે જડતાનું પ્રતીક મનાતું હોઈ આવી કન્યા જડ ન બની જાય તે ભયથી તથા વૃક્ષોનાં ફળ,ફૂલ, છાયા ઉપર સર્વનો અધિકાર હોઈ આવા નામવાળી કન્યા પરગામિની ન બની જાય તેવી ભીતિથી તથા નામના અંતે 'લ' કે 'ર' વર્ણ આવે તેવી કન્યા લેવડ–દેવડ તથા રમણવૃત્તિવાળી બની જવાના ભયથી આવાં નામવાળી કન્યાઓ સાથે વિવાહ ન કરવા સલાહ અપાઈ છે.[8] આ બાબતને સર્વત્ર લાગું કરવામાં જોખમ રહેલું છે. ક્યાંક થોડાં દૃષ્ટાંતો મળી જવાથી આનું સાર્વત્રીકરણ કરી આવાં નામવાળી સદાચારી નારીને અન્યાય ન થાય તે જોવું ઘટે. કામશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નારીના પ્રકારો

કામશાસ્ત્રો નાટ્યશાસ્ત્ર તથા આયુર્વેદને નજર સમક્ષ રાખીને સ્ત્રીઓના અનેક પ્રકારો પાડે છે. જેનું અતિસક્ષેપમાં વિવરણ નીચે મુજબ છે.

1. **જાતિ કે આકૃતિના આધારે નારીના પ્રકારો :**

પદ્મિની :

બધા પ્રકારોમાં ઉત્તમ આવી સ્ત્રીનું શરીર કમળદળ સમાન કોમળ હોય છે. આનાં કામજળ (રજ)માં કમળ જેવી સુવાસ આવે છે.[9] આવી સુન્દર સ્ત્રી ધાર્મિક ભાવનાથી યુક્ત હોય છે.

ચિત્રિણી :

સંગીતાદિ કલાઓમાં કુશળ આ સ્ત્રીના શરીરનો બાંધો સપ્રમાણ હોય છે. આનાં કામજળ (રજ)માં મધ જેવી સુવાસ આવે છે.[10] તે બાહ્યસંભોગ અર્થાત્ ચુંબન વગેરેમાં વિશેષ રુચિ ધરાવે છે. આવી સ્ત્રી શક્તિશાળી હોય છે.

શંખિની :

થોડા મોટા આકારવાળી આ સ્ત્રી ભોજન તેમજ સમાગમમાં વધુ રુચિ ધરાવે છે. આની યોનિમાંથી દૂધ જેવી સુવાસ આવે છે. ચાડીખોર,દયાવિહીન આ સ્ત્રીનો અવાજ કર્કશ હોય છે.[11]

હસ્તિની :

સ્થૂળ આકારવાળી, ઠીંગણી અથવા ખૂબ ઊંચી લજ્જાહીન, સમાગમમાં વધુ સમય લેતી. આ સ્ત્રીની યોનિમાંથી હાથણીનાં મદજળ જેવો ગંધ આવે છે. આ સ્ત્રી ખાઉધરા સ્વભાવવાળી હોય છે. [12]

આ ચારેય પ્રકારોમાં પૂર્વ ઉત્તમ અને ઉત્તરોત્તર અધમ ગણાય છે.

2. જનનેન્દ્રિયના કદના આધારે નારીના પ્રકારો :

જેની યોનિની ઊંડાઈ છ આંગળ જેટલી હોય તે મૃગી, જેની યોનિની ઊંડાઈ નવ આંગળ જેટલી હોય તે અશ્વા કે વડવા તથા જે સ્ત્રીની યોનિની ઊંડાઈ બાર આંગળ જેટલી હોય તે કરિણી કે હસ્તિની કહેવાય છે. योनिनां परिणाहकैः रसनादित्यांगुलीकैः क्रमात् ....। - अनंगरंग- ३-1(द्वितीय चरण)

3. કામવેગના આધારે નારીના પ્રકારો :

સમાગમકાળ દરમ્યાન સ્ત્રીના ભાવાવેશ કે વેગના આધારે તેના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. કામશાસ્ત્રો મુજબ જે સ્ત્રી સદા સમાગમ માટે ઉત્સુક રહ્યા કરે તથા વારંવાર દ્રવીભૂત થયા કરતી હોય તેને પ્રચંડવેગા, જે સ્ત્રીની કામેચ્છા નહિવત હોય, જે રતિક્રીડા પ્રત્યે ઉદાસીન હોય અને જેની યોનિ સૂકી અને કામજળ વિનાની હોય તેને મન્દવેગા તથા પ્રચંડવેગ અને મન્દવેગની વચ્ચેનાં લક્ષણો ધરાવતી સ્ત્રીને મધ્યમવેગા કહે છે. કામશાસ્ત્રો ઘટતા કામવેગ માટે વધતી ઉંમરને પણ જવાબદાર માને છે.

4. સ્ખલિત કાળપ્રમાણના આધારે નારીના પ્રકારો :

સમાગમકાળ દરમ્યાન ખૂબ જ ઝડપથી સ્ખલિત કે સંતુષ્ટ થનારી સ્ત્રી શીઘ્રા, મધ્યકાળમાં સ્ખલિત થનારી સ્ત્રી મધ્યા તથા સમાગમકાળે ખૂબ જ અધિક સમયે દ્રવિત થનારી સ્ત્રી ચિરા કહેવાય છે.

5. પ્રકૃતિના આધારે નારીના પ્રકારો :

આયુર્વેદના ત્રિદોષના આધારે કામશાસ્ત્રીય ગ્રંથો સ્ત્રીના નીચે મુજબના ત્રણ પ્રકારો પાડે છે.

કફપ્રકૃતિયુક્તા સ્ત્રી :

કામશાસ્ત્રો મુજબ સ્નિગ્ધ, સુન્દર નેત્ર, દાંત, નખ, ચરણવાળી, શ્યામા એવી કફપ્રકૃતિવાળી સ્ત્રી બધી સ્ત્રીઓમાં ઉત્તમ ગણાય છે. કેલિકુતૂહલ અનુસાર શિશિર, પોષ તથા વસંત ઋતુમાં સમાગમની ઉત્કટ ઈચ્છા ધરાવનારી કફપ્રકૃતિની સ્ત્રી ઝડપથી સ્ખલિત થઈ જાય છે.[13]

પિત્તપ્રકૃતિયુક્તા સ્ત્રી :

ઓછી પ્રસન્નતા, શ્વેતવર્ણ, રક્તનેત્ર, મોટા નખ, ભરાવદાર નિતમ્બ તથા સ્તનો ધરાવતી પિત્તપ્રકૃતિવાળી સ્ત્રી સદા સમાગમ માટે તૈયાર રહે છે. છતાં આવી સ્ત્રી વર્ષા તથા શિશિર ઋતુમાં વધુ સમાગમસુખ ઈચ્છે છે.[14]

વાતપ્રકૃતિયુક્તા સ્ત્રી :

આવી સ્ત્રીનાં અંગો કઠોર તથા કેશ રૂખા હોય છે. અધિક ભોજન કરનારી આ નારીનાં નેત્રો અને નખ કાળાં હોય છે. આવી સ્ત્રીઓ ગ્રીષ્મ અને વસંતકાળમાં સમાગમની તીવ્ર ઈચ્છા ધરાવે છે.[15]

6. વયના આધારે નારીના પ્રકારો :

સોળ વર્ષ સુધીની વયની સ્ત્રીને બાલા, સત્તરથી ત્રીસ વર્ષની આયુવાળી સ્ત્રીને તરુણી, એકત્રીસથી પંચાવન વર્ષ સુધીની સ્ત્રીને પ્રૌઢા તથા પંચાવન વર્ષ પછીથી મૃત્યુ સુધીની આયુવાળી સ્ત્રીને વૃદ્ધા કહે છે.[16]

7. સંબંધના આધારે નારીના પ્રકારો :

પુરુષ સાથેના સંબંધના આધારે નાટ્યશાસ્ત્રે આપેલા સ્ત્રીના પ્રકારોને કામશાસ્ત્રો પણ સ્વીકારે છે.

સ્વકીયા :

પુરુષની પોતાની પત્ની જે સદાચારી, પતિવ્રતા અને ગૃહકાર્યમાં દક્ષ હોય તે સ્વકીયા કહેવાય છે. આના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. નવયૌવના, શરમાળ, મૃદુતથા સમાગમથી દૂર રહેતી પ્રણયકોપાને મુગ્ધા, કામકળામાં કુશળ નવયુવતીને મધ્યા તથા કામોન્મત્ત, કામવ્યવહારમાં નિર્લજ્જ તેમજ ભાન ભૂલી સમાગમમાં જોડાનારી સ્ત્રીને પ્રગલ્ભા કહે છે.

સ્વકીયા નાયિકાના મધ્યા તેમજ પ્રગલ્ભાના ધીરા, અધીરા, ધીરાધીરા વળી આ ત્રણેયના પણ જ્યેષ્ઠા, કનિષ્ઠા એમ કુલ તેર પ્રકારો પડે છે.

પરકીયા :

પરકીયાના પરોઢા અને અનૂઢા એવા બે પ્રકારો પડે છે. જે વિવાહિતા સ્ત્રી કામાધિક્યથી પર પુરુષની કામના કરે તેને પરોઢા કહે છે તેમજ માતાપિતાના નિયંત્રણ વિનાની જે અવિવાહિતા કન્યા કામને વશ થઈ પુરુષગામિની બને તે અનૂઢા કહેવાય છે.

સામાન્યા :

સામાન્યા નાયિકા રતિક્રીડામાં તથા સંગીતાદિમાં કુશળ અને ધનિકોને જ પ્રેમ કરનારી ગણિકા હોય છે. આના પણ રક્તા તથા વિરક્તા એવા પ્રકારો પડે છે.

8. અવસ્થાના આધારે નારીના પ્રકારો :

ભરતમુનિએ પાડેલા નાયિકાના આઠ પ્રકારોનું મૂળ સ્ત્રીમાં રહેલી કામભાવનામાં જ રહેલું છે. આથી જ અનંગરંગ અને સ્મરદીપિકા જેવા કામશાસ્ત્રીય ગ્રંથો ખંડિતા, વાસકસજ્જા, કલહાંતરિતા, અભિસારિકા, વિપ્રલબ્ધા, વિયોગિની, સ્વાધીનપતિકા અને ઉત્કંઠિતા જેવી અષ્ટનાયિકાનો ઉલ્લેખ કરે છે. કામશાસ્ત્ર અનુસાર સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં રહેલો કામ જ તેમને ઉત્કંઠિત કરી સુખી અને દુ:ખી કરે છે.

9. સત્ત્વપ્રમાણના આધારે નારીના પ્રકારો :

કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર બન્ને મનુષ્ય ઉપર સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રિગુણનો પ્રભાવ સ્વીકારે છે. આ ઉપરાંત દેવ, યક્ષ, ગન્ધર્વ, મનુષ્ય, પિશાચ વગેરેના પ્રભાવના આધારે સ્ત્રીના દેવસત્ત્વા, યક્ષસત્ત્વા, ગન્ધર્વસત્ત્વા, મનુષ્યસત્ત્વા ઉપરાંત જીવ–જન્તુ કે પશુ–પક્ષી જેવાં આચરણ કે ગુણોના આધારે સ્ત્રીના નાગસત્ત્વા, કાકસત્ત્વા, કપિસત્ત્વા, ખરસત્ત્વા વગેરે અનેક પ્રકારો પડે છે. સ્ત્રીનું આચરણ કામભાવના પર વિશેષ પ્રભાવ પાડતું હોઈ અનંગરંગ, પંચસાયક, રતિરહસ્ય, કેલિકુતૂહલ અને રતિકલ્લોલિની જેવા કામશાસ્ત્રીય ગ્રંથો આની ચર્ચા કરે છે. મનુષ્યસત્ત્વા અંગે કહેવામાં આવ્યું છે તે મુજબ ગૃહસ્થોનાં તમામ વ્રતો અને ઉત્સવોમાં તત્પર રહેતી, મૈત્રીપૂર્ણ સ્વભાવ ધરાવતી પ્રત્યેક તરફ પ્રેમયુક્ત વ્યવહાર કરનારી, છળ–કપટથી દૂર રહેનારી માનવીય ગુણોથી ભરેલી સ્ત્રી મનુષ્યસત્ત્વા કહેવાય છે.[17]

10. ગુણ–દોષના આધારે નારીના પ્રકારો :

સમાગમસુખને ધ્યાનમાં રાખીને જ કામશાસ્ત્રીઓ કફપ્રકૃતિની સ્ત્રીને ઉત્તમા, પિત્તપ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીને કામોપભોગ માટે મધ્યમા તથા વાતપ્રકૃતિ–યુક્તા સ્ત્રીને કામસુખ માટે અધમા કહે છે.

આ ઉપરાંત કામાશાસ્ત્રીય ગ્રંથો આર્થિકોપાર્જન કરતી વેશ્યા સ્ત્રીના અનેક પ્રકારોનું પણ વર્ણન કરે છે. આ મુજબ વેશ્યા સ્ત્રીના કુંભદાસી, પરિચારિકા, કુલટા, સ્વૈરિણી, નટી, શિલ્પકારિકા, પ્રકાશવિનષ્ટા, રૂપજીવા અને ગણિકા એવા નવ પ્રકારો પડે છે.[18] આમાં ગણિકાને સૌથી ઉત્તમ ગણી સમાજમાં તેને માન અને સ્થાન પ્રદાન કરવામાં આવ્યાં છે.

વિવાહયોજના અને નારી

ધર્મશાસ્ત્રો અને કામશાસ્ત્રો વિવાહના બ્રાહ્મ, પ્રાજાપત્ય, આર્ષ, દૈવ, ગાન્ધર્વ, આસુર, રાક્ષસ અને પૈશાચ એમ આઠ પ્રકારો ગણાવે છે.[19] આ વિવાહોમાંથી પ્રથમ ચાર વિવાહને ધર્મમાન્ય ગણાવે છે. તેમાં નારી પ્રત્યે સન્માન અને દાક્ષિણ્યની ભાવના દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ આવા વિવાહો માતા–પિતાની મરજીથી થતાં હોઈ સ્ત્રીના ગમા–અણગમાની પરવા કરેલી હોય તેવું બિલકુલ જણાતું નથી. માત્ર ગાન્ધર્વ લગ્નમાં જ પુરુષ સાથે સ્ત્રીની મરજી પણ સમાવિષ્ટ છે. બાકીના ત્રણ વિવાહો આસુર, રાક્ષસ અને પૈશાચમાં તો નારીની અવદશા જ થાય છે. આવા વિવાહો પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે સ્ત્રીની મરજી વિરુદ્ધ કરવામાં આવે છે. આસુરવિવાહ કન્યાના માતા–પિતાને ધન આપીને તથા ધનના પ્રભાવથી સ્ત્રીને રાજી કરી કરવામાં આવે છે.[20] માતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા સ્ત્રી પોતાની ભાવનાઓનું બલિદાન આપે છે. રાક્ષસવિવાહ કન્યાના માતા–પિતા તેમજ સગાંવહાલાઓને મારીને કે હણીને તથા કન્યાનું અપહરણ કરીને કરવામાં આવે છે. તો સૌથી અધમ ગણાતા પૈશાચવિવાહ તો સ્ત્રીને બળાત્કારે ભોગવ્યા પછી કરવામાં આવે છે. આ વિવાહો પુરુષપ્રધાન સમાજમાં સ્ત્રીની દયનીય દશાનો વાસ્તવિક ચિતાર રજૂ કરે છે. વિવાહપૂર્વે પણ પુરુષની અપેક્ષા કન્યાના ગુણો પર વિશેષ ભાર મુકાયો છે. સ્ત્રી માટે 'અક્ષતયોનિ' ની કામના કરતા ગ્રંથો પુરુષ વિશે આ સંબંધે કોઈ જ ચર્ચા કરતા નથી જે પુરુષપ્રાધાન્યતાને સૂચવે છે.

પુનર્વિવાહ :

કામશાસ્ત્રો પુનર્વિવાહિતા કે પુનર્ભૂના ઉલ્લેખથી પુનર્લગ્નને સ્વીકારે છે. પતિ નપુંસક હોય કે પ્રજોત્પત્તિ માટે અક્ષમ હોય અથવા તો પતિ મરી જાય તો સ્ત્રીએ બીજા લગ્ન કરી લેવા જોઈએ એમ ધર્મશાસ્ત્રો અને કામશાસ્ત્રો એકમતિથી સ્વીકારે છે. વિધવાવિવાહને પણ સ્વીકરતા કામશાસ્ત્રો પોતાના ઉદાર વલણનો પરિચય આપે છે. [21]

વિવાહિતા સ્ત્રીનાં કર્તવ્યો અને સ્થિતિ :

આચાર્ય વાત્સ્યાયન વિવાહિતા સ્ત્રીને એકચારિણી અને સપત્નિકા એમ બે ભાગોમાં વિભક્ત કરે છે.[22] જે પુરુષને એક જ પત્ની હોય તે સ્ત્રી એકચારિણી અને અનેક પત્નીઓ ધરાવનારા પુરુષની પત્નીને સપત્નિકા કહે છે. એકચારિણી સ્ત્રીએ પતિવ્રતા, ધાર્મિક અને સદાચારી થઈને કુટુંબનો ભાર ઉપાડી લઈ ઘરનાં સમગ્ર કામો કુશળતા પૂર્વક કરવાં જોઈએ. તેણે પ્રત્યેક મનુષ્યો સાથે સદ્ વર્તન કરવું જોઈએ.[23] આવી સ્ત્રીએ પતિ દ્વારા અપમાનિત થવાં છતાં તેને પ્રતિકૂળ આચરણ ન કરવું જોઈએ. સપત્નિકાનાં કર્તવ્યોની ચર્ચા કરતાં કામસૂત્રકાર જયેષ્ઠા તથા કનિષ્ઠામાં પરસ્પર સુમેળ સધાય તેવા સ્તુત્ય પ્રયાસો કરે છે.

વિવાહિતા ઉપરાંત કામશાસ્ત્રો પુનર્વિવાહિતા તથા પતિ દ્વારા ઉપેક્ષિતા સ્ત્રીનાં કર્તવ્યોની પણ ચર્ચા કરે છે. કામસૂત્ર પ્રમાણે પુનર્વિવાહિતાએ ઘરની સ્વામિની જેવું વર્તન કરવું જોઈએ.[24] અહીં બીજા લગ્ન કરેલી નારી લાચાર કે બિચારી ન રહેતા સાસરીમાં સ્વમાનભેર રહી શકે એવો નારીવાદી અભિગમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઉપેક્ષિતાવધૂએ પણ બધું ભૂલાવી પતિ તથા અન્ય સભ્યો સાથે પ્રેમપૂર્વક વર્તવાની

વાત માત્ર સ્ત્રીએ જ સહન કરવાની બાબત તરફ દૃષ્ટિપાત કરાવે છે; પરંતુ આનાથી કુટુંબમાં કલ્યાણ તો અવશ્ય સધાય છે.

કામશાસ્ત્રો સામાન્ય સ્ત્રીઓ ઉપરાંત અંત:પુરની રાણીઓનાં કર્તવ્યોની પણ ચર્ચા કરે છે. જે વિવાહિતાનાં કર્તવ્યોમાં સમાઈ જાય છે. અનેક પત્નીઓ ધરાવનાર પુરુષની પત્ની પતિસુખ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરતી હોઈ તે દૃષ્ટિએ પણ દુ:ખી છે. વળી, એક જ ઘરમાં અનેક સ્ત્રીઓના વસવાટથી સ્ત્રીઓને પરસ્પર ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે એ નિર્વિવાદ છે.

જાતીયસંબંધમાં નારીનું સ્થાન અને સ્થિતિ :

ધર્મશાસ્ત્રો અને કામશાસ્ત્રો અનુસાર પ્રજોત્પત્તિ, ધર્મકાર્યો તેમજ કામસુખ જેવાં પ્રયોજનોથી સ્ત્રી સાથે પુરુષ વિવાહસંબંધથી જોડાય છે. ધર્મકાર્યો સમાન પ્રજોત્પત્તિ તથા કામસુખમાં પણ પતિપત્નીની યોગ્ય ભૂમિકાનું મહત્ત્વ છે. સમાગમકાળ દરમ્યાનનાં આલિંગન, ચુંબન, નખક્ષત, દંતક્ષત, પ્રહરણ, સીત્કાર વગેરેનો પ્રયોગ અપાર કામસુખ તથા સંતુષ્ટિ માટે થાય છે. કામશાસ્ત્રો પ્રથમ સ્ત્રીની સંતુષ્ટિ ઉપર વધુ ભાર આપે છે. ઘણીવાર સ્ત્રીને કામતૃપ્તિમાં માત્ર સાધન તરીકે જ જોવાતી હોવાનાં પ્રમાણો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કામાન્ધો દ્વારા નખક્ષત અને દંતક્ષતથી થનારા ઊંડા ઘા સ્ત્રીને પીડાકારક બની રહે છે. આનાથી સ્ત્રીની ત્વચાને નુકશાન થવાની અને તત્વિષયક રોગો થવાની તથા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થવાની પણ સંભાવના રહેલી હોઈ કામશાસ્ત્રો આ અંગે ચેતવણી પણ આપે છે. વાત્સ્યાયન પ્રહણન કે તાડનને કષ્ટતર માની તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેઓ આનાથી થયેલી સ્ત્રીઓની અવદશાને સોદાહરણ ચર્ચે છે. ચૌલદેશના રાજાએ કામાન્ધ બની પ્રહારથી ચિત્રસેના નામની વેશ્યાની [25] તથા કોંકણદેશના રાજકુમાર શાતવાહને પ્રહારથી રાણી મલયવતીની હત્યા કરી હતી.[26] આથી આના પ્રયોગમાં સાવચેતી રાખી કામશાસ્ત્ર સ્ત્રીને અપાર કામસુખ અર્પવાની ભલામણ કરે છે.

પરગમનવૃત્તિ અને નારી :

આચાર્ય વાત્સ્યાયન પરગમન માટે આખું પ્રકરણ ફાળવે છે. અન્ય કામશાસ્ત્રીય ગ્રંથો પણ આ વિષયે વિગતે ચર્ચા કરે છે. કામસૂત્ર પ્રમાણે પરગમનવૃત્તિ ગુપ્તરીતે અને પ્રકટપણે એમ બે પ્રકારે થતી જોવા મળે છે. પ્રધાનો, મંત્રીઓ, નગરાધ્યક્ષો વગેરે ઉચ્ચાધિકારીઓ નોકરવર્ગની સ્ત્રીઓ સાથે તેમના હોદ્દાના જોરે છુપી રીતે જાતીયસંબંધો બાંધતા હોવાના અનેક ઉલ્લેખો કામશાસ્ત્રોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.[27] કામાન્ધ બનેલા રાજાઓ ઉત્સવો દરમ્યાન સ્ત્રીઓને બહાનાપૂર્વક મહેલમાં બોલાવી તેમની સાથે સમાગમ કરતા. એટલું જ નહીં પણ ઘણા દેશોમાં તો લગ્ન પછી અમુક દિવસે નવોઢાને રાત્રે રાજાના મહેલમાં મોકલવામાં આવતી હતી. રાજાઓ ગમતી સ્ત્રી સાથે સમાગમ કર્યા બાદ તેને ઉપહાર આપી વિદાય કરતા હતા.[28] અહીં કુટુંબ દ્વારા ધકેલાતી નારીનું શાષકો દ્વારા થતું શોષણ દૃષ્ટાંતો સાથે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ઉચ્ચાધિકારીઓ તથા રાજાની જેમ અંત:પુરની રાણીઓ તથા અન્ય સ્ત્રીઓ નોકરજનો સાથે અથવા બહારથી છુપાવીને લવાતા પુરુષ સાથે શરીરસંબંધ બાંધતી હતી.[29] ક્યારેક અંત:પુરની સ્ત્રીઓ પરસ્પરના સજાતીય સંબંધોથી તૃપ્તિ મેળવી લેતી હોવાના ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વાત્સ્યાયન પરદારાગમન પ્રકરણનો ઉદ્દેશ તેના જ્ઞાનથી પોતાની સ્ત્રીને અન્ય પુરુષથી બચાવવાનો હોવાનું જણાવી સમાજમાં સ્ત્રીનું જાતીયશોષણ થતું અટકાવવાના સ્તુત્ય પ્રયાસો કરે છે.

કામશાસ્ત્રો મુજબ મોક્ષમાં સાધનરૂપ એવા કામને સિદ્ધ કરવામાં સ્ત્રી પ્રમુખ સ્થાન ધરાવે છે. આથી જ આ ગ્રંથો સ્ત્રીને શક્તિ તરીકે જોઈ તેનો સત્કાર કરી પુરુષને પણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ નારી પ્રત્યે સત્કારની ભાવના રાખવા તથા તેને પ્રસન્ન રાખવાનાં પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ સૂચનો આપે છે. કામશાસ્ત્રોમાં નારી સંબંધિત જે વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે તે માત્ર જાતીયસંબંધ પૂરતી જ સીમિત ન રહેતાં

સ્ત્રીના તથા પુરુષના સમગ્ર જીવનને અસર કરે છે. કામશાસ્ત્રોમાં નિરૂપિત નર અને નારી વિશે કોઈપણ ધારણા બાંધતાં પહેલાં જે તે સમયના સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યને અનિવાર્યપણે તપાસવો ઘટે.

સંદર્ભ –

1. कामसूत्रम् – 1-3-19- डो.पारसनाथ द्विवेदी, चौखम्बा प्रकाशन, पुनःमुद्रित-2004
2. एभिरभ्यर्थिता वश्या रूपशीलगुणान्विता। लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ।। - बाभ्रव्यकारिका – 1-5 डो.दलवीरसिंह चौहान, चौखम्बा प्रकाशन, प्रथम संस्करण-2005
3. अंगुष्ठे पदगुल्फजानुजघने नाभौ च वक्षःस्तने......।। - रतिरहस्यम् –2-1, डो.रमानन्द शर्मा, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, द्वितीय संस्करण -2009
4. रूपगुणो वयस्त्याग इति सुभगंकरणम्। - कामसूत्रम् – 8-3-1
5. ...न्यूनाधिकाविनष्टदन्तनखकर्णकेशाक्षिस्तनीमरोगिप्रकृतिशरीरां तथाविध एव श्रुत्वाञ्शीलयेत्। कामसूत्रम् – 3-1-2
6. अम्भोजास्या बहलनयना भूरिकेशप्रचारा .... ।। पञ्चसायकः 6 -2 - डो.रमानन्द शर्मा, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 1994
7. नक्षत्राख्यां नदीनाम्नीं वृक्षनाम्नीं च गर्हिताम्। - कामसूत्रम् – 3-1-12
8. कामसूत्रम् – मनोरमा हिन्दी व्याख्या, पृष्ठ - 294
9. कमलमुकुलमृद्वी फुल्ळराजीवगन्धः .... । - रतिरहस्यम् –1-11
10. तन्वंगी गजगामिनी चपलदृक् संगीतशिल्पान्विता ....। - अनंगरंग- 1-10 डो.रमसागर त्रिपाठी, चौखम्बा प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण-2004
11. दीर्घस्थुलकृशा पयोधरयुगं स्वल्पं दधाना सदा......। - रतिकल्लोलिनी – 11,12 - डो.दलवीरसिंह चौहान, चौखम्बा प्रकाशन, प्रथम संस्करण-2004
12. स्थुलापिंगलकुन्तला च बहुभुक् क्रूरा त्रपावर्जिता ....। - अनंगरंग- 1-14
13. श्र्लेषमला त्वरितमेव रसन्ती वेगमेति शिशिरे च वसन्ते .....।। – केलिकुतूहलम् – 6–40 पं. मथुरा प्रसाद दीक्षित, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, पुनःमुद्रित -2002
14. पित्तला ननु चिराचिरकालात्कामभावपरितोषमिर्यति ......।। – केलिकुतूहलम् – 6–41
15. वातवत्यतिचिरेण निष्कात्तुष्टिमेति रमते रतिसक्ता ......।। – केलिकुतूहलम् – 6–42
16. यावच्छोडशसंख्यमुदिता बाला ततश्त्रिंशतं........ । - अनंगरंग- 4-1
17. आतिथ्यसख्यादिषु बद्धभावानुरागिणी निर्मलचित्तवृत्तिः। नानाव्रतैरेतिच न प्रयासं मनुष्यसत्त्वा परिकीर्तिता सा ।। - अनंगरंग- 4-14
18. कुंभदासी परिचारिका कुलटा स्वैरिणी ....। - कामसूत्रम् – 5-6-50
19. ब्राह्मः प्राजापत्य आर्षो दैवो गान्धर्व आसुरः पैशाचो राक्षस इति। तत्र पूर्वे चत्वारो धर्म्या इति तदर्थं वरणसंविधानं प्रकरणमुच्यते। - कामसूत्रम् – 3
20. आदाय प्रथमं वराद्बहुतरं शुल्कं यथाकोङ्क्षया.....।। पञ्चसायकः 6 -16

21. विधवात्विन्द्रियदौर्बल्यादातुरा भोगिनं गुणसम्पन्नं च पुनर्विन्देत्सा पूनर्भू । - कामसूत्रम् – 3-1-12

22. भार्या च द्विविधा – एकचारिणी सपत्निका । - कामसूत्रम् – अधिकरण, पृष्ठ- 354

23. गुरुषु भृत्यवर्गेषु नायकभगिनीषु तत्पतिषु च यथार्हं प्रतिपत्तिः । - कामसूत्रम् – 4-1-5

24. सा प्रभविष्णुरिव तस्य भवनमाप्नुयात् । - कामसूत्रम् – 4-2-40

25. रतियोगो हि कीलया गणिकां चित्रसनां जघान । - कामसूत्रम् – 2-7-28

26. कर्तर्या कुन्तलः शातकर्णः शातवाहनो महादेवीं मलयवतीम् । - कामसूत्रम् – 2-7-29

27. महामात्रेश्र्वराणामन्तःपुराणि निशि सेवार्थं राजानमुपगच्छन्ति वात्सगुल्मकानाम् । - कामसूत्रम् – 5-5-32

28. प्रत्ता जनपदकन्या दशमेऽहनि किञ्चिदौपायनिकमुपगुह्य प्रविशन्त्यन्तःपुरमुपभुक्ता एव विसृज्यन्त इत्यान्ध्राणाम् ।। - कामसूत्रम् – 5-5-31

29. संहत्य नवदशेत्येकैकं युवानं प्रच्छादयति प्राच्यानामिति । - कामसूत्रम् – 5-6-38

ડૉ. ભરતકુમાર ડી. પરમાર, સંસ્કૃત વિભાગ, ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કૉલેજ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ– 6

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

સાહિત્યમાં નારી: 'સૂત્રધાર' નાટકના પાત્રો સંદર્ભે– ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

સાહિત્ય એટલે શબ્દ અને અર્થનું સાથે હોવાપણું. આ પ્રાથમિક માહિતી દરેક વ્યક્તિના ધ્યાનમાં હોય જ. પણ સાહિત્ય એટલે સહિતપણું, એમ જયારે કહેવાય ત્યારે શબ્દ, અર્થ, વાણી– વર્તનની સમીક્ષા, ઉપરાંત સમાજ, સ્થળ, કાળ, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, પરંપરા, બહુઆયામી માનસિકતા, કલ્પન–પુરાકલ્પન, ભાસ–આભાસની સૃષ્ટિ અને આપણી આસપાસ રચાતું સમગ્ર વિશ્વ બધું સાહિત્યકારની ઇન્દ્રિયોમાંથી ચળાયને એની ગ્રાહ્ય ક્ષમતા પ્રમાણે તેની કલમમાંથી નીતરીને સાહિત્યમાં આવે. વડર્ઝવર્થે કહ્યું છે કે,

> Nature did never betray
> The heart that loved her.
> (જે હૃદયપૂર્વક પ્રકૃતિને ચાહે છે પ્રકૃતિ તેને ક્યારેય દગો દેતી નથી.)

સ્ત્રી અને પ્રકૃતિ બંને સહનશીલ હોવાને કારણે, બંને ફળદ્રુપ અને નવસર્જન કરવાની શક્તિ ધરાવતા હોવાને કારણે એની નિયતિમાં પીડાનાં બીજ જ રોપતા રહ્યાં છે. આજ તેની ખાસિયતને કારણે સ્ત્રી કેન્દ્ર છે, સૂત્રધાર છે તેને ઓળંગીને કે ઉવેખીને કોઈ સર્જન શક્ય બનતું નથી.

ભારતીય સાહિત્યમાં લગભગ બધી જ પ્રાદેશિક ભાષાઓની પ્રારંભિક તબક્કાની નવલકથાઓ સ્ત્રીને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાય છે. 'યમુના પર્યટન', 'પણ લક્ષ્યાત કોણ ઘેતો?', 'દેવી ચૌધુરાની', 'ઇન્દુલેખા', 'સાસુવહુની લડાઈ' તથા 'કરણઘેલો'માં પણ ઐતિહાસિક વિષય મુખ્ય હોવા છતાં સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો અને નારીરૂપોને સ્થાન આપ્યું છે. સમય અને સંજોગો અનુસાર સ્થિત્યંતરો પામતી નારીચેતનાનો આલેખ સાહિત્યમાંથી મળતો જ રહેતો હોય છે. ગુજરાતી સાહિત્યનાં શરૂઆતનાં કાળ દરમ્યાન હેમચંદ્રની 'અષ્ટાધ્યાયી' માં કે 'વિમલપ્રબંધ'માં પતિના શૂરાતન પર ઓવારી જતી અને તેના કાયરપણા પર ફિટકાર વરસાવતી સ્ત્રીઓના ચિત્રો જોવા મળે છે.

ચિનુ મોદી કૃત નાટક 'સૂત્રધાર'ને આધારે સાહિત્યમાં નારીની છબીની વાત જ્યારે અહીં કરવાનું પ્રયોજન છે ત્યારે એક વાત જણાવી દઉં કે આ નાટકમાં ચિનુ મોદીએ તેમના 'મત્સ્યવેધ', 'ખુલ્લા બારણાં', 'ઝાલ્યા ન રહ્યા' એકાંકીઓનો મેળ આ એક ત્રિઅંકી નાટકમાં કર્યો છે. જેમાં મુખ્ય સૂત્રધાર નારીઓ છે. આ નારીઓ એકાધિક પુરુષો સાથે જોડાયેલી છે. આ નારીઓ પોતાની રીતે સ્વ–તંત્ર, સ્વ–ભિમાની કે સ્વ–નિમગ્ન પણ છે. આ દરેક સ્ત્રીને પોતાની સાથે જોડાયેલા પુરુષો સાથે કેમ વ્યવહાર કરવો કે કેમ દોરી સંચાર કરવો અને કઈ રીતે પોતાના સ્વની ઓળખને છતી કરવી એ તેમને આવડે છે. આ ત્રણ એકાંકીમાં અલગ અલગ સ્થળ, કાળ અને પરિસ્થિતિમાં જીવતી નારીનાં વિવિધ રૂપોનો પરિચય નાટ્યકારે બખૂબી કરાવ્યો છે.

પહેલા અંકમાં દ્રૌપદી નિયતીકૃતા છે, નિયમરહિતા છે. વેરપિપાસીની છે. તેને મન પાંચેય પતિ ફક્ત 'પાંડુપુત્ર' જ છે. અહીં દ્રૌપદીને પોતાના અસ્તિત્વ માટેની ઝંખના ખૂબ તીવ્ર છે સાથે અપમાનની અગનજવાલામાંથી જન્મેલી વેરવૃત્તિ પોષક વ્યવહારને દ્યોતક નારીપાત્ર જોવા મળે છે.

જેના પાંચ પાંચ પતિ છે એવી પાંચાલીને પણ ભર સભામાં અપમાનિત થવું પડે, પતિઓ મૂંગે મોઢે જોયા કરે, અર્જુનને પરણીને આવ્યા છતાં પાંચ ભાઈઓની પત્ની થવું પડે, વસ્તુની જેમ પત્ની વહેંચાય છતાં પણ પાંડુપુત્રો વિરોધ ન કરે, દ્રૌપદીનાં અસ્તિત્વને વસ્તુ લેખી કોઈ અધિકારની ભાગીદાર ન બનાવાય એવી વિદુષી સ્ત્રી તલવારથી વધુ ધારદાર કે પછી વિષથી વધુ ઘાતક વાણી ધરાવે તેમાં કોઈ આશ્ચર્યજનક વાત નથી. તેથી જ દ્રૌપદી કહે છે કે, હું ઊથલપાથલ ઈચ્છું છું... દ્રુપદની પુત્રી કુંવારી છે. તમે તેનું તન જીત્યા છો, હવે એનું મન જીતવા યુધ્ધે ચઢો...તું તમને સુખેથી રાજ્ય ન કરવા દઉં...હું ફૂંકતા શંખધ્વનીથી રોમાંચિત થાવ છું... હું દ્રૌપદી પાંચ પાંચ પતિ છતાં સતી મારો દર્પ એ તો મારું અસ્તિત્વ છે. મારું વેર એ મારું ચાલકબળ છે. હું પાંચાલી છું; હું ક્ષણાર્ધ માટે પણ હું ન મટું. હું માના ગર્ભમાંથી નથી જન્મી. પૃથ્વીના ગર્ભમાંથી યજ્ઞની વેદીમાં, અગ્નિની જવાળાઓ વચ્ચે હું જન્મી છું...' અહીં દ્રૌપદીનાં સંવાદોમાં 'હું' મુખ્ય જણાય છે. તે પોતાના અસ્તિત્વની સભાનતાથી એક પળ માટે પણ દુર રહી શકતી નથી. આ સંવાદોમાં existentialist feminism છે. જયારે તે આ વેરવૃત્તિનું કારણ આપતા જણાવે છે કે,

> 'મા કુંતાએ જે ક્ષણે મારા સ્ત્રીત્વનું હનન કર્યું અને મને વસ્તુ લેખી એ ક્ષણથી જ, હું તમારા સૌનું પતન થાય અને એનું નિમિત્ત હું બનું એમ ઝંખતી હતી.'(સૂત્રધાર પૃ.૮)

આ દ્રૌપદીનાં સંવાદોમાં Anarcho feminism ની વિભાવના સાર્થક થતી જણાય છે તેની બંડખોર પ્રકૃતિને નાટ્યકાર આ નાટકમાં અગ્નિનું બિરુદ આપી ન્યાય આપવાની કોશિશ કરે છે. આમ પણ મહાભારતની દ્રૌપદીનું પાત્ર સદીઓથી નવા અર્થઘટન પામતું રહ્યું છે. છતાં આ નાટકમાં કટાક્ષમાં દ્રૌપદી પોતાની જાતને 'કિંકરી' કે 'દાસી' સંબોધે છે. નારી રાજમહેલની હોય કે સામાન્ય ઝુંપડામાં રહેતી તે નિ:સ્વાર્થ પ્રેમને કદી ભૂલી સકતી નથી તેથી જ તો અહીં દ્રૌપદી પણ કહે છે કે, 'પાંચ પતિએ નથી, કેવળ કૃષ્ણે મને વિના શરતે ચાહી – કેવળ કૃષ્ણે. એને કોઈ મર્યાદા નડી નહીં. એણે મારા માટે યુધ્ધના નિયમો પણ તોડ્યા.' પાંચ પાંચ પતિ હોવા છતાં દ્રૌપદીને જીવનની દરેક ક્ષણે સખાની જરૂર પડી. આ અંકમાં નારીસંવેદના અને નારીસંકુલતાને ધારદાર સંવાદો દ્વારા વાચા મળી છે. દ્રૌપદીનાં સ્વભાવની રેખાઓને નાટ્યકાર આ રીતે અલંકૃત કરે છે,

> 'થીજેલા સમુદ્રની
> ખળભળતી નદી.
> આમ શાંત શાંત છે,
> પણ એનું ભડભડ બળતું એકાંત છે.'(સૂત્રધાર પૃ.૩)

અથવા

> 'હું હવા છું... ઝંઝા છું...હું પગ વાળી બેસી ન શકું અને કોઈને કંપાવ્યા વગર, હું છું એનો મને લેશમાત્ર વિશ્વાસ ન બેસે.'(સૂત્રધાર પૃ.૫)

આ નાટકમાં કુન્દનિકા કાપડીયાની 'સાત પગલા આકાશમાં' નવલકથાની જેમ રાઉન્ડ ટેબલ ફરતે જે વ્યક્તિઓનું વર્તુળ રચાતું જાય પણ કેન્દ્ર વસુધા રહે. એજ રીતે અહીં પાંડવોનાં પાત્રો એક પછી એક આવતા જાય પણ કેન્દ્રમાં તો સૂત્રધાર દ્રૌપદી જ બનતી જણાય.

૧૮૮૩માં 'સ્ત્રીત્વ' નામના નિબંધમાં મણિલાલ નભુભાઈ લખે છે કે, 'ઘરમાં જ સ્ત્રીઓનું રાજ્ય છે, ગૃહિણી એટલે કોઈ પણ ઘર બંધાયું તેની મુખ્ય સાચવનારી કહી છે.' તો અહીં પણ સ્ત્રી સૂત્રધાર હોવાની વાતને સમર્થન મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપનાર મુનશીએ પણ મંજરી, મીનળ, મૃણાલ ઈત્યાદી જેવા તેજસ્વી પાત્રો સર્જ્યા, પણ એમની આ તેજસ્વી સ્ત્રી પુરુષ વિના અધૂરી છે, માંદલી છે. એવું લાગે કે સ્વતંત્ર બનવા મથતી સ્ત્રીને શબ્દોની મધલાળથી લપેટીને ફરી પુરુષો આધારિત જોવા આ સર્જક ઇચ્છતા ન હોય ! આ વિશે સુસ્મિતા મ્હેડે નોંધે છે તેમ,

> 'આવી ઉન્માદક, વિદુષી, તેજસ્વી નારી, અંતે હું તમારી દાસી એમ કહે તેમાં મુન્શીના પુરુષ સ્વભાવ સહજ અહમનો પડઘો છે. તેમાનાં બધા જ તેજસ્વી–સ્ત્રી પાત્રો અંતે કોઈને કોઈ પુરુષને નમે છે.'(સરોજ પાઠકના કથાસાહિત્યમાં નારી પૃ.૧૧૬)

લૂસ ઈરીગરે નામના મનોચિકિત્સકના મતે સ્ત્રી અને પુરુષની કાલ્પનિકતા વચ્ચે ભેદ રહેલો છે. આપણે સ્ત્રી વિશે જે કાંઈ જાણીએ છીએ તે પુરુષ દ્રષ્ટિએ રજૂ થયું છે, એટલે કે આપણે પુરુષે રજૂ કરેલી સ્ત્રીને ઓળખીયે છીએ. ઘણીવાર એમ બને કે સ્ત્રી પર કેટલાક ગુણો આરોપી આદર્શ મૂર્તિ બનાવવામાં આવે છે. જે વિચારોમાં હવે પરિવર્તનની આવશ્કતા છે.

ક્યારેક સ્ત્રીઓ પરંપરાથી ઉફરા ચાલવાનું વિચારે અને ચાલે પણ ખરી પરંતુ જયારે કોઈ પુરુષ સર્જક સ્ત્રીને સાહિત્યના માધ્યમથી આલેખવાનું વિચારે ત્યારે સ્ત્રીની સ્વત્રંતા પર કાપ મુકવાનું સાહસ નથી કરતો પણ શરૂઆતમાં પોતાના સૌન્દર્યને કારણે, આગવા દેહને કારણે, પ્રેમાળ સ્વભાવને કારણે ઘણા પુરુષોને આકર્ષતી શોભા જેવી નારી અંતે ફ્રેમમાં ફ્રીઝ કરેલા પતિ મેઘલ સમક્ષ આવીને પોતાનો થાક, પોતાની હારનો સ્વીકાર કરે, એ અહીં પુરુષવાદ ચોક્કસ નજરે ચડે છે. એટલે કે જાણે સ્ત્રી ગમે તેટલું દોડી જાય પણ આખરે તો પતિ પાસેથી જ સહારો મળશે. feminismથી આગળ વધેલી નારી womanism પર જઈને અટકે અને એક standpoint શોધ્યા બાદ એક વર્તુળ પૂર્ણ કરી જ્યાંથી feminism સંદર્ભે હક્કો અને અધિકારો માટે લડતી થઈ, મેળવતી થઈ અને તે મેળવી લીધા પછી પોતાને અટકાવવાનો હક્ક્ પુરુષને સહર્ષ આપતી થાય. અહીં આ નાટકમાં શોભાની ભ્રમરવૃત્તિને કારણે રોષે ભરાયેલ નિલય હડસેલે છે ત્યારે શોભા હસતા કહે છે કે,

> 'વાહ, મને તારા જેવા જ ભડ પુરુષની જરૂર હતી. મેઘલે એક વાર, એક જ વાર મને તારી જેમ ગાળ દીધી હોય, મારા પતન પછી તારે જેમ જ રોષે ભરાઈ ધુત્કારી હોત, મારા પર ફિટકાર વરસાવ્યો હોત ….' (સૂત્રધાર પૃ.૩૬)

અહીં એક માનસિકતા નજરે પડે છે કે હવે સ્ત્રીએ ઈચ્છેલી મોકળાશ તેને મળી છે ત્યારે એનું શું કરવું એ તેને સમજાતું નથી. કોઈ હુકમ કરનાર જ ન હોય, પોતે મરજીની માલિક હોય એવી જિંદગી તો એણે જોઈ જ ક્યાં હતી ? હુકમને વશ વર્તવાની એટલી હદે આદત થઇ ગયેલી કે એને દરેક પળે પતિના વડચકાં, હુકમો યાદ આવે છે. સમજાતું નથી કે આમ કઈ વાતનું તેને ઓછું આપે છે ? આ દુવિધા ભરી સ્થિતિમાં તે પતનની ખાયમાં ધકેલાય છે. અને જીતતી દેખાવા છતાં અંતે સમગ્ર હારતી અનુભવાય છે.

આ સૂત્રધાર નાટકનાં બીજા અંકમાં આવતી શોભા, જે આજની આધુનિક, ઝડપી ગતિએ આગળ વધતી અને મોટી ઉમરે પણ પોતાનું સૌન્દર્ય આબધિત રાખતી નારી છે. તેના માટે એક ફ્રેમ કે એક ઘરેડમાં ગોઠવાવવું સહેલું નથી. તેના ઘરના બારણા પ્રતીકાત્મક રીતે ખુલ્લા જ છે. પહેલા પતિ મેઘલ અને પછી તેનાથી ઉમરમાં ઘણો નાનો એવો નિલય એક ફોટોફ્રેમમાં ફ્રીઝ થયેલા છે. શોભા સામેની આ પુરુષોની લાચાર સ્થિતિ નિલયને સમજાવતા મેઘલ કેટલાક પ્રહારો નારી જગત પર કરતા જણાય છે, જેમકે,

> હું જાણી જોઈને અહીં એક ફર્નિચરમાં ફેરવાઈ ગયો છું–(સૂત્રધાર પૃ.૩૩)

ન` એ બિચ્ચારી છે, ન હું બિચ્ચારો છું, બે ઓપોઝિટ સેક્સનાં શરીર લાંબો સમય સુધી એકમેક માટે ઉશ્કેરાટ અનુભવી શકતા નથી.' (સૂત્રધાર પૃ.૩૪)

હું કાયર છું દરેક પુરુષની જેમ..'(સૂત્રધાર પૃ.૩૪)

સ્ત્રીને મન પુરુષનાં નામ નથી હોતા.' (સૂત્રધાર પૃ.૩૮)

ઉમા વાસુદેવની 'The song for Anasuya' નવલકથામાં અનસૂયા આર્થિક પ્રગતિ માટે પુરુષોનો ઉપયોગ કરી તેમને છોડી દે છે. ત્યાં એક સવાલ છે કે 'જો પુરુષો આવું કરતા હોય તો સ્ત્રીઓ આવું ન કરી શકે ? આ ઉપરાંત સરોજ પાઠકની 'ટાઈમબોમ્બ' નવલકથામાં લવલી શોભાની જેમ જ પુરુષોને ચાહી શકે કે તરછોડી શકે છે. આ નાટકમાં પણ સ્ત્રીને એક પુરુષથી સંતૃપ્તિ નથી તેને તો નિતનવીન તેના સૌંદર્યને પૂજનાર જોઈએ તેથી જ તો બારણાં હમેશા ખુલ્લા રાખતી જોવા મળે છે. અહીં પણ નાટ્યકાર સ્ત્રીનાં સ્વભાવની એક ખાસિયત મુકવાનું ચૂકતા નથી કે જેની સાથે તે કોઈ પણ સંબંધથી જોડાઈ તેની રુચિને અપનાવતી હોય છે. શોભા નિલય સાથે શાયરીની વાત કરે છે તો મિસ્ટર મહેતાનાં ચિત્રમાં રહેલા રસને પણ અપનાવતી થાય છે. અહીં માનવમનના અને વધારેમાં સ્ત્રીના મનને અદભૂત રીતે પારખનાર ચેખોવની 'The darling' વાર્તાની નાયિકાને યાદ કરવી પડે, ક્યાં પછી 'Three sisters' નાટક સમજવું પડે. આ માનવ મનનાં અટલ ઊંડાણને સમજવા તેમાં પણ એક સ્ત્રીના મનની ગર્તાને પામવી કેટલી મુશ્કેલ છે એમાં પણ પુરુષ સાહિત્યકાર માટે તો ખરી જ ! તેના માટે નાટકનાં બીજી અંકમાં આવતી પંક્તિ ઉપયુક્ત લેખાય.

'ન સમજાય એવું આ જગતમાં માત્ર : મન.
મન માણસનું એવું જેનો કોઈ ન સમજે ભેદ;' (સૂત્રધાર પૃ.૪૫)

નારી મનની આવી જ સંકુલતા વિશે ડૉ. મધુ કોઠારી લખે છે કે,

'પ્રકૃતિની સર્વ સર્જનપ્રક્રિયા ગોપિત હોય છે તેમ નારી–મનની ઊર્મિ ચંચળ લીલાલહર પણ અદ્રષ્ટ અને રહસ્યમય હોય છે...એ નિરુદેશે રહસ્યમયતાને નારીજીવનની શાશ્વતીમાં ઉછેરતી રહે છે એટલે વિસ્મયપૂર્ણ અને કાવ્યમય બની રહે છે..પૃથ્વી સમી ધૃતિ અને કરુણા તો ખરાં જ ! પણ પ્રીતિનું આદિમ ચચળ લીલામયરૂપ અને વરદાન નારીને મળ્યા છે.' (નારી...લીલીછમ ક્યારી. પૃ.૭)

ગુજરાતી સાહિત્યનાં નારી ગૌરવવંતા નારીપાત્રોમાં – સરસ્વતીચંદ્રની કુમુદ કે શઠરાયના પરિવાની સ્ત્રીઓ સંસ્કારી ગણાતી હોવા છતાં, પણ પોતાના હ્દયમાંથી સરસ્વતીચંદ્રની છબી ભૂસી શકતી નથી. સ્ત્રી હોય કે પુરુષ આ પ્રકારની માનસિકતાને કુદરત તરફથી વ્યક્તિને મળેલી વિજાતિય આકર્ષણની વૃત્તિ માત્ર લેખી શકાય. પોતાને લાયક ન લાગે, પતિ પ્રત્યે પોતાનો અણગમો આવે, છતાં એ સંબંધથી છુટાય તો નહીં જ ને? જયંત ખત્રીની 'ખરા બપોર'ની કે સુન્દરમની 'ખોલકી'ની નાયિકા જેવી પરિસ્થિતિમાં પણ એક ભારતીય નારી પોતાના પતિનો સ્વીકાર કરે તો પછી જે વ્યક્તિને જો સ્ત્રી હ્દયપૂર્વક ચાહતી હોય તો તેના માટે આખો ભવ રાજીખુશીથી યાદોમાં કે પછી રાહ જોવામાં વિતાવી જ શકે ને? તેવી નાયિકાની પણ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ ખોટ નથી જેમકે, રા.વિ.પાઠકની વાર્તા 'ખેમી', પન્નાલાલ`ની નવલકથા 'કંકુ', માનવીની ભવાઈની 'રાજુ' હોય કે પછી ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણીની 'રોહિણી' આ બધા પાત્રોમાં સ્ત્રીના ભારતીય સંસ્કારોની સાથે નારીના પ્રેમની ગરિમા અનુભવાય છે.

આ રીતે ચિનુ મોદી 'સૂત્રધાર' નાટકના અંક ત્રીજામાં નાયિકા 'રેવલી'ના પાત્રમાં શારીરિક પ્રેમને સ્થાને માનસિક પ્રેમનાં મહિમાને મૂકી આપે છે. નાટકના આ અંકમાં રેવલીના લગ્ન 'રમતુડા' સાથે થવાના

હતા, રેવલી તેને પૂરા મનથી ચાહતી હતી જો કે એ જ સ્થિતિ રમતુડાની પણ છે. તેથી જ તે ઓચિન્તો ગંજેરી બાવાની સાથે મલક છોડીને જતો રહે છે. તેના જવાને સાત વર્ષ થાય ગયા હોવા છતાં તે આવતો નથી અને રેવલી તેની રાહ જોવામાં અર્ધપાગલ અવસ્થામાં ગામમાં ફરતી રહે છે, ત્યારે ગામમાં વડીલ અને રેવલીના હિતેચ્છુ એવા પશાકાકા તેને જયારે બીજા જોડે ઘરઘરણું કરવાનું કહે છે ત્યારે 'કાકા, એક ભવમાં બે ભવ કરું?... છતે વરે કોઈ નાતનું કરે? એવાં વેધક સવાલ પૂછી બેસે છે. અહીં રેવલી ભલે રા.વિ.પાઠકની વાર્તાની નાયિકા 'ખેમી' કે પન્નાલાલની 'કંકુ'ની નાયિકાની જેમ સમાજે આપેલા અધિકાર મુજબ બીજા લગ્ન કરી શકતી હોય પણ જ્યાં મન જોડાયું હોય ત્યાં તનની ભૂખથી શું વળવાનું? બીજી તરફ રમતુડો પશાકાકાને મલક છોડીને જવાનું કારણ બતાવતા કહે છે કે,

> 'હું આ રેવલીને પૈણીનેય હંધી વાતે સુખ ના દઉં તો મારો ભોળો શંભુ રાજી ના રહે..'(સૂત્રધાર પૃ.૫૯)

બનેસંગ સાથેની પશાકાકાની આ વાત રેવલી જયારે સાંભળે છે ત્યારે નિ:સાશો નાખતા બોલે છે કે,

> 'અરરર! તે મને ઓળખી નઈ, રમતુડા; તે મને ઓળખી નઈ. અરે ભૂંડા ! હું તો તારા મનની હેવાઈ હતી, મનની. તું બોલતો પાળિયો હોત, અલ્યા તારું ધડ પથ્થરનું હોત તો ય તને હું પૂજત અરેરે ! પૈણત ને તારું અંગ જુઠું પડી ગયું હોત, લકવો મારી ગ્યો હોત તો હું તને છોડીને વચી જાત, વેરી ? અરેરેરે. તે મારા તનની ભૂખ જ જાણી, મારા મનની ભૂખ તે લેખમાં જ ન લીધી ?' (સૂત્રધાર પૃ.૬૦)

અહીં નાટ્યકાર સ્ફોટ સાથે રેવલીના મનની સ્થિરતા અને મક્કમતાનો પરિચય કરાવી આપે છે. અહીં એક ભારતીય નારી માટે 'પતિ દેવો ભવ:'ની સંસ્કારિતા અને માનસિકતા ઉજાગર થાય છે. કોઈપણ નારી પોતાના હૃદયથી સ્વીકારેલ સંબંધ માટે કે તેની ખુશી માટે કોઈ પણ ઢાંચામાં ઢળાય જઈ શકે છે, સમાજ સામે પોતાના ગમતા પાત્ર માટે સક્ષમપણે લડી પણ શકે છે.

આપણે ત્યાં નારીવાદ સાતમા દાયકામાં દેખા દે છે. જેમાં પાત્રો સામાજિક સંદર્ભને બાજુ પર રાખી પોતાના 'હું' ની શોધમાં કે પોતાના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ મેળવવાની દિશા તરફ ગતિ કરતા લાગે. એનું કારણ આઝાદી પછી ભારતમાં શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકીકરણને પરિણામે બદલાયેલા જીવન વિશેના ખ્યાલો, ફિલસુફીનો પ્રભાવ, જેમ્સ જોયસ, વર્જિનિયા વુલ્ફની આંતરચેતના પ્રવાહની ટેકનીકવાળું સાહિત્ય, ફ્રોઈડે બદલી નાખેલી સેક્સ વિભાવના વગેરેને ગણી શકાય. આ દિશામાં નારીપાત્રોને પ્રવેશ આપવાનો યશ ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, મધુરાય, સુરેશ જોશી, રઘુવીર ચૌધરીને ફાળે જાય છે. આ આધુનિકતાવાળો નારીવાદ આ નાટકમાં શોભાના પાત્રની સ્વતંત્રતા, કંઇક અંશે સ્વછંદતામાં અને પહેલા જીત્યા પછી અંતે અનુભવતી હાર અને તેમાંથી નીપજેલી હતાશા અને કરુણતાને ચિત્રિત કરતો જણાય છે પણ રેવલીનું પાત્ર ભારતીય પરમ્પરાગત નારીનું છતાં ગરિમાયુક્ત માન ઉપજાવે અને પ્રેમની વિભાવને કૃષ્ણ–રાધાના અલૌકીક પ્રેમ અને ત્યાગની પરિભાષા સાથે સંકળાતું લાગે છે. તેથી જ રેવલી નાટકના અંતમાં કહે છે કે,

> 'કા...કા..કહેજો કે અસ્ત્રીની જાત તો હવા જેવી છે. હવાને હાડ ના હોય, કાકા એ મનની ભૂખી હોય...'(સૂત્રધાર પૃ.૬૧)

આ નાટકમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેનો રાધાનો જે સમર્પણભાવ છે તારસ્વરે નાટ્યકાર થોડી પંક્તિઓમાં સ્કુટ કરે છે કે,

> 'હું તો ગોકુલઘેલી મોરલી

તે મથુરામાં શું આવું ?

ગોકુળની હેવાયી હું

વૃંદાવન ક્યાંથી લાવું ?

ભોળી મોરલી રે ભોળી મોરલી રે..' (સૂત્રધાર પૃ.૬૧)

સ્ત્રી હમેંશા પ્રેમ વાંછે છે. એવી જ એક કિરીટ દુધાતની 'આમ થાકી જવું' વાર્તામાં સ્ત્રી જેને ચાહે છે એને દુ:ખી કરી શકતી નથી, ન તો હક્કથી એનો સમય માંગી શકે છે ન એની સુખદુ:ખની પળમાં ભાગીદારી માંગી શકે છે. એ જેને ચાહી બેઠી છે એણે છોડી પણ શકતી નથી અને છતાં મૂંગા મોઢે અપેક્ષા વગરનો પ્રેમ કરતી રહે છે, રાહ જોતી રહે છે અને પોતાનું સમગ્ર ન્યોછાવર કરતી રહે છે. આજ વાર્તામાં કિરીટ દુધાત સ્ત્રીની પીડાની સમાનાંતર પુરુષની પીડા પણ આલેખે છે. તેના જેવી જ પીડા 'સૂત્રધાર'માં રમતુડો પણ રેવલીને છોડી જતા અનુભવતો જણાય છે. આમ, નાટ્યકાર પોતે આ નાટકનાં ત્રણેય અંકમાં આવતા નારીપાત્રોની પીડા અને મનોસંકુલતા સાથે નાટકમાં આવતા પુરુષ પાત્રોની પીડા, લાચારી, સ્ત્રીને સમજવાની મથામણ, સ્ત્રીના હાથના બનતા સોગઠાંની અનુભૂતિ પણ કરાવતા રહે છે, જેથી આ નાટકનો આસ્વાદ કરતા પુરુષપાત્રો પરત્વે આપણને હમદર્દી જાગે. આ જાણે અહીં ચિનુ મોદી નારીવાદની સામે પુરુષવાદને મૂકી ન આપતા હોય ! જોકે મીનળ દવેના મત મુજબ,

> 'લોકસાહિત્યની જે સમૃદ્ધ પરંપરા છે, તેણે સ્ત્રીની જુદી જુદી આકૃતિ ઉપસાવી છે. આ આકૃતિઓ પ્રશિષ્ટ સાહિત્યથી ભિન્ન છે, પણ અસલ સ્ત્રીની વધારે નજીક છે. અહીં ભૂંડી મા, પતિની ઉપેક્ષા કરતી પત્ની, પતિના મૃતદેહ વર્ણવતી નારી, કન્યાની માતા, પતિની હયાતીમાં મેં'ણાની મારી અન્ય પુરુષનું ઘર માંડતી સ્વમાની સ્ત્રી...જેવાં કેટલાંય ચિત્રો મળે છે, જે આદર્શ સ્ત્રીની છબીથી ક્યાંય આઘાં ઊભેલાં જણાય છે.'(પરસ્પર – પૃ.૨૨૪)

સ્ત્રીને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલી કૃતિ કે સ્ત્રીને મુખે રજૂ કરાયેલી કથા નારીવાદી ગણાય એવી સંભાવના વધુ રહે પણ દરેક વખતે એવું હોવું જરૂરી નથી. ક્યારે સ્ત્રીની મનુષ્ય તરીકેની આદિમ વૃત્તિ સંકેલાતી, જાતિગત કોમળતા પ્રસરાવતી, પોતાના સૌન્દર્યથી પુરુષ સમાજને અભિભૂત કરતી, પરિસ્થિતિવશ પોતે આક્રોશની સ્થિતિ સર્જતી, પ્રેમની મૂર્તિ બનતી દેવી, કે પ્રેમની પરાકાષ્ઠાનો અનુભવ કરાવતી સૂત્રધાર એવી વિવિધ ભૂમિકાને સાર્થક કરતી નારી ઈશ્વરની સર્જનાત્મકતાનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ વિશ્વની પ્રકૃતિ સુમેળથી હમેંશા ચાલતી આવી છે જ્યાં સુમેળ ખોરવાયો છે કોઈ એક તરફ અતિરેક થયો છે ત્યાં પરિસ્થિતિ અને કુદરતનું સંચાલન ખોરવાયું છે. એવા જ માનવ સંસ્કૃતિના નર–નારી એ બે જોડાયેલા પાસા છે જેમાંથી કોઈ એક તરફ આંખ આડા કાન કરી શકાય નહીં. સર્જન અને જીવન જીવવા માટે પુરુષને જેની જરૂર પડે એવા જ વાતાવરણની સ્ત્રીને પણ જરૂર પડે. પોતાનો કહેવાય એવો એક ખંડ કે ખૂણો, થોડી શાંતિ, થોડો સમય, થોડું એકાંત. સ્ત્રી પુરુષને એકમેક વગર નથી ચાલતું એ સત્યને સ્વીકારવાની વાસ્તવવાદી પ્રયુક્તિ પ્રોત્સાહિત થાય અને બંને એકબીજાને સમજે–સ્વીકારે એવી સૂક્ષ્મસ્તરની લાગણીને આ નાટક દ્વારા મોકળાશ મળી છે.

સંદર્ભગ્રંથો

1. સંપા. ઉર્વશી મનુપ્રસાદ પંડ્યા. "નારીવાદ: વિભાવન અને વિમર્શ"
2. ચિનુ મોદી. "સૂત્રધાર"
3. ડૉ. નૂતન જાની. "ચિરપ્રતીક્ષીતા"
4. ડૉ. નૂતન જાની. "પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનવિચારણા"
5. ફાલ્ગુની પીયૂસ દેસાઈ. "છતાંય હું ઊંચી ઊઠું છું"

6. સંપા.મણિલાલ હ, પટેલ. “પરસ્પર”
7. સંપા. ડૉ. મધુભાઈ કોઠારી. “નારી...લીલીછમ ક્યારી”
8. સંકલન. વંદના એન્જિનિયર. “નૂતન નારીપ્રતિભાઓ”
9. સંપા. સુધા નિરંજન પંડ્યા. “આધુનિકોત્તર સાહિત્ય”
10.ડૉ. સુહાસ ડાભી. “સરોજ પાઠકના કથાસાહિત્યમાં નારી”
11.સંપા. હિમાંશી શેલત. “અડધા આકાશનો રંગ”

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી, આસી. પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય, અમદાવાદ.

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

'સુન્દરી સુબોધ': સદી પૂર્વેની ગુજરાતી મહિલાઓનો અવાજ – મોસમ ત્રિવેદી

એકવીસમી સદીમાં સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો વિષે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને ચર્ચા કરતા થયા છે. વર્તમાન પત્રો, સામાયિકો, રિસર્ચ જરનલ અને ટી.વી.. રેડિયો, ઇન્ટરનેટ જેવા ઇલેક્ટ્રોનિક મિડિયાનું યોગદાન રહ્યું છે. આ સાધનોની ઉપલબ્ધતાને કારણે સ્ત્રીઓ પોતાનો મત રજૂ કરતી થઇ છે. આજની સ્ત્રી જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં પોતાની કારકીર્દી ઘડીને આગળ આવી છે. તો બીજી બાજુ કેળવણી ડ્રોપ આઉટ, કૂપોષણ, સ્ત્રીભૃણ હત્યા, ઘરેલું હિંસા, દહેજ જેવા પ્રશ્નોની મૂક્ત ચર્ચા કરતી થઇ છે. આ પ્રશ્નોને દૂર કરવા કાયદાકીય જોગવાઇની માંગણી કરતી પણ બની છે. સ્ત્રીઓમાં આવેલ આત્મવિશ્વાસ આજનો નહિ પરંતુ સદી પૂર્વે પણ ગુજરાતની બહેનોને પોતાના આગવા અભિપ્રાયો હતો. જે તે સમયે પ્રકાશીત થતા સ્ત્રીલક્ષી સામાયિક જેવા કે, સ્ત્રીબોધ, સુન્દરી સુબોધ, સ્ત્રીહિતોપદેશ અને ગુણસુંદરી જેવા સામાયિકોમાં પ્રગટ થતા હતા. ઇ.સ.૧૮૫૭માં 'સ્ત્રી બોધ' નામનું સામાયિક સૌ પ્રથમ ગુજરાતી ભાષામાં બહેનો માટે પ્રકાશીત થતું હતું. આ સામાયિક મુંબઇનાં પારસી કેખુશરૂ કાબરાજી દ્વારા શરૂ થયું હતું. જેમાં સ્ત્રીઓ વિષયક લેખ પ્રગટ કરવામાં આવતા. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં આવું જ એક 'સુન્દરી સુબોધ' નામનું સામાયિક ગુજરાતમાં શરૂ થયું.

'સુન્દરી સુબોધ' – પરિચય

ઇ.સ.૧૯૦૪માં ગુજરાતમાં 'સુન્દરી સુબોધ' નામનું સામાયિક શરૂ થયું. આ સામાયિક અમદાવાદના બંધુસમાજના સંપાદન હેઠળ પ્રગટ થતું હતું જેનું તંત્રી પદ રામમોહનરાય જસવંતરાય સંભાળતા. જેની વાર્ િષક કિંમત ૩ રૂપિયા ૮ પૈસા હતી.

'સુન્દરી સુબોધ' માસિકના પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર સ્ત્રી ઉન્નતિ માટેના સાહસિક ગોવર્ધનભાઇ ત્રિપાઠીના વિચારો ઘણા વર્ષો સુધી અંકિત થતાં. જેમકે

> "સ્ત્રીઓ પંડિત થાય, કુટુંબપોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બળવત્તી, રોગહીન અને સુન્દર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુમ્બ બન્ધનમાંથી તેઓ મુક્ત સ્વતંત્ર થાય ને તે મુકતતાથી અને સ્વતંત્રતાથી કુટુમ્બની મુર્ખ ઇચ્છાઓ અને કલેષોમાંથી છૂટી એ કુટુમ્બનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શકિતમત્તિ અને ઉત્સાહિત બને. કુટુમ્બના બાળક વર્ગને પોષણ અને શકિત આપે અને વૃદ્ધ વર્ગોની કલ્યાણવાસનાઓ તૃપ્ત કરે".

આ શબ્દો સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને કુટુંબ કલ્યાણની ભાવનાને દર્શાવતા આ સામાયિક ઘણી ભદ્ર વર્ગીય કુટુંબની બહેનોમાં પ્રિય થયું. જેમાં ગુજરાતની સાક્ષર બહેનો શારદાબહેન મહેતા, વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, કૃષ્ણાગૌરી રાવળ જેવી બહેનો નિયમિત લખતી. આ સામાયિક એટલું પ્રિય થઇ પડ્યું કે ગુજરાતના શહેરો ઉપરાંત ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આવેલ પુસ્તકાલય અને કન્યાશાળાઓમાં તેના અંકો મંગાવવામાં

આવતા, એટલું જ નહિ પરંતુ વિદેશમાં વસતા ગુજરાતી વાંચકો મંગાવતા હતા. જેમાં સુરત, અમદાવાદ, મુંબઇ, વડોદરા, જામનગર, જૂનાગઢ, અકોલા, કરાંચી, કાનપુર, ઝાંઝીબાર, કલકત્તા, રંગૂન જેવા શહેરોમાં અને માટુંગા, સોજીત્રા, નડિયાદ, તલાજા, માતર, ગોઝારીયા, પેથાપુર, બારેજા, ચરાડા, વાલોડ, સાથલા, કંપાલા જેવા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી પણ તેના વાંચકો મંગાવતા હતાં.

સ્ત્રીઓ અને કેળવણી –

સુન્દરી સુબોધમાં પ્રકાશીત થતા લેખોનું વિષયવસ્તુ સ્ત્રીજીવન સાથે જોડાયેલ પ્રશ્નોનું હતું. તેથી જ 'સુન્દરી સુબોધ'ના પ્રકાશન કાઢતી વખતે તેનો જે હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો તેમાં પણ સ્ત્રી કેળવણી પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે તે સમાજમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ઉભુ કરવામાં સક્ષમ બનાવવામાં સહાયક નીવડ્યું છે. સુન્દરી સુબોધના પ્રથમ અંકમાં પ્રકાશીત થયેલ. આ હેતુ જોઇએ તો,

> "આપણા પ્રાન્તમાં સ્ત્રી વર્ગના પ્રમાણમાં ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી જ જુજ છે. અને જયાં ભણાવવામાં આવે છે ત્યાં કેળવાયેલી બાળાઓની કેળવણી સાધારણ, અધૂરી અને કેટલીક બાબતમાં બીન જરૂરિયાતની છે. સ્ત્રી કેળવણીની ન્યુનતા તરફ આપણા અનેક વિચારકો અને વિદ્ધાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. અને તે દૂર કરવા તેઓએ ભાષણઓ, પુસ્તકો છૂટક લખાણો વિગેરે દ્વારા કંઇક વખાણવા લાયક પ્રયત્નો કર્યા છે. અને હજી પણ કર્યે જાય છે, કેટલાક માસિક અને અઠવાડિયક પત્રકારોએ પણ એ કામ ઉપાડી લઇ કોઇક વખતે વિષય સંબંધી જ્ઞાન આપવા માંડ્યું છે. પરંતુ એમ પ્રસંગોપાત છૂટક છૂટક કરેલા પ્રયાસો કરતા માત્ર સ્ત્રી કેળવણી તરફ જ અનન્ય લક્ષ રાખી ખાસ સ્ત્રીઓ માટે પ્રકટ થતા માસિક પત્રોની હાલમાં ઘણી જ આવશ્યકતા છે." (સુન્દરી સુબોધ, પૃ.૧, અંક–૧, પૃ.૫)

સ્ત્રી કેળવણીના ઉદ્ધેશ્યની સાથે સાથે સ્ત્રીઓની કેળવણી સાથે જોડાયેલ પ્રશ્નો, અધવચ્ચે ભણવાનું છોડવાની સમસ્યા, કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી વગેરે જેવા વિષયો ઉપર લેખો પ્રગટ થતાં. ડિસેમ્બર–જાન્યુઆરી ૧૯૧૧–૧૨માં સ્ત્રી લેખિકાઓ દ્વારા વિશેષ અંક પ્રસિદ્ધ કરાવવામાં આવ્યો હતો. જેમાં સ્ત્રીઓને કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી જોઇએ ? સ્ત્રીઓને કેળવણીથી થતા લાભ, ભારતમાં સ્ત્રીઓની સાક્ષરતા જેવા વિષય પર લેખ નિયમિત લખાતા એટલું જ નહિ વિશ્વના અન્ય દેશો ચીન, જાપાન, ઇગ્લેન્ડ, જર્મની વગેરે જેવા દેશોમાં સ્ત્રીઓને અપાતી કેળવણી વિષયક બાબતો પર ચર્ચા થતી. સ્ત્રીઓની અધુરી કેળવણી પાછળ રહેલ જવાબદાર પરિબળોની રજૂઆત કરવામાં આવતી. કેળવાયેલી સ્ત્રીઓથી થતા લાભ રજૂ કરવામાં આવતા. સ્ત્રી કેળવણી તરફેણનો સમાજમાં અભિગમ કેળવવામાં પ્રત્યક્ષ રીતે સહાયભૂત બન્યું.

સ્ત્રીઓ અને સ્વાસ્થ્ય –

કુટુંબના સ્વાસ્થ્યની જવાબદારી સ્ત્રીઓ દ્વારા નભતી હોય છે. તેથી સ્ત્રીઓનું પોતાનું અને કુટુંબના અન્ય સભ્યોનું સ્વાસ્થ્ય જળવાય તે માટે જુદા જુદા રોગો વિષયક જાણકારી આપવામાં આવતી હતી. જેમાં બાળરોગ, ક્ષય તેમજ સગર્ભાવસ્થા દરમ્યાન રાખવી જોઇતી સાવચેતી, બાળકના જન્મબાદ માતા અને બાળ સંભાળ વિષયક બાબતોનું જીણવટભર્યું માર્ગદર્શન આપવામાં આવતું હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓમાં મરણનું પ્રમાણ આપીને તેના નબળા સ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક ઉછેરની પણ કારણો સહિત ચર્ચા થતી હતી. આવા જ એક સ્ત્રી મરણ પ્રમાણના આંકડા આપીને તેની પાછળ જવાબદાર કારણોમાં નાની છોકરીઓ તરફ દુર્લક્ષ, બાળલગ્ન, અકાળે ગર્ભપાત, અપૂરતો ખોરાક વિષયક સમજૂતી

આપવામાં આવતી. જેથી સ્ત્રીઓને સાચી માહિતી મળી રહે અને સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સમસ્યાઓથી જાગૃત બને.

આ સમયે પ્રકાશીત થતા લેખમાં કન્યાઓનું ઘટતું પ્રમાણ પર પ્રકાશ પાડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તે સમયે પણ ગામડાઓમાં શહેર કરતા કન્યાઓનું પ્રમાણ થોડું વધારે છે તેની સમજૂતી અપાતી. એકંદરે ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓના જાતિ પ્રમાણ વિષયક ચર્ચા થવાની શરૂઆત વીસમી સદીની શરૂઆતમાં થઇ ગઇ હતી. જો કે દુઃખની વાત એ છે કે એક સદી બાદ પણ આ પ્રશ્ન વધુ ગંભીર સ્વરૂપે આપણી સમક્ષ ઉપસ્થીત રહ્યો છે.

સ્ત્રીઓ અને રાજકરણઃ

વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય ક્ષેત્રે સ્થાનિક સ્વરાજયની સરકારે ૩૩ ટકા અનામત આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ વીસમી સદીની મહિલાઓએ આરક્ષણના લાભ વિના રાજકીય ક્ષેત્રે પોતાનું યોગદાન આપ્યું હતું. સુંન્દરી સુબોધ માસિકમાં રાજકીય ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓના યોગદાન વિશે લેખ પ્રકાશીત કરવામાં આવતા. જમનાબહેન સક્કઇ (મુંબઇ), સીસ્ટર નિવેદીતા, એની બેસન્ટ વિષયક, બરોડા રાજયના રાણી ચિમનાબાઇ સાહેબ, શારદાબહેન મહેતા, વિદ્યાગૌરી નીલકંઠના ભાષણો લેખ સ્વરૂપે પ્રકાશીત થતા.

ભગિની સમાજના વાર્િષક સંંમેલના પ્રમુખ તરીકે ‘શારદાબહેન મહેતાનું ભાષણ અને મિસિસ જાઇજી જહાંગિર પીટિટનું ભાષણ શબ્દસહ પ્રકાશીત થતું.’ (એપ્રિલ–મે, ૧૯૧૭ પુ.૧૪, અંક૪–૫) જેથી કરીે તે સમયની સ્ત્રીઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિથી માહિતગાર રહેતી. આમ રાજકીય રીતે પણ સ્ત્રીઓ પોતાનું યોગદાન આપતી એટલું જ નહિ આવા સામાયિક દ્વારા સ્ત્રીઓને જુદી જુદા રાજકીય સંસ્થાઓમાં જોડાઇને પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ નોંધાવતી બની. ગાંધીજીના અસહકારના આંદોલનમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય ક્ષેત્રે આગળ આવવાની તક મળી. વર્તમાન સમયમાં રાજકરણમાં પ્રવેશેલી બહેનો ભૂતકાળમાં રાજકીય ક્ષેત્રે પ્રવેશેલી બહેનોને આભારી છે.

સ્ત્રીઓ અને સાહિત્યઃ

સુંન્દરી સુબોધના દરેક અંકમાં ‘કાવ્યકુંજ’ અને ‘વાર્તાલહરી’ એમ ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રકાશીત થતું જેમાં મોટે ભાગે તેના વાંચકો જ કવિતા અને વાર્તાનું સર્જન કરીને પ્રકાશીત કરવા મોકલતા હતા. વાર્તાના વિષયો મોટેભાગે સ્ત્રીઓના જીવનની આસપાસના કે કુટુંબલક્ષી રહેતા. જયારે કવિતાના વિષય સાહિત્યમાં કુદરત, પ્રેમ, ઇશ્વર ઉપરાંત કેળવણી સંબંધિત પ્રગટ થતી હતી. આવું જ એક સ્ત્રી કેળવણી સંબંધીત ગીત ચંપાવતી બહેન દ્વારા પ્રગટ કરેલ જેની પંક્તિમાં સ્ત્રી કેળવણીની દશા રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ભાવે ભણજો ભણતરઓ ભણનારી રે,
નારી કેળવણી સુખકારી
રૂડી કેળવણી સદાચારી રે
રહે તોય અભણ બહુ નારી રે;
નહિ હોય કાં બુદ્ધિ નઠારી? – ભાવે ભણજો.
મોટું રાજ ચલાવવું જેવુ રે,
ગૃહ રાજય બરાબર તેવું રે;
સુખ દુઃખ પડે સૌ સહેવું – ભાવે ભણજો.

આવાજ બીજા એક કિસ્સામાં એક સાસુ દ્વારા તેની પુત્રવધુને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવા બદલ અભિનંદન પાઠવવાને કાવ્ય લખે છે જેમાં તે ભણવાથી થતા લાભની વાત કરે છે એટલું જ નહિ આ સામાયિકમાં એક બહેન દ્વારા પતિની આરતી પ્રગટ કરવામાં આવી. તેથી સામાયિકના તંત્રી દ્વારા નોંધ લખવામાં આવી કે "જેમ એક ભગિની તરફથી પતિની આરતી" મળી છે, તેમ 'પત્નીની આરતી' પણ કોઈ બન્ધુ મોકલી આપશે તો તેને આ પત્રમાં ખાસ સત્કાર પાત્ર ગણવામાં આવશે. તેથી તેના ઉત્તરરૂપે પત્નીવ્રતા પતિઓ દ્વારા છ જેટલી કવિતા મોકલવામાં આવી તેના નામ પત્નીદેવીની આરતી, ગૃહદેવીનું પૂજન, પ્રિયાની આરતી વગેરે હતાં. આમ, એક સામાયિક દ્વારા કુટુંબમાં પતિ અને પત્ની બંનેનું મહત્ત્વ સમજાવવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો.

સ્ત્રીઓ અને કલા

રસોઇકલા હોય કે ગૃહસુશોભન હોય બંને પરંપરાગત રીતે સ્ત્રીઓની ભૂમિકાના ભાગરૂપ છે. ત્યારે 'સુન્દરી સુબોધ' સામાયિકમાં પરંપરાગત વાનગીની રીતો, સગર્ભાવસ્થા દરમ્યાન બહેનો માટેના પાક વગેરેની પદ્ધતિ પ્રકાશીત થતી. ઉપરાંત ગૃહ સજાવટની સાથે સાથે ભરત, ગૂંથણને અંકોડીને લગતી રીતો અથવા તેના સ્ટેપ પ્રકાશીત થતાં.

સમયતરંગ નામના વિભાગમાં તે સમયે ગુજરાતમાં બનતી તાજેતરની ઘટનાઓ વિષયક જાણકારી આપવામાં આવતી હતી. આમ, આ સામાયિક ગુજરાતની બહેનોમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઇ પડ્યું. જે સ્ત્રીઓના સમગ્રલક્ષી વિકાસની હિમાયત કરતું. જેથી મોટાભાગના સમાજમાં વિચારોમાં પરિવર્તન લાવવું શક્ય બન્યું. આ સામાયિક પ્રકાશિત થતી જાહેર ખબરોમાં શબ્દકોષ (ગુજરાતી અને અંગ્રેજી) વિવિધ પુસ્તકો જેની ખરીદી પર સુન્દરી સુબોધના વાંચકોને વળતર મળતું. સ્ત્રી અને બાળકોની દવા, ખિસ્સામાં રાખવા લાયક વાૅચ, તિજોરી વગેરે વિષય પર થતી. જો કે સૌથી વધુ જાહેર ખબરો પુસ્તકો પર આવતી. વર્તમાન સમયમાં પ્રકાશિત થતા સ્ત્રીલક્ષી સામાયિકના વિષયો અને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં થયેલ સામાયિકના ચર્ચાયેલ વિષયકોમાં ઘણો તફાવત આવી ગયો છે. એકવીસમી સદીમાં સ્ત્રીઓના જીવનમાં ક્યા પ્રશ્નો મહત્ત્વના છે તે આપણે નક્કી કરવું રહ્યું.

સંદર્ભ

1. સુંન્દરી સુબોધ વર્ષ ૧૯૧૧–૧૨
2. સુંન્દરી સુબોધ વર્ષ ૧૯૧૬–૧૭
3. અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન – હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ ખંડ–૩ પૂર્વાધ (સન ૧૯૦૮–૧૯૩૬)

મોસમ ત્રિવેદી, મુલાકાતી અધ્યાપક, એચ.કે.આર્ટસ કોલેજ, અમદાવાદ

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

ગુજરાતી કહેવતોમાંથી પ્રગટતી નારીની વ્યથા– ડૉ પ્રવીણ રથવી

છેલ્લી સદીથી સ્ત્રીઓને થતાં અન્યાય સંદર્ભે જે જાગરુકતા પ્રગટી એમાંથી 'નારીવાદ'નો ઉદભવ થયો એમ કહી શકાય. એમાયે સભાનપણે નારીવાદી અભિગમ તો છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં ઉભી થયેલી એક વિચારધારા છે. સ્ત્રીઓની વ્યથાના સંદર્ભે જરા ઊંડાણપૂર્વક વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે ભારતીય સમાજવ્યવસ્થામાં રાજકીય પરિવર્તનોને કારણે જે સામાજિક પરિસ્થિતિ બદલાઇ એમાં સૌથી વધારે સહન કરવાનું સ્ત્રીઓને ભાગે આવ્યું છે. રાજકીય અરાજકતામાં સમાજનો સ્ત્રીઓ સાથેનો વ્યવહાર અમાનુષી અને અન્યાયકારી રહ્યો છે. આપણા સમાજે સ્ત્રીઓને માટે એક ચોક્કસ માળખું તૈયાર કર્યું અને એમાં પુરાઇ રહેનારી સ્ત્રેઓ ઉપર આદર્શવાદીનું લેબલ માર્યું. આ માળખા સામે વિદ્રોહ કરનાર કે એને ઓળંગવાની મથામણ કરનાર સ્ત્રીઓ ઉપર માછલાં ધોવાયા અને સમાજે એને જુદાં જુદાં દ્રષ્ટિકોણથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો.આ બાબતોની શાખ પુરે છે સમાજમાંથી આવતી કહેવતો.

કહેવતો સમાજનો અરીસો છે. સમાજની માનસિકતાની પરિચાયક છે. કહેવતકાર પાસે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ શક્તિ છે. સમાજનો વ્યાપક મત કહેવતકારની સાથે હોય છે, એટલે જ ભાષક પોતાની વાતને અસરકારક રીતે રજૂ કરવા કહેવતોનો ઉપયોગ કરે છે. કહેવતોમાં સ્ત્રીઓની વ્યથા અસરકારક રીતે પ્રગટ થયેલી જોવા મળે છે. રૂઢિઓની દીવાલોમાં કેદ સ્ત્રીઓને માટે સમાજના વૃત્તિવલણો કેવાં રહ્યા છે તેની સૂક્ષ્મ વિગતો કહેવતોમાંથી પ્રગટ થાય છે. પ્રસ્તુત લેખમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિને કહેવતકારે કેવી રીતે રજૂ કરી છે તે તપાસવાનો મુખ્ય ઉપક્રમ છે.

સ્ત્રીઓના સંદર્ભમાં જે કહેવતો છે તેમાં સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર બે સ્વરૂપમાં રજૂ થયેલું જોવા મળે છે. એક સ્વરૂપમાં સ્ત્રીનું દુ:ખી, લાચાર ચિત્ર છે. બીજા સ્વરૂપમાં તે મા ના સ્વરૂપમાં છે, જ્યાં તેનું રૂપ વાત્સલ્યથી ભર્યું ભાદર્યું છે. પહેલા સ્વરૂપનો વિગતે વિચાર કરીએ ત્યારે એમાંથી સ્ત્રીનું કરુણ ચિત્ર આપણી સામે ખડું થાય છે. જેમાં કુટુંબમાં સ્ત્રીનું નિમ્ન સ્થાન, ચૌરે ને ચૌટે એની વગોવણી, વહુ તરીકે વેઠવી પડતી પારાવાર મુશ્કેલીઓ, શોષણ પામીને બદલામાં મળતી બદનામી, સાસુ તરીકે ક્યારેક વેઠવી પડતી અવમાનના, ડહાપણ દાખવવા જતાં મળતી પીડા આ બધી જ વિગતો કહેવતોમાં ધરબાઇને પડી છે. કહેવતોનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય ઘણું છે. એમાં સ્ત્રીને થયેલો અન્યાય છૂપો રહેતો નથી. કુટુંબ જીવનમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા અત્યંત મહત્ત્વની હોવા છતાં પિતૃસત્તાક સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન કેવું નિમ્ન ભૂમિકાએ રહ્યું તેની સાહેદી કહેવતો પૂરી પાડે છે. કુટુંબ માટે સર્સ્વ અર્પણ કરનારી સ્ત્રીઓનું શોષણ તો થયું પણ સાથે સાથે એને સ્વતંત્રતા પણ પ્રાપ્ત ન થઇ.સ્ત્રીઓની આ અવદશા માટે જવાબદાર કોણ ? એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો સહેલો નથી. ક્યાંક પુરૂષ જવાબદાર તો ક્યારેક સ્ત્રી પણ ખરી.

ભારતીય સમાજમાં સામાન્ય રીતે ઘરકામની સઘળી જવાબદારી સ્ત્રીઓ ઉપર છે. દુર્ભાગ્યે આપણે ત્યાં ઘરકામને ગૌણ ગણવામાં આવે છે. કહેવતોમાંથી જે ચિત્ર ઉપસે છે એમાં જણાઇ છે કે ખાસ કરીને

ઘરકામની જવાબદારી વિશેષ રીતે વહુ ઉપર રહેતી હશે. દરેક કુટુંબીજનોને રાજી રાખવામાં વહુ કેટલો શ્રમ કરતી હશે તેનો માત્ર વિચાર જ કરવો રહ્યો.વહુ ઉપર કામના સંદર્ભમાં સાસુઓ પણ આધિપત્ય ભોગવતી હશે એવું જણાય છે. નીચેની કેટલીક કહેવતો જુઓ :

'અરો, ધરો ને નાની વહુ ઉપર આવીને પડો',
'ટાઢ વાય સહુને ન વાય વહુને',
'ઊઠ વહુ વિસામો ખા, હું કાંતું તું દળવા જા',
'સહુ ગયા સગે–વગે બાઇ રહ્યા ઊભા પગે',
'ચતુર વહુ ચુલામાં પેસે',
'વહુ દોહતી સૂએ ને વલોવતી ઊઠે'

ઉપરની કહેવતોમાં દેખાય છે કે સ્ત્રી ઉપર વિશેષ રીતે વહુ ઉપર ઘરની જવાબદારીનું ભારણ રહેતું હશે. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ સ્ત્રીએ પોતાની જાતની ભૂલીને પરિવારજનો માટે કાર્ય કરતા રહેવું પડે. વિસામો મળે તો પણ કેવો 'હું કાંતું તુ દળવા જા' – એવો. આ કહેવત વહુની સ્થિતિ કેવી સ્પષ્ટ કરી આપે છે. સ્ત્રીની હોંશીયારી આખરે તો આ ઘરકામમાં જ ઉપયોગમાં આવે. ગમે તેવી બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીને આખરે તો ચૂલો જ સંભાળવાનોને ! ઘારકામ કરતાં કરવા ધાક લાગે તો પણ એ પોતાનું દુ:ખ વ્યક્ત ન કરી શકે. સતત કામ વેંઢારતા રહેવાનું. આ કહેવતોમાંથી સ્ત્રીની કુટુંબમાં કેવી ભૂમિકા હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. ગમે તેવા સંજોગોની વચ્ચે સ્ત્રી કાર્ય કરતી રહે એ જ અપેક્ષા એની પાસે રહેતી. પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલીને એણે સહર્ષ દાસીપણું સ્વીકાર્યું હતું. અને છતાં એને બદલામાં શું માથું હતું ? આનો જવાબ પણ આ કહેવતોમાંથી મળે છે:

'દીકરી તો સાપનો ભારો',
'જેને ઘર કન્યા તેને પરમેશ્વરે કન્યા',
'એક દુ:ખ તે પડ્યું ચાંદુ, બીજું દુ:ખ બૈરું માંદું,
'ચાર મળે ચોટલા તો ભાંગે ઘરના ઓટલા',
'જર, જમીન ને જોરુ ત્રણે કજિયાના છોરુ',
'ઝાઝી દીકરીએ કુળ હીણ',
'બૈરીના પેટમાં છોકરું રહે પણ વાત ન રહે',
'રાંડ કોઇની થઇ નથી ને થવાની નથી',
'સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ',
'બે મરદ ભલા પણ સો ઓરત ખોટી'

આ કહેવતોમાંથી સમાજની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની માનસિકતા કેવી હતી તેનો સ્પષ્ટ પરિચય મળી રહે છે. જે સ્ત્રી કુટુંબ માટે સર્વસ્વ અર્પી દે એને સાપનો ભારો કહીને સમાજે કેટલો મોટો અન્યાય કર્યો છે ? કહેવતકારનું આ દર્શન એનું પોતીકું નથી પણ સમગ્ર સમાજની માનસિકતા સૂચવે છે. પુરૂષપ્રધાન માનસિકતાએ સ્ત્રીને નિમ્ન સ્થાનમાં કેવી ધકેલી દીધી હતી. સ્ત્રીની પરિસ્થિતિને સમજ્યા વિના જાતજાતનાં આક્ષેપો એની ઉપર આ સમયમાં થતાં રહ્યા. પુરૂષોના કજિયાઓ માટે પણ જવાબદાર સ્ત્રીઓ અને ખાનગી વાત જાહેર કરવાનો આરોપ પણ સ્ત્રીઓ ઉપર, સ્ત્રી માંદી હોય તો પુરૂષને દુ:ખ. કેવી અન્યાયકારી પરિસ્થિતિ એ સમયમાં પ્રવર્તતી હશે તેનો નિર્દેશ આપણને આ કહેવતોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીઓની બુદ્ધિનું માપન કરનારા આ પુરૂષો પાસે મૂલ્યાંકનના ક્યા ધોરણો હશે ? જે સ્ત્રી ગમે તેવા પુરૂષને પરણી કદી પોતાની ફરિયાદ ન કહે એ સ્ત્રીને માટે એમ કહેવાય કે 'રાંડ કોઇની થઇ નથી ને થવાની નથી' આ કેવી માનસિકતા !

ભારતીય સમાજમાં પુરૂષો વ્યભિચાર કરે તો તેને માટે જવાબદાર સ્ત્રીઓને ઠેરવવામાં આવે. સ્ત્રી કોઇને કોઇ લાચારી સાથે પરપુરૂષનું પડખું સેવે તો તેને માટે 'રાંડ' શબ્દનું લેબલ લાગે. સમાજમાં ભારે દેકારો થઇ જાય. સમગ્ર સમાજની આબરુ જાળવવાનો ઠેકો સ્ત્રીઓના માથે હોય તેવી પુરૂષોની માનસિકતા રહી છે. આ સંદર્ભમાં અનેક કહેવતો પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાંથી સ્ત્રીની લાચારી પ્રગટ થાય છે.

'આભને અણી નહિ ને વેશ્યાને ધણી નહીં',
'ઇશ્કની મારી જાય નાતરે તે સાલ્લો કાઢી પાથરે',
'એક રાંડ તેને સો સાંઢ',
'કાળી રાંડને કલ્લે ભાત',
'કોઠે જઇ આવી ને કથા કરવા બેઠી',
'બૈરી રહે તો આપથી ને જાય તો સગા બાપથી',
'નાઠી રાંડ સો ગામ ભાંગે'

ઉપરોક્ત કહેવતો ખાસ કરીને બદચલન સ્ત્રીઓ માટે વપરાય છે. અહીં સવાલ એ છે કે વ્યભિચાર તો પુરૂષો પણ કરે છે, પણ સમાજે એના માટે જે માનસિકતા અખત્યાર કરી છે એ સ્ત્રીઓની તુલનાએ જુદી છે. સ્ત્રીઓની ભૂલોને સમાજ હળવાશથી નથી લેતો એ વાસ્તવિકતા આ કહેવતોમાંથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય છે. પોતાના પ્રેમને ખાતર પરણે ત્યારે પણ સમાજ કહે છે : 'ઇશ્કની મારી જાય નાતરે તે સાલ્લો કાઢી પાથરે' ક્યારેક પ્રેમને ખાતર સાહસ કરે ત્યારે ' જાય તો સગા બાપથી ' એમ કહી એની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ લાગે.

સમાજમાં સ્ત્રીઓ મૂંગે મોઢે અત્યાચાર સહન કરતી રહે. ન છુટકે એ એટલું કહે ' આઇ મને કોઠીમાંથી કાઢો' પોતાનો પતિ પણ એની વાત ન સાંભળે અને ઊલટાનો બીજાનો ગુસ્સો પોતાની પત્ની પર ઉતારે ત્યારે જે કહેવતો આવી છે તે જુઓ : 'આઇનો ખાર બાઇ પર', 'નબળો ધણી બૈરી પર શુરો' સ્ત્રી સમાજનું ભલું કરવા ચાહે તો પણ એના કાર્યને વખાણવાને બદલે વખોડવાની માનસિકતા જોવા મળે છે. ' છાશમાં માખણ જાય ને વહુ કુવડ કહેવાય'

સ્ત્રી અને પુરૂષ સમાજના અભિન્ન અંગ. પરંતુ સ્ત્રીને ઊતરતી ગણવાની માનસિકતા કહેવતોમાંથી વ્યક્ત થતી દેખાય. આ કહેવત જૂઓ : 'ડોશી મર્યાનો ભય નથી, જમ પેંધ્યાનો ભય છે' આ કહેવતનો લક્ષ્યાર્થ જોઇએ તો સમજાય કે અહીં 'ડોશી' કેન્દ્રમાં છે. જેના ઉપરથી સ્ત્રીઓ માટેની માનસિકતા કેવી હશે તે સ્પષ્ટ થાય છે. જે રીતે કુટુંબ જીવનમાં વહુની લાચાર સ્થિતિ હતી તેવી જ રીતે ઘણી વખત સાસુની પણ સ્થિતિ લાચાર બની જતી. ખાસ કરીને જ્યારે કંકાસણ વહુ મળે અને દીકરાનું સમર્થન ન મળે ત્યારે તેની હાલત કફોડી બની જતી. આ કહેવત એ વાતને સમર્થન આપે છે. 'દીકરાને આવી દઢી, માને મેલી કાઢી' જ્યારે અનેક દીકરાઓ વચ્ચે મ કોને ત્યાં રહે એ સવાલ એને માટે મૂંઝવનારો બની રહેતો. મર્યા પછી પણ એની વિધિ કરવા કોઇ તૈયાર ન થાય ત્યારે આ કહેવત કેટલી માર્મિક રીતે એ પરિસ્થિતિને રજૂ કરી છે : 'સહિયારી સાસુની ઉકરડે મોંકાણ' બીજી એક કહેવત પણ આવી જ સ્થિતિને રજૂ કરે છે : 'બહારની ડોશીને બાળવા જાય, ને ઘરની ડોશીને કુતરાં ખાય' એવી જ રીતે સ્ત્રીના રુદનને પણ પુરૂષોએ સ્વીકાર્યું નથી. પોતાનું દુ:ખ વ્યક્ત કરવા એ કોઇ સ્વજનની પાસે હૈયાવરાળ ઠાલવે ત્યારે કહેવાય. 'રડતી હતી ને પિયરીયા મળ્યા' આ બધી પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ કેવી વિકટ હતી એનો અંદાજ આપણને આ કહેવતો કરાવે છે. 'ડોશીએ ડાટ વાળ્યો'માં પણ સ્ત્રીનું લાલચુ ચિત્ર પ્રગટ કરવાનો આશય છે. સરવાળે સમગ્ર રીતે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્ત્રીની વ્યથા આ કહેવતોમાંથી પ્રગટ થાય છે.

દીકરીના બાપ હોવું એ પણ જાણે લાચારી. કેટલીક કહેવતો દીકરીના બાપની લાચારી પ્રગટ કરતી પણ જોવા મળે છે. 'દીકરીનો બાપ નીચો' જેવી. જમાઇ પણ આ સંસારમાં આધિપત્ય ભોગવે અને એટલા જ

માટે કેટલીક કહેવતોમાં જમાઇનું ભયાવહ ચિત્ર મળે. 'જમાઇને જમ બરાબર' સ્ત્રી ગમે તેટલું કાર્ય કરે પણ એને ભાગે હંમેશા અપયશ જ આવે અને એટલે જ આ વાતનું સમર્થન આ કહેવત કરે છે : 'વરસાદ અને વહુને જશ નહી' પુરૂષોની પુરૂષપ્રધાન માનસિકતા જડતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લેતી અને ત્યારે એ વાત કહેવતમાં આ રીતે આવે છે. 'હું તો મરું પણ તને રાંડ કરું'

સ્ત્રી પરણીને સાસરે જાય પછી એના માટે પિયરનું સગપણ સમાપ્ત થઇ જાય. સાસરામાં ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય પણ એ સહન કરીને પણ રહેવું પડે એવી સમાજે ઊભી કરેલી માનસિકતાનો પરિચય આપણને આ કહેવતમાંથી મળે : 'પિયરની પાલખી કરતાં સાસરિયાની શુળી સારી' સાસરે આવેલી વહુ પહેલીવાર શરમ સંકોચ અનુભવે ધીમે ધીમે એની શરમ દુર થઇ જાય અને સહુની સાથે હળી ભળી જાય. વહુના આ પ્રકારના વ્યવહારને સમાજ કેવી રીતે જોતો હતો તેનો પરિચય આ કહેવતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. 'પહેલા આણે વહુ ખાય નહિ, બીજા આણે વહુ ધરાય નહીં'

સ્ત્રીઓ વિષયક બીજા પ્રકારની કહેવતોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે થોડુંક આશ્વાસન મળે છે. ખાસ કરીને કહેવતોમાં સ્ત્રીના માતૃત્વનો મહિમા ખુબ થયો છે. સ્ત્રીઓનું માતૃસ્વરૂપ સમાજે આદર સાથે સ્વીકાર્યું છે અને એ મહિમા કહેવતોમાં આ રીતે અભિવ્યક્ત થયેલો નજરી પડે છે.

'ગોળ વિના મોળો કંસાર, મા વિના સૂનો સંસાર', 'ઘોડે ચડનાર બાપ મરજો, પણ દળણું દળનાર મા ન મરજો', 'છોરું કછોરું થાય, માતા કુમાતા ન થાય', 'જેવી કૂવા કાંઠે દીકરી, તેવી મા વિનાની દીકરી', 'મા તે મા બીજા બધા વનવગડાના વા' આ બધી કહેવતોમાંથી સ્ત્રીનું મા તરીકેનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે.

બંને પ્રકારની કહેવતોનો સંયુક્ત રીતે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાય છે કે સ્ત્રીનું એક અસ્તિત્વ પીડાદાયક કે કષ્ટદાયક છે, સાથે સાથે મા તરીકે એનો મહિમા છે. પરંતુ મા બને છે ત્યારે પણ દીકરા અને વહુ વચ્ચે રહેસાતી રહેતી મા પોતાનો ધર્મ ચૂકતી નથી. સંતાનો નગુણા થઇ શકે પણ મા એવું ન કરી શકે. સ્ત્રીઓ કુટુંબનો મહત્વનો આધારસ્તંભ હોવા છતાં એનું સ્થાન હાંસિયામાં જ રહ્યું એ કડવી વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. કહેવતોમાંથી પ્રગટ થતું સ્ત્રીનું આ લાચાર અને સમસ્યાગ્રસ્ત ચિત્ર સ્વસ્થ સમાજની નિશાની નથી. અનેક બાબતોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાને થતો અન્યાય સ્વીકારી લીધો. પોતે અન્યાય સહન કરી સમાજની એબ એણે ઢાંકી. સ્ત્રીઓની આ સંવેદના કહેવતોમાં ગર્ભિત રીતે છૂપાઇને પડી છે. વ્યાપક રીતે એ સમાજનો બહુમત છે. બહુમત હંમેશા સત્ય રજૂ નથી કરતો, એટલે સંવેદનાસભર રીતે વિચારીએ ત્યારે કહેવતો જે સમયમાં રચાઇ એ સમયમાં સ્ત્રીઓની લાચાર સ્થિતિનો આપણનો પરિચય મળે છે. આ કહેવતોની પાછળ કોઇક ઘટના પ્રસંગ કે બનાવ પણ જોડાયેલો હોય અને એને આધારે સ્ત્રીઓનું મૂલ્યાંકન થયું હોય તો એ પણ કોઇ રીતે યોગ્ય નથી.

આ કહેવતોનો વર્તમાનમાં વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જોઇ શકાય છે કે એ સ્થિતિમાં બહુ ઓછો ફરક પડ્યો છે. સ્ત્રીને કાયદાએ પોતાના હક્કો ભોગવવા માટેનું રક્ષણ આપ્યું છે. પરંતુ આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે સ્ત્રી ભાગ્યે જ હક્કોને ખરા અર્થમાં 'ભોગવવા' સુધી જાય છે. બહુધા એનું વલણ સમાધાનકારી હોય છે. એ સમાધાન કરીને અન્યાય ભોગવતી રહે છે. સવાલ અહીં અન્યાયની સાથે જોડાયેલાં અસ્તિત્વનો છે. સ્ત્રીનો સ્ત્રી તરીકે સ્વીકાર થાય એ જ સૌથી મોટી જરૂરિયાત છે. કહેવતો સ્ત્રીને થયેલાં અન્યાયની ગવાહી પૂરતી ઊભી છે. સ્ત્રીને લગતી નકારત્મક કહેવતો આપણી ભાષામાંથી ભૂલાઇ જાય એમાં જ સ્ત્રીનું અને સરવાળે સમાજનું કલ્યાણ છે.

ડૉ. પ્રવીણ રથવી, અમદાવાદ

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીત્વનું વૈવિધ્ય– પ્રો. વિભા દવે

પુરાણ અનુસાર સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ શતરૂપામાંથી થઈ છે એ ઘણી બધી રીતે સૂચક છે. શતરૂપા એટલે જ સ્ત્રીનાં સો રૂપ અથવા અનેક રૂપ. સમાજનાં પાયાનાં બે અંગ એટલે સ્ત્રી અને પુરુષ. આપણો પ્રારંભિક સમાજ સ્ત્રીપ્રધાન હતો, જે પછીથી પુરુષપ્રધાન બન્યો છે. સમાજ નામની સંસ્થામાં સ્ત્રીનું મુખ્ય અને પાયાનું સ્થાન છે. તે જન્મદાત્રી છે, પોષક છે અને સંવર્ધક છે. સામાજિક ધોરણે એણે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિના આધારે અનેક પાત્રતા કે વિશેષણો પ્રાપ્ત કરેલ છે. એમાં કેટલાંક પોતે સિદ્ધ કર્યાં અને કેટલાંક સમાજે આપેલ છે. ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીત્વનાં આવાં પાસાંઓમાં અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય છે. સારાં અને નરસાં બન્ને પાસાં પરના એક વિહંગાવલોકન દ્વારા પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં સ્ત્રીનું શું સ્થાન હતું તેની એક ઝાંખી કરાવવાનો અત્રે નમ્ર પ્રયાસ છે.

ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી દીકરી, બહેન, પ્રેયસી, પત્ની, માતા, રાણી, દેવી, વિધવા, સતી, નર્તકી, નાયિકા, ગણિકા, દેવદાસી ઈત્યાદિ સ્વરૂપે સ્વીકારાઈ છે. એના જીવનનાં આ પાસાંઓનું ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો, પુરાણો, કાવ્યો, નાટકો ઈત્યાદિમાં જે વિવિધતાભર્યું સ્થાન છે તેનો માત્ર એક સામાન્ય પરિચય આપવાનું અત્રે અભિપ્રેત છે. વેદ, ઉપનિષદો, સંહિતાઓ, સ્મૃતિગ્રંથો, મહાકાવ્યોના આધારે સ્ત્રીના વૈવિધ્યસભર જીવન અને તેના સામાજિક દરજ્જા પરત્વે માત્ર એક આછી રૂપરેખા આપવાનો મારો ઉદ્દેશ છે.

આદર્શ સ્ત્રી કે પતિવ્રતા સ્ત્રી કેવી હોવી જોઈએ? કામકાજમાં સહાયક બનનાર મંત્રી જેવી, ઘરકામમાં વિનમ્રતા દાખવતી દાસી જેવી, ભોજન કરવવામાં માતા જેવી, શરીરસુખ આપવામાં રંભા અપ્સરા જેવી, ધર્મને અનુકૂળ વ્યવહાર કરનારી અને ધરતીની જેમ ભાર ઉપાડનારી તેમજ ક્ષમા આપનારી હોવી જોઈએ :

> કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી ભોજયેષુ માતા શયનેષુ રમ્ભા,
> ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી સાડ્ગુણ્યમેતિદ્ધિ પતિવ્રતાનામ્.

‘પદ્મપુરાણ’માં પણ કહેવાયું છે કે પતિવ્રતા પત્ની એ છે જે કાર્યમાં દાસી, રતિકર્મમાં વેશ્યા, ભોજન કરાવવામાં માતા અને વિપત્તિમાં મંત્રી જેવી સહાયક હોય.

સ્ત્રીનું આદર્શરૂપ પ્રાચીન કાળથી દેવી સ્વરૂપે છે. દેવીરૂપે સર્જન અને પોષણના સંદર્ભે વૈદિક કાળથી જ અત્યંત મહત્ત્વ સ્થાપિત થયેલું છે. સર્વશક્તિમયી દેવીની ઉપાસના અત્યંત પ્રાચીન કાળથી જ વિવિધ રૂપમાં પ્રચલિત રહી છે. જીવનના ઉદ્ગમ અને વિકાસનું કોઈ અંગ એવું નથી જે માતૃશક્તિથી ઉદ્ભાષિત ન થયું હોય. કહેવાયું છે કે–

> સર્વદેવમયી દેવી સર્વદેવીમયં જગત્,
> યતો હં વિશ્વરૂપા ત્વાં નમામિ પરમેશ્વરીમ્.

ભારતમાં સ્ત્રીનો આદર અનેક રીતે કરવામાં આવ્યો છે. 'બૃહત્સંહિતા'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'સ્ત્રી માટે જ ધર્મ અને અર્થનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, પુત્રવિષયક સુખ પણ એનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી માન જ જેનું ધન છે એવા શ્રેષ્ઠ પુરુષો માટે એ યોગ્ય છે કે ઘરમાં અબળાઓને ગૃહલક્ષ્મી સમજીને સદાય એમનો આદર કરવો.' 'મહાભારત' પણ કહે છે કે 'જયાં સ્ત્રીનો અનાદર થાય છે ત્યાં બધી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થઈ જાય છે.' અને 'જયાં સ્ત્રીઓ પૂજાય છે ત્યાં દેવતાઓ ખુશ થાય છે.' 'મનુસ્મૃતિ'માં એક બાજુ સ્ત્રીની ફરજો વિશે કડક શબ્દોમાં આકાંક્ષા આપવામાં આવી છે તો બીજી બાજુ સ્ત્રીનો આદર પણ કરવાનું કહેવાયું છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે કે–

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજયન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ,
યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજયન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ.

અર્થાત્ જે કુળમાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે, એના પર દેવતા પ્રસન્ન થાય છે અને જે કુળમાં એની પૂજા નથી થતી તે કુળનાં બધાં કર્મ નિષ્ફળ થાય છે. એટલે કે કદીય સ્ત્રીઓનો અનાદર ન કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત 'મનુસ્મૃતિ'માં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'જે કુળમાં સ્ત્રી શોક કરે છે એ કુળ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે અને જે કુળમાં એ શોક નથી કરતી તે કુળ કાયમ ઉન્નતિ કરે છે.'

સ્ત્રીને માતા તરીકે પ્રાચીન કાળથી જ ભારતીય પરંપરામાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે અને બહુમાન કરવામાં આવ્યું છે. 'યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ' કહે છે કે 'ગુરુ, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય કરતાં પણ માતા વિશેષ છે.'

માતા સિવાય ઘરની સ્વામિની કે ગૃહલક્ષ્મી તરીકે સ્ત્રીને ખૂબ જ વધાવવામાં આવી છે. 'મહાભારત'માં કહેવાયું છે કે–

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે,
ગૃહં હિ ગૃહિણીહીનમરણ્યસદૃશં મતમ્.

અર્થાત્ ઘરને ઘર નથી કહેવામાં આવતું, પત્ની જ ઘર કહેવાય છે. કેમકે પત્ની વિનાનું ઘર વન સમાન હોય છે.

જન્મદાત્રી માતા અને ગૃહસ્વામિની સ્ત્રીનું પત્ની તરીકેનું સ્થાન ભારતીય પ્રણાલિમાં ભવ્ય અને ઉચ્ચ કક્ષાનું સ્થાપવામાં આવેલ છે. પત્ની તરીકેની સ્ત્રી પાસે અનેક ક્ષમતાઓ અને અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવી છે અને આદર્શ પત્ની કેવી હોય તેની વિભાવના તમામ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવવામાં આવી છે. એટલે જ 'પંચતંત્ર' કહે છે કે 'જે સ્ત્રી પર એનો પતિ પ્રસન્ન નથી થતો એને સ્ત્રી નહિ માનવી જોઈએ. પતિના પ્રસન્ન થવાથી બધા દેવતાઓ સ્ત્રી પર પ્રસન્ન થાય છે.'

પતિવ્રતા સ્ત્રી અંગે શાસ્ત્રવચન અત્યંત અપેક્ષાથી સભરસભર છે. 'મહાભારત'માં એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે કે 'પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિના શયન પછી શયન કરે છે, ભોજન, સ્નાન વગેરે કાર્યો પતિના પછી કરે છે. પતિની ઈચ્છા વિરુદ્ધ આભૂષણ નથી પહેરતી, કયારેય કોઈની નિંદા નથી કરતી. એ જ એનાં કર્તવ્ય છે.' સ્ત્રીના ધર્મ કેવા હોય એ અંગે પણ 'મહાભારત' કહે છે કે 'કુલીન, સંતાનવતી, સતી, સાધ્વી, નિત્ય પતિને અનુકૂળ રહેનારી ધર્મપત્ની હોય એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે.' પત્ની તરીકેની ફરજ દર્શાવતાં 'મહાભારત' એમ કહે છે કે–

સા ભાર્યા યા ગૃહે દક્ષા સા ભાર્યા યા પ્રજાવતી,
સા ભાર્યા યા પતિપ્રાણા સા ભાર્યા યા પતિવ્રતા.

અર્થાત્ પત્ની એ છે જે ઘરના કામકાજમાં કુશળ હોય, સંતાનવતી હોય, પતિને પ્રાણની સમાન પ્રિય માને અને જે પતિવ્રતા હોય. એ જ રીતે 'રામાયણ'માં વાલ્મીકિ કહે છે કે 'સમાજમાં એ જ સ્ત્રીઓનો

આદર થાય છે જે સત્ય, સદાચાર, શાસ્ત્રોની આજ્ઞા તથા કુલોચિત મર્યાદામાં રહે છે અને જે પતિને સર્વશ્રેષ્ઠ દેવતા માને છે.'

સ્ત્રીધર્મ વિશે શંખ કહે છે કે પતિ કે વડીલોની આજ્ઞા વગર બહાર ન જવું; ઉત્તરીય કે દુપટ્ટા જેવા ઉપરના વસ્ત્ર વિના બહાર ન જવું; ઝડપથી ન ચાલવું; વેપારી, સંન્યાસી, વૃદ્ધ પુરુષ અને વૈદ્ય સિવાય કોઈ અન્ય અપરિચિત પુરુષ સાથે વાત ન કરવી; નાભિ ન દેખાડવી; વસ્ત્રને પગની એડી ઢંકાય ત્યાં સુધી પહેરવાં; સ્તન ન દેખાડવાં; હાથ અથવા વસ્ત્રથી મુખ ઢાંકીને જ જોરથી હસવું, પોતાના પતિ અથવા સંબંધીજનની ઘૃણા ન કરવી; ગણિકા, જુગાર રમનારી સ્ત્રી, અભિસારિકા, સંન્યાસિની, ભવિષ્યકથન કરનારી સ્ત્રી, જાદુટોણાં કે ગુપ્ત વિધિ કરનારી સ્ત્રી ઈત્યાદિનો સંગાથ ન કરવો. કેમકે વિદ્વાન લોકોએ કહ્યું છે કે સારા ઘરની સ્ત્રી પણ ખરાબ લોકોની સંગતને કારણે બગડી જાય છે. આમ, પત્ની અથવા સ્ત્રી તરીકે સમાજે અનેક ઉચ્ચ આકાંક્ષો સેવેલ છે.

ભારતીય સમાજમાં પુત્રીના જન્મ કરતાં પુત્રજન્મને જ વધારે સ્પૃહણીય માનવામાં આવેલ છે. આવી માન્યતા જ સ્ત્રીનું નીચલું સ્તર દર્શાવે છે. 'પંચતંત્ર'માં પુત્રીની આવી અનિચ્છનીય સ્થિતિને દર્શાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે '''પુત્રીનો જન્મ થયો' એનાથી જ પિતાને ખૂબ મોટી ચિંતા થવા લાગે છે. એને કોને આપવામાં આવે એવી ચિંતા કાયમ મનમાં રહે છે. વિવાહ પછી પતિથી સુખ મળશે કે નહિ એવો મનમાં સંશય રહે છે. એટલા માટે સાચે જ કન્યાના પિતા હોવું તે કષ્ટદાયક છે.' એમાં એમ પણ કહેવાયું છે કે 'કન્યા જન્મ લેતાં જ માતાને ચિંતિત કરે છે, ભાઈઓના શોકથી વધે છે અને પતિ દ્વારા પરાધીન હોવા છતાં નિંદિત કર્મ કરે છે. એટલા માટે કન્યારૂપી વિપત્તિને પાર કરવી અત્યંત કઠિન છે.'

એક બાજુ કન્યાને ભારરૂપ માનવામાં આવી છે તેમ અન્ય રીતે કન્યાનું સન્માન કરવાનું પણ કહેવાયું છે. 'મનુસ્મૃતિ' કહે છે કે 'પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર કન્યાના પિતા, ભાઈ, પતિ અને દેવરે સદા કન્યાનું પૂજન કરવું જોઈએ તથા વસ્ત્રાભૂષણથી એને અલંકૃત કરવી જોઈએ.'

પોતાના પતિની પાછળ ચિતામાં બળી મરવાની કુપ્રથા પણ ભારતીય સમાજનું અંગ હતું. પરંતુ સતીપ્રથા ફરજિયાત નહોતી. આમ છતાં સતીત્વને મહાન પુણ્ય તો ગણવામાં આવે જ છે. 'મહાભારત'માં કહેવાયું છે કે 'એમાં જરા પણ શંકા નથી કે પતિની સાથે જ મૃત્યુનો સ્વીકાર કરવો એ પત્ની માટે મહાન ફળદાયક છે.' 'દક્ષસ્મૃતિ' પણ એમ જ કહે છે :'જે વિધવા નારી પોતાના પતિની ચિતા પર ભસ્મ થઈ જાય છે તે સ્વર્ગમાં અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.'

સતીપ્રથા જેમ નિંદ્ય છે તેમ ભારતમાં વિધવાઓની સ્થિતિ પણ નિંદનીય છે. પ્રાચીન કાળથી જ વિધવાઓ ઉપર જાતજાતનાં નિયંત્રણો અને નિયમો સ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે. આવાં નિયંત્રણો આપતાં 'હારીતસંહિતા'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'કેશ રંગવા, પાન ખાવું, સુગંધ તથા પુષ્પાદિનું સેવન કરવું, દાગીના પહેરવા, રંગીન વસ્ત્રો પહેરવાં અને કાંસાના વાસણમાં ભોજન કરવું – આ બધાનો વિધવાએ ત્યાગ કરવો જોઈએ.'એવા જ આકરા નિયમોના પાલન અંગે મનુ પોતાનો મત આપતાં કહે છે કે 'પતિનું મૃત્યુ થવાથી પવિત્ર પુષ્પ, કંદ અને ફળના આહારથી શરીરને ક્ષીણ કરવું અને વ્યભિચારની ભાવનાથી પરપુરુષનું નામ પણ ન લેવું.'

તો એક સારું અને સબળ પાસું એ પણ છે કે વિધવાના પુનર્લગ્નની જોગવાઈ પણ ભારતીય પરંપરાએ કરેલી છે. 'વસિષ્ઠસ્મૃતિ'માં એમ કહ્યું છે કે 'માત્ર લગ્નની વિધિ થઈ હોય અને વિધવા થયેલી અક્ષતયોનિ સ્ત્રીનાં પુનર્લગ્ન થઈ શકે છે.' પુનર્લગ્ન અંગેનું એક ક્રાંતિકારી વિધાન 'અર્થશાસ્ત્ર'માં છે, જે સ્ત્રીના સામાજિક દરજ્જા પર ઘણો પ્રકાશ પાડે છે. કૌટિલ્ય કહે છે કે 'નીચ, લાંબા સમયથી પરદેશમાં

જતો રહેલ, રાજદ્રોહી, પોતાની પત્નીને ભય આપનાર, પતિત, સમાજથી ત્યાજ્ય અને નપુંસક પતિને પત્ની છોડી શકે છે.'

નિયોગપ્રથા સ્ત્રીત્વનું એક વિશિષ્ટ પાસું છે. જે સ્ત્રીનો પતિ અપુત્રાવસ્થામાં મૃત્યુ પામે તે સ્ત્રીને જો સંતતિની ઈચ્છા હોય તે પોતાના દિયર અથવા અન્ય કૌટુંબિક પુરુષ દ્વારા સંતાન પ્રાપ્ત કરે તેને નિયોગ કહે છે. પાંડવો આવી જ રીતે દેવો વડે કુંતીના સંયોગથી જન્મ્યા હતા. 'યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ'માં નિયોગ અંગે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'પિતા વગેરે વડીલોની આજ્ઞાથી દિયર, સપિંડ અથવા સગોત્ર પુરુષે પોતાના શરીરને ઘી ચોપડી અથવા અપુત્રા સ્ત્રી પાસે ઋતુકાળમાં ગર્ભસ્થિતિ સુધી જ જવું. ગર્ભ રહ્યા પછી પણ જો ગમન કરે તો તે પતિત થાય છે. આ વિધિથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ક્ષેત્રજ કહેવાય છે.' આવી જ પદ્ધતિ 'ગૌતમધર્મસૂત્ર'માં પણ દર્શાવવામાં આવી છે કે 'પતિવિહીન સ્ત્રી જો પુત્રની અભિલાષા રાખે તો ગુરુજનોની આજ્ઞાથી તે પોતાના દેવર દ્વારા પુત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જો દેવર ન હોય તો સપિંડ, સગોત્ર અથવા પોતાની જ્ઞાતિવાળા વ્યક્તિ દ્વારા જ પુત્ર પ્રાપ્ત કરી શકે છે.'

આ ઉપરાંત રીતરિવાજોની બાબતમાં સ્ત્રીત્વનાં અન્ય પાસાંઓ પણ ચર્ચવામાં આવેલ છે. આપણે પરદાપ્રથા કે ઘૂંઘટપ્રથાને આધુનિક માનીએ છીએ, પરંતુ એવું નથી. પરદાપ્રથા હોવાના ઘણા સંકેતો પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળે છે. વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીઓ વડીલોની લાજ કાઢતી હતી એવા સંકેતો મળે છે. કહેવાયું છે કે–

અધઃ પશ્યસ્વ મોપરિ સન્તરાં પાદકૌ હર,
મા તે કશપ્લકૌ દશન્ત્સ્ત્રી હિ બ્રહ્મા બભૂવિથ.

અર્થાત્ સાધ્વી સ્ત્રી, તું નીચે જો, ઉપર ન જો. પગને સાથે રાખ. વસ્ત્ર એ રીતે પહેર કે જેથી તારા હોઠ અને કેડની નીચેના ભાગ પર કોઈની નજર ન પડે. આ ઉપરાંત 'રામાયણ' અને 'મહાભારત'માં પણ સ્ત્રીની લાજ કાઢવાના સંકેતો મળે છે.

વર્ણભેદ ભારતનું કલંક છે. સ્ત્રીના સંદર્ભે એ અત્યંત ઘૃણ્ય બને છે. 'વિષ્ણુધર્મસૂત્ર' તો એમ કહે છે કે 'શ્યામવર્ણા શૂદ્ર સ્ત્રી માત્ર શારીરિક ઉપભોગ માટે છે, ધર્મકાર્ય માટે નહિ.'

ભારતમાં સ્ત્રી પર જે અનેક નિયંત્રણો છે તેમાંથી એક ખૂબ મોટું નિયંત્રણ એટલે સ્ત્રીને સ્વતંત્રતાનો અધિકાર ન આપવો તે. અનેક ધર્મશાસ્ત્રોએ સ્ત્રીને પરતંત્ર માની છે. 'મહાભારત' કહે છે કે 'સ્ત્રીઓને સ્વાધીનતા નથી હોતી, એ નિશ્ચિતરૂપે પરાધીન છે. પ્રજાપતિનો એ મત છે કે સ્ત્રી કદી સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી.' આ જ પ્રમાણેનો સૂર 'મનુસ્મૃતિ' અને 'મહાભારત' બન્ને ઉચ્ચ સ્વરે આલાપે છે કે–

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને,
પુત્રાશ્ચ સ્થવિરેભાવે ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ.

અર્થાત્ પિતા કૌમાર્યમાં, પતિ યૌવનમાં અને પુત્ર વાર્ધક્યમાં સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે એટલે સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય આપવું જોઈએ નહિ.

બહુપત્નીત્વ અને બહુપતિત્વ ભારતીય સામાજિકતાનાં અંગો રહી ચૂક્યાં છે. દ્રૌપદી, મારિશા વગેરે એનાં દૃષ્ટાંતો છે. આ બાબતે 'મહાભારત' કહે છે કે 'કલ્યાણ કરવાવાળા પુરુષોએ ઘણી પત્નીઓ કરવી એ અધર્મ નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓ માટે પ્રથમ પતિ પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય ન કરવું તે મહાન અધર્મ છે.'

આવી બધી નકારાત્મકતાની વચ્ચે સ્ત્રીના હક કે અધિકાર માટે પણ ઘણા ઉલ્લેખો થયેલા છે. સ્ત્રીને પણ ધનસંપત્તિ આપવાની ફરજ અંગે 'અર્થશાસ્ત્ર'માં કહેવાયું છે કે 'મુશ્કેલીમાંથી બચાવવા માટે સ્ત્રીઓને ધનયુક્ત બનાવવામાં આવે છે.' એમ કહીને 'અર્થશાસ્ત્ર' બે પ્રકારનાં સ્ત્રીધન અંગે પણ કહે

છે કે સ્ત્રીધન બે પ્રકારનાં હોય છેઃ ૧. જીવનનિર્વાહ કરવાનું સાધન તે વૃત્તિ અને ૨. ઘરેણાંગાંઠાં તે આબધ્ય .

સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરવામાં આવે તેને અત્યંત ઘૃણ્ય માનવામાં આવેલ છે, પરંતુ ભારતીય શાસ્ત્રો આવી સ્ત્રીની શુદ્ધિ થઈ શકે એમ કહીને એના પ્રત્યે ઉદાર વલણ પણ ધરાવે છે તે બાબત પ્રશંસાને પાત્ર છે. 'વસિષ્ઠધર્મસૂત્ર' કહે છે કે 'સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરવામાં આવે કે ચોર લઈ ગયો હોય તેવી આફતો આવે તો સ્ત્રીને પતિએ ત્યાગવી જોઈએ નહિ. તે પાછી પ્રાજાપત્ય હોમથી અથવા ઋતુદર્શન પછી પવિત્ર બની શકે છે.' એમ જ રીતે 'પારાશરસ્મૃતિ' અને 'અત્રિસ્મૃતિ'માં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે જો કોઈ સ્ત્રી સાથે કોઈક બળાત્કાર કરે તો તે ત્યાજય નથી ગણાતી. તે માત્ર આવનારા ઋતુકાળ સુધી જ અપવિત્ર રહે છે.

સ્મૃતિગ્રંથોમાં સ્ત્રીઓને પુરુષની સરખામણીમાં કેટલાક વિશેષાધિકારો આપવામાં આવ્યા છે અને કેટલીક ખાસ સુવિધાઓ આપવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ પરથી સ્ત્રીસન્માન કે સ્ત્રીદાક્ષિણ્યની ભાવનાનું દર્શન થાય છે. જેમકે માર્ગમાં ચાલતી વખતે સ્ત્રી માટે રસ્તો કરી આપવો જોઈએ, ગર્ભવતી સ્ત્રીને નદી પાર કરવામાં મદદ કરવી જોઈએ. યજ્ઞ અથવા કોઈ અન્ય અવસર પર નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને પહેલાં ભોજન કરાવવું જોઈએ, સ્ત્રીઓએ પુરુષની અપેક્ષાએ અડધું જ પ્રાશ્ચિત કરવાનું હોય છે, ભોજનમાં બધાથી પહેલાં સુવાસિની કન્યાઓને ભોજન કરાવવું જોઈએ ઈત્યાદિ.

દિવ્ય એટલે સત્ય–અસત્યનું પારખું કરવું તે. અગ્નિપ્રવેશ, વિષ લેવું ઈત્યાદિ દિવ્ય ગણવામાં આવે છે. નારદ આવાં દિવ્ય સ્ત્રીઓને ગ્રહણ કરવાની ના કહે છે. કાત્યાયને કહ્યું છે કે બધા પ્રકારના દંડોમાં જે દંડ પુરુષને મળતા હોય તેના કરતાં અડધી માત્રામાં જ સ્ત્રીને દંડ આપવામાં આવે. જો પુરુષને જે તે દંડ માટે મૃત્યુની સજા કરવામાં આવતી હોય તો તેવા જ પ્રકારના સ્ત્રીના અપરાધ માટે તેનાં અંગોનો વિચ્છેદ કરવો જોઈએ. મનુ કહે છે કે રથ પર બેઠેલાને, નેવું વર્ષથી વધારે આયુવાળી વ્યક્તિને, રોગીને, ભાર ઊંચકીને જનારાને, સ્ત્રીને, સ્નાતકને, રાજાને અને વરરાજાને માર્ગ કરી આપવો જોઈએ.

સ્ત્રી સાથે કોઈ પુરુષે વ્યભિચાર ઈત્યાદિ કુકર્મ કર્યું હોય તો તે માટે આકરા દંડ કે સજાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. એ જ રીતે જો સ્ત્રી પણ કોઈ અપરાધ કરે તો તેને માટે પણ આકરી સજાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

'અર્થશાસ્ત્ર'માં કૌટિલ્યએ પરનારી સાથે બળાત્કાર કરનારને અને અવિકસિત છોકરી સાથે સંભોગ કરનારને દંડ આપવાનું કહેલ છે. જો કોઈ પુરુષ કોઈ વિકસિત અથવા યુવતી સાથે એની ઈચ્છાથી સંભોગ કરે તો તે પુરુષને ૫૪ પણ (પ્રાચીન ચલણ) અને યુવતીને ૨૭ પણ દંડ કરવામાં આવતો હતો. પોતાની જ જાતિની કન્યા, જે ત્રણ વર્ષ પહેલાં યૌવન પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હોય પણ અવિવાહિતા હોય અને એની સાથે સંભોગ કરવામાં આવે તો તે મોટો અપરાધ માનવામાં નહોતો આવતો. લગ્નસંબંધમાં દેખાડવામાં અલગ કન્યા રજૂ કરવામાં આવે અને લગ્નમાં જુદી જ કન્યા આપવામાં આવે તો પણ દંડની જોગવાઈ હતી. જો પ્રવાસીની પત્ની વ્યભિચાર કરે અને એનો સંબંધી કે નોકર જો તે સ્ત્રીને નિયંત્રિત કરીને રોકી રાખે અને પતિ પાછો આવતાં તેને સોંપી દે એન એવી સ્ત્રીનો પતિ જો પોતાની પત્નીને માફ કરી દે તો પેલા પરપુરુષ પર કોઈ પગલાં લેવામાં આવતાં નહિ, પરંતુ જો વ્યભિચારિણીનો પતિ એમને માફ ન કરે તો સ્ત્રીનાં નાક અને કાન કાપી લેવાની સજા હતી અને વ્યભિચારી પુરુષને મૃત્યુદંડ આપવામાં આવતો હતો.

કેટલાક સંયોગોમાં સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. 'મનુસ્મૃતિ'માં એનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે 'પતિ પોતાની સાથે દ્વેષ કરવાવાળી સ્ત્રીની તે સુધરે તે માટે એક વર્ષ સુધી રાહ જુએ. જો સુધાર ન થાય તો એને આપવામાં આવેલ આભૂષણ ઈત્યાદિ એની પાસેથી લઈને એની સાથે સહવાસ

કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ.'આ રીતે આંશિક ત્યાગ સાથે સ્ત્રીને સુધરવાની તક પણ આપવામાં આવતી હતી. મનુ એમ પણ કહે છે કે 'જે પત્ની જુગાર ઈત્યાદિને પ્રમાદયુક્ત, મદ્યપાનને કારણે મત્ત અને રોગથી પીડિત પતિની ઉપેક્ષા કરે તો પતિએ એનાં આભૂષણ ઈત્યાદિ લઈને ત્રણ મહિના સુધી સહવાસ ન કરવો જોઈએ.'

સ્ત્રીને સદાય આદરપૂર્વક રાખવી જોઈએ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેને મારવી પણ જોઈએ. લાલન અને તાડન, પ્રેમાદર અને મારપીટને કારણે સ્ત્રી લક્ષ્મીનું રૂપ ધારણ કરે છે એમ 'શંખસ્મૃતિ'માં કહેવાયું છે. સામાન્યતઃ સ્ત્રીને સત્કારપાત્ર નથી ગણવામાં આવી. સમાજમાં તેને નિમ્નતમ સ્થાન આપવામાં આવેલ છે અને દાસ, દુષ્ટ લોકો કે દુર્જનોની સાથે તેને મૂકવામાં આવી છે. કહેવાયું છે કે દુર્જનો, કારીગરો, નોકરો, દુષ્ટ લોકો, નગારાં અને સ્ત્રીઓ એ બધાંને મારોપીટો તો જ નરમાશ પામે છે. તેઓને પીટવાં જ જોઈએ કારણ કે તેઓ સત્કારપાત્ર નથી એમ 'ગરુડપુરાણ' કહે છે. 'કથાસરિત્સાગર'માં પણ કહેવાયું છે કે ગધેડાં, ઢોલ, દાસી, પાળેલાં પશુઓ અને સ્ત્રીઓ–આ બધાંને દંડથી ભય બતાવીને ઉપયોગમાં લેવાં, કારણ કે તેઓ સનમાનને પાત્ર નથી.

ભારતીય સમાજમાં પ્રાચીન કાળથી જ સ્ત્રીત્વના અનેક આયામો નિરૂપવામાં આવ્યા છે અને સ્ત્રીને બહુરૂપિણીની રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. તેમાંથી તેનાં મુખ્ય મુખ્ય પરિમાણો જોઈએ તો તે છે દાસી, વિષકન્યા, દેવદાસી અને ગણિકા તરીકેનાં પરિમાણો. દાસી અંગે 'કાત્યાયનસ્મૃતિ'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો કોઈ સ્ત્રી કોઈ દાસ સાથે લગ્ન કરે તો તે પોતાના પતિના સ્વામીની દાસી બની જાય છે. આ નિયમ એ કુલીન કુટુંબની સ્ત્રીના વિષયમાં પણ લાગુ પડે છે જે કોઈને ત્યાં આશ્રય લે છે. આશ્રયદાતા એને દાસી બનાવી લે છે અને અન્યને દાસીરૂપે આપે પણ છે.

આ ઉપરાંત વિષકન્યા કે વિષ પાઈને ઉછેરેલી સુંદર યુવતીને જાસૂસ તરીકે, કોઈનું મૃત્યુ કરવા માટે ખપમાં લેવામાં આવતી. 'કથાસરિત્સાગર'માં એવો ઉલ્લેખ છે કે વત્સરાજની સેનામાં વિષકન્યાને બજારુ વેશ્યાના રૂપમાં સામેલ કરવામાં આવી હતી. કૌટિલ્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'માં પણ એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે 'નટાદિવર્ગના પુરુષોની સ્ત્રીઓને પણ વિવિધ ભાષાઓનું તેમજ સંજ્ઞાઓનું જ્ઞાન અપાવવું અને તેમને તેમનાં બંધુજનો સહિત દુષ્ટ વિદેશી ચારને–ગૂઢ પુરુષોને પકડી પાડવા, મારી નખાવવાના, છેતરવાના કામમાં નિયોજી દેવી.'

દેવદાસી એટલે દેવને પરણાવવામાં આવેલી સ્ત્રી. પ્રાચીન સમયથી જ પોતાની કોઈ માનતાના ભાગરૂપે કન્યાને મંદિરમાં દેવદાસી તરીકે અર્પણ કરવામાં આવતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ જાતે જ દેવને ર્અિપત થતી. આવી સ્ત્રીઓની પુત્રીઓ પણ દેવદાસી જ કહેવાતી. દેવદાસીનું કાર્ય મંદિરમાં નૃત્ય કરવાનું હતું. આ ઉપરાંત તે મંદિરના મહંતો, પૂજારીઓ ઈત્યાદિના ઉપભોગનું સાધન પણ હતી. ઘણી દેવદાસીઓ ગણિકાવ્યાવસાય કરીને ગુજરાન ચલાવતી. દેવદાસી દેવને વરેલી હોવાથી તે લગ્ન ન કરી શકતી. ભીમદેવની રાણી ચૌલા પણ દેવાદાસી હોવાની માન્યતા છે. 'પદ્મપુરાણ'માં આ પ્રમાણે દેવને સ્ત્રી અર્પણ કરવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે 'લાંબા સમય સુધી સ્વર્ગમાં વાસ કરવો હોય તો સુંદર સ્ત્રીઓને ખરીદીને મંદિરમાં અર્પણ કરવી જોઈએ.' આ ઉપરાંત 'ભવિષ્યપુરાણ'માં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'જો સૂર્યલોકને પામવો હોય તો સૂર્યમંદિરમાં ગણિકાઓનું જૂથ અર્પણ કરવું જોઈએ.'

ગણિકા, વેશ્યા કે સામાન્યા સ્ત્રીના સ્તરમાં નિમ્નતમ સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ પ્રાચીન ભારતમાં ગણિકાનું સ્થાન સન્માનનીય હતું. વૈશાલીની નગરવધૂ આમ્રપાલિ, 'મૃચ્છકટિકમ્' નાટકની નાયિકા વસંતસેના ઈત્યાદિના ઉલ્લેખ પરતી એમ ફલિત થાય છે. પરંતુ ગણિકાને તિકસ્કૃત ગણવામાં આવે છે એ કહીકત છે. પુરુષ જ ગણિકાવ્યવસાયને પ્રોત્સાહન આપતો હોવા છતાં સ્ત્રીત્વના આ આયામને ખૂબ જ વગોવવામાં આવેલ છે. શૂદ્રકના 'મૃચ્છકટિકમ્' નાટકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'પર્વતના શિખર પર

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

નલિની નથી ઊગતી, ગધેડાઓ ઘોડાગાડી નથી ખેંચતા, જુવાર વાવવાથી ચોખા નથી ઊગાડી શકાતા અને વેશ્યાઓ પવિત્ર નથી હોઈ શકતી.'

આ પ્રમાણે ભારતીય પ્રણાલિકામાં સ્ત્રીત્વનાં જમા અને ઉધાર એ બન્ને પાસાંઓ વિશે વિશદતાથી ચર્ચા વિચારણા કરવામાં આવી છે. એક બાજુ સ્ત્રીને બધા જ દોષોની ખાણ કહેવામાં આવી છે. તો બીજી બાજુ તેની અત્યંત પ્રશંસા પણ કરવામાં આવી છે. સ્ત્રીને સર્વદોષા માનીને 'મહાભારત'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે ' એક હજાર જીભ હોય અને સો વર્ષનું આયુષ્ય હોય તો પણ સ્ત્રીઓના દોષો પૂરા વર્ણવી શકાતા નથી.' તો 'પંચતંત્ર' એમ કહે છે કે 'આ સંસારમાં ધર્મને નષ્ટ કરવા માટે સંશયોની ડમરી, અવિનયનું ઘર, સાહસનું નગર, દોષોનું નિધાન, સેંકડો કપટોનું સ્થાન, અવિશ્વાસનું ક્ષેત્ર, વિશિષ્ટ મનુષ્યરૂપી બળદ દ્વારા પણ ન ખેડી શકાતું, સંપૂર્ણ માયાના કરંડિયા જેવું સ્ત્રીરૂપી યંત્રને કોણે બનાવ્યું છે?'એમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'આ સ્ત્રીઓ પોતાનાં કાર્યોને સિદ્ધ કરવા માટે હસે છે અને રડે છે. બીજાને વિશ્વાસ અપાવે છે પણ સ્વયં કોઈનો વિશ્વાસ નથી કરતી. એટલા માટે કુલીન અને સદાચારી પુરુષોએ આ સ્ત્રીઓને શ્મશાનમાં રહેલ ઘડાની માફક છોડી દેવી જોઈએ.'

તો બીજી બાજુ સ્ત્રીના સદ્ગુણોની ભારોભાર પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અનેક પુરાણો, સ્મૃતિગ્રંથોમાં આવી દીર્ઘ યાદી આપવામાં આવી છે. એ સૌમાં 'બૃહત્સંહિતા' વિશિષ્ટ છે. એમાં સ્ત્રીના ગુણોને વિશિષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવેલ છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે 'સ્ત્રીમાં જે અવગુણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે તો પુરુષમાં પણ છે. એવા દોષોને સ્ત્રી દૂર કરવા પ્રયાસ કરે છે જ્યારે પુરુષ દુર્લક્ષ્ય સેવે છે.' તદુપરાંત એવી દલીલ પણ એમાં છે કે 'લગ્નની પ્રતિજ્ઞાઓ પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને માટે સરખી જ લાગુ પડે છે પણ સ્ત્રી તેને વળગી રહે છે અને પુરુષ તેને હળવાશથી લે છે.' સ્ત્રીની કામુકતા અંગે વારંવાર આકરા પ્રહારો કરવામાં આવતા હોય છે. તેના જવાબરૂપે 'બૃહત્સંહિતા'માં ધારદાર પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે 'કોની કામુકતા વધારે તીવ્ર હોય છે? વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ લગ્ન કરનાર પુરુષની કે યુવાવસ્થામાં વિધવા થવા છતાં આખી જિંદગી પવિત્રતા પાળનાર સ્ત્રીની?' આવી તો અનેક સચોટ દલીલો દ્વારા સ્ત્રીત્વના સદ્ગુણો અને પુરુષના દુર્ગુણો એમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમકે 'કોનો પ્રેમ વધારે ઉચ્ચ હોય છે? પોતાની પત્નીઓને પ્રેમની મીઠી મીઠી વાત કહેનારો પણ પત્નીનું અવસાન થતાં તરત જ બીજાં લગ્ન કરનાર પુરુષનો કે પતિની સાથે જ પોતાનો પ્રાણ ત્યાગનાર સતી સ્ત્રીનો?'

આમ, સમગ્ર રીતે જોતાં, ભારતીય પરંપરિત શાસ્ત્રો અને સાહિત્ય પર એક દષ્ટિપાત કરતાં સ્ત્રીત્વનાં અનેક ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ પાસાંઓ સુપેરે નિરૂપવામાં આવેલ છે. એમાંથી સમગ્ર રીતે ઉપસતી ભારતીય સ્ત્રીની સામાજિક સ્થિતિ ઉત્તમોત્તમ છે એટલી જ અધમોધમ પણ છે. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે ભારતીયતામાં સ્ત્રીત્વ એટલે સદ્ અને અસદ્ની આત્યંતિક પરિણતિ.

પ્રો. વિભા દવે, સરકારી વિનયન કોલેજ, શહેરા, જિ. પંચમહાલ

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

The Rising of Feminism in West - Ansuya Mehta

Women have remained a 'mute 'community in all around world. Gender discrimination can be seen almost everywhere. Males are always portrayed as 'productive' , 'political' 'public' and 'rational' , women always have been generally described as 'non-political', 'non-productive', 'private' and 'emotional' . In this article we can study women's position in the west since the Greek period. Not only that but the time, tenor and language of the emergence of feminist consciousness in western history. A very brief review of their social position, as well as of the writings of some of important philosophers of those times, would make the way to the subsequent course of this study. This study will help to show the reasons due to which feminist voice was very weak and almost quiet in those ages.

History in the west is not very vocal about position of women. Womanhood and homemaking are not treated as significant activities. Women were regarded as passive individuals. It was believed that family life must be major concern for women and they are incapable of great things so they must not have place in history. Unfortunately, this bias prevailed throughout the course of history. The Greek society which was following matrilineal system turned into patrilineal system due to this thinking. The Greeks regarded women as inferior to men in every sphere like social, political or legal. In the Pandora myth the poet Hesiod depicts women as the root of all evil and a source of human misery. The Biblical Eve was held responsible for the fall of human race and for original sin. Aristotle considered females as nothing but only incomplete males and used the examples to show how feminine part of humanity was degraded in Greek society. Thomas Brown pointed out, "Man is the whole world and the breath of God, women the Rib and crooked piece of man. "

In Greek society woman gradually became a prisoner at home. They could attend wedding, funerals, religious ceremony or a short friendly visit to neighbour but their prime role was to look after house hold and to bear children. Wives and daughters were not allowed to watch Olympic games simply because the participants did not wear clothes. They could take part only in chariot racing. Women could not own property or could not cast their votes. They had no say in functioning of state though as a part of their duty they were expected to play important role at funerals.

In ancient Greece women were divided in three class. First those who remained at home and their prime duty was home making. It was rule for them that they could not go out of the house except religious ceremonies. Second, comprise of concubines, widows, poor women and the girls who were left in their infancy to die by their parents and prostitutes. The third was higher class whose women were educated and therefore allowed to accompany males to intellectual discussion and social gatherings. There was wide rift

between rich women and poor women. Wives and daughters from rich class received protection and poor were left for exploitation by all strata of society.

Aristotle believed and he wrote in his Politics that husband should keep not only his children but his wife under control. He believed slaves are naturally meant to be ruled by men and so women are meant to be ruled by men otherwise the 'natural' order would be violated.

> "Man is full in movement, creative in politics, business and culture. Woman, on the other hand, is passive. She stays at home, as is her nature, waiting to formed by the active male principle…. Man consequently plays a major part in reproduction; the woman is merely the passive incubator of his seed."

The Roman society was brutal, slave-based society in which emancipated woman was rarity not only that society was ruled by 'superior' man over 'inferior' woman. At the time when Rome fell, and at the beginning of the Middle Age, Christianity gained a strong grip on Europe, women's position deteriorated further. This was done on the basis of Biblical interpretations which supported inferiority of women by placing all the blame on Eve for the 'Fall' of humanity. Rules were hardened for marriage and divorce. This was the most brutal period in history for women. If a woman remained unmarried or married but could not become mother she was treated as a Witch. In the feudal system of this period, the Lords were allowed to test the virginity of new bride on the wedding night. At marriage, the bride would be given in exchange for a dowry of money or jewellery and in some places as a custom she has to kneel down in front of her husband to accept man's absolute power over her.

Philosophers, theologians, jurist, doctors, moralists and educators have been tireless in their efforts to fix the norms relating to the true functions and proper behavior of women. In Pagan and Christian ideology Rome emphasized that the young women remained virgins and serve as models of feminine modesty and chastity. With all these discriminations and imposed rules made history of women a tale of silent and powerless part of humanity. When women started aspiring for freedom they were given freedom to write but only for private consumption. They were allowed for religious writings only from areas of writing on science, history and philosophy, women were totally excluded. Fortunately, some committed thinkers and reformers were emerged on the scene and raised their voice against such suppression of women and that is how started the feminist movement in all over the world.

Western Feminist Movement

The origins of the Western Feminist movement can be traced back to medieval times. From the 15th century itself women's voices were beginning to be heard. For the first time, French woman Christine de Pisan wrote about women's right and duties. Her writing created a buzz in society. Still the power related analysis remained untouched. Yet influenced and inspired by this debate, a significant number of women challenged set rules and roles of women in 17th century. Of these Aphra Benn and Mary Astell have been outstanding. Due to this movement, the old system of family-based domestic industry was gradually declining, creating a sharp distinction between the public world of employment and the private world of homely occupation. By the early 18th century, feminist consciousness grew even bolder as many women were dissatisfied with their subordinate position in society. Feminist of these times believed only education and exercise of reason can make women independent of men. American and French revolution were two important factors which advocated the principles of liberty, equality and fraternity and were inspired by deep faith in man's independent power of reason.

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

However, there was a deep paradox. On one hand there was a wave of new thinking and at the same time, there was a wide spread consensus among the philosophers that the Enlightenment principle of rational individualism could not be extended to women who, by their very own nature incapable of being generally or essentially rational. This thought prevailed in writings of Voltaire, Diderot, Montesquieau and Rousseau. They wrote, women are creature of emotions and passion so they could be good wives and mothers but they are biologically unsuited to work in public sphere. All these ideas were challenged by the end of 18th century. One of those who took a lead was Mary Wollstoncraft. She and other liberal feminist faced severe criticism from the Utopian socialist who claimed that feminist approach failed to give any thought to the non-sexual forms of oppression that existed in society. They argue that within a competitive capitalist society, the mere acquisition of equal rights, as advocated by feminist in question, would not suffice; the stress should be on abolition of private property, which would automatically provide for economic and legal independence to women. However, ideas of Utopian socialists were not much supported by people in general. It was liberal ideas which dominated the feminist movement for the coming decades. John Stuart Mill, the father of contemporary liberalism gave most powerful thrust to the first wave of liberal feminism. His epoch-making work, The Subjection of Women (1869), written with Hariet Taylor, proved to be a watershed in liberal feminist history. In USA the same powerful push to American feminist movement was provided by Elizabeth Cady. It was a sequel to her efforts, along with those of Lucretia Mott that the first ever women's convention – the Seneca Falls Convention – was held in 1848. It was event of momentous significance, for it was signed by as many as 68 women and 32 men and it boldly declared "All men and women created equal".

As a result of this awakening most of the demands of earliest feminist were met by the end of the 19th Century. In the fields of education, employment and legal affair, etc. ample facilities were provided to women in both England and America. It is also true that these reforms had made women more autonomous and independent in many ways. Yet they continued to suffer from two major disabilities. First the education structure was geared more to the needs of men than to those of women. As they were being educated only in traditional skills. Secondly, they were not given rights to vote. As a revolt against this background, suffrage campaigns began to take shape in the 20th century and by 1945 many countries had granted women the right to vote. The first country in the world to do this (in 1894) was New Zealand. This was shortly followed by Australia. In Europe, Finland and Norway both enfranchised women in 1914 and most other countries did so shortly after First World War. In 1960s, the feminist movement received a quite a new momentum primarily as an after – effect of the publication of Simone De Beauvoir's 'Second Sex' in 1949. With the missionary Zeal of Simone De Beauvoir, that regular and impassioned dialogues and debate began taking place on the major direction of Women's emancipation.

Concept of Feminism: From Liberal Feminism to Post Modern Feminism.

For the proper understanding of the political orientation of feminism; Alison M. Jaggar has recommended four distinct approaches: Liberal Feminism, Marxist / Socialist Feminism, Radical Feminism and Post-Modern Feminism.

Liberal Feminism:

Liberal Feminism is based on the simple premise that both man and woman are born equal and are gifted with the same rational facilities, and that, therefore, women should not be denied equality of opportunity for pursuit of all these activities which are open to

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

men. What here receives special emphasis may be listed thus: legal & political rights, education, employment, political participation and full legal equality for women. Liberal feminism was accused of being ambivalent, for whereas on the one hand, it agreed to state intervention for protecting individual rights on the other hand, it pleaded for maximum individual autonomy. They allege that liberalism is based on an incomplete understanding of human nature and motivation, and is marred by utter indifference to and even devaluation of women's experiences and society's reproductive needs. The equal rights theory can, no doubt, provide a starting point for future struggles but it fails to provide insights into society's complex power structure and public-private relationship.

Marxist Feminism:

This approach believes that the inferior position of women is due essentially to the class structure of the society. Society is divided in two clear classes viz., the bourgeois and the proletariat. The bourgeois class coerces the proletariat necessarily; and that in such a class-based society most women and men will inevitably remain oppressed until the capitalist economic system is replaced by a classless society. According to, Frederick Engels, one of the best-known Marxists, the control of property by men of wealth naturally strengthened their position within the family. And acquisition of private property by men naturally tended to make them dominate woman in the family, because she becomes dependent upon men. Within the family he is the bourgeois and the wife represent proletariat.

Socialist Feminism:

Marxism provided ideological assistance to quite a few socialists. Yet they also differed from Marxism in the following ways:

They refuse to attribute every ill to the class structure of the society and therefore they favour gradual and piecemeal social reforms, instead of a revolutionary attempt to do away with the class structure in the radical sweep. The prominent anarchist-socialist feminist of America was Emma Goldman.

She laid emphasis on value of human individuality, trust, freedom and cooperation. Goldman sought emancipation of woman not through class struggle or political concessions but through attainment of autonomy by discovering her own true self. She wrote:

> "To give off one's self boundlessly, in order to find one's self richer, deeper, better……[this] alone can fill the emptiness, and transform the tragedy of woman's emancipation into joy, limitless joy".

However, this new wave of socialist feminism was also criticized on two main grounds:

1. It could not be liberated itself from the rigidity of economic determinism and that,
2. Its methodology and world view were both determined by a male-centered approach.

Radical Feminism:

Quite differently from the three main stand of feminism, namely, liberalism, Marxism and Socialism; there emerged yet another stream of thought: Radical Feminism. It argued that the Marxist and Liberal positions both ignored the ubiquity of male power. This new school of thought rejected the liberal claim that the cause of women's oppression lay only in their being bereft of political or civil rights and also the classical Marxist belief that women were oppressed because of class cleft society. Johnson remarks "………[one] of the basic tenets of Radical Feminism is that any woman…. has more in common with any

other woman – regardless of class, race, age ethnic group, nationality – than any woman has with any man." These ideas found dtailed expression in quite a few works that came out in 1970s. Some of these may be listed thus: Kate Milllet's Sexual Politics, Shulamith Firestone's 'The dialectic of Sex' and Germaine Greer's 'The female Eunuch' etc. The feminists were criticized around three interrelated points: 1) The view in question fails to explain the complex origin of power. 2) Radical Feminism are a bit too categorical in their claim when they view man only as the enemy of the woman. 3) In their over enthusiasm to project wrongs done by men over the centuries, the radical feminists have erred in projecting women as passive victims in every case of man – woman conflict. The truth indeed is that the radical feminists have erred in talking of universal domination of womanhood, as if oppression of women were an identical phenomenon everywhere. It covers only the experiences of white middle-class women and not at all the very different problems faced by the working class and the third world women.

Postmodern Feminism:

The Postmodern Feminist school challenged the basic premises of all the three strands of thought we have so far dealt with – the liberal, Marxist and Radical Feminists – on the ground that they have all based themselves on meta – narratives which were moer a matter of hearsay than a true picture of actual state of things. The postmodern feminists on other hand focused on local and specific facts and on historically accurate analysis, and with one regard to the varying spatio-temporal and cultural context of situations and happenings. In general, they called for the recognition and celebration of difference (s) and stressed the importance of renewed attention to dissident voices have been silenced forcibly. Three popular exponents of this school of thought are Julia Kristena, Helence Cixous and Luce Irigray. They all alike emphasize the need to explore the intricate relationship between language, sexuality and power and to develop non-phallocentric ways of thinking.

Conclusion:

This historical survey has presented us with clear picture of development of feminist theory in the west. It should now be obvious that by 1970s feminist theory had emerged as a strong interdisciplinary subject which posed a major challenge to all the traditional categories of thought employed in the various disciplines of humanities and social sciences.

Reference Books

Main source: Theorizing Feminism by Chandrakala Padia

1. See C. W. Eliot (ed.), Harvard Classics, Vol. 3, New York: P. F. Collier & Son, 1937, p. 323
2. However, it must be pointed out here that most of the Greek women did not do their housework themselves, rather they got it done by the female slaves.
3. See Marliyn B. Arthur, "Early Greece: The Origins of Western Attitude towards Women", in John Peradotto and J. P. Sullivan (eds.), Women in Ancient World: The Arethusa Papers, Albany: Suny, 1984.
4. R. Eisler, David Loye and Karl Norgaard, Women, Men and Quality of Life, Pacific Grove, CA: Centre for Partnership Studies, 1995, p. 123.
5. Rhoda Unger and Mary Crawford, Woman and Gender: A Feminist Psychology, New York: McGraw Hill, 1992, p. 503

6. See M. Angela Lucas, Women in Middle Ages: Religion, Marriage and Letters, New York: St. Martin's, 1983, p. 85.
7. Ibid., p. 87.
8. See Denise Lardner Carmody, Women and Religions, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1989, pp. 175 – 76.
9. Ibid., p. 516.
10. See L. Johnson, "Social Feminism", in Suneja Gunew (ed.), Feminist Knowledge: Critique and Construct, London and New York: Routledge, 1990, p. 310.
11. See Marianne H. Marchand and Jane L. Parpat, Feminism Post Modernism, Development, London: Routledge, 1995.
12. Rosemary Tong, Feminist Thought: A Comprehensive Introduction, London: Unwin Hyman, 1989, p. 233.

Ansuya Mehta, Assistant Professor in English, Gujarat Arts & Commerce College (Eve), Ahmedabad.

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

સમાજજીવનની કથા: અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકા – પ્રા. દેવજી સોલંકી

સાહિત્યએ સમાજનું દર્પણ છે. સમાજનાં રીત રિવાજો, માન્યતાઓ, વહેમો એ બધું જ સાહિત્યમાં ઝીલતું હોય છે. સમાજ એ અનેક જાતિ ધર્મોનો બનેલો છે. દરેક સમાજને / જાતિને / ધર્મને તેનાં રીત રિવાજો છે. એ રીત રિવાજોને આધારે જ એ સમાજ વર્તતો હોય છે. દરેક જાતિ ધર્મનુ એક બંધારણ હોય છે. એ બંધારણનું ચુસ્ત પાલન સમાજે કરવાનું હોય છે. કેટલીય વાર એ સમાજનાં બંધનો તોડનારે જ્ઞાતિ બહાર જવું પડયું છે. સમાજ / જ્ઞાતિનાં રીવાજો દરેક જ્ઞાતિનાં મોટા લોકો ભેગા થઇને બનાવતાં હોય છે. અનુ કયારેક એનો ભોગ ઘણા લોકો બનતાં હોય છે. સમાજ એ માત્ર પુરુષોનો બનેલો નથી સ્ત્રીઓનો પણ એટલો જ મોટો ફાળો છે. સ્ત્રી પણ પુરુષ જેટલી જ સમાજ વિકાસમાં ભાગીદાર છે. છતાં સદીઓથી સ્ત્રી હાંસીયામાં ધકેલાતી આવી છે. સદીઓથી એની અવહેલનાં કરવામાં આવે છે. આપણા ધર્મ પુરાણોમાં પણ સ્ત્રીઓની અવહેલનાં કરવામાં આવી છે. જાહેરમાં ખુબ સરસ રીતે સ્ત્રી ઉપાસનાની વાત કરવામાં આવે છે. તે સમાજની આધારશીલા છે. તેવું કહેવામાં આવે પરંતુ જયારે સાચી હકીકત આવે ત્યારે દ્રશ્ય બીજુ કંઇક જ નીકળે. ભગવાન શીવને આપણે ભોળાનાથ કહીએ છીએ .કોઇ પણ તપ કરે એટલે ભગવાન પ્રસન્ન થઇને જે માંગે તે વરદાન આપી દે અને પછી એનો ભોગ કેટલાંય લોકોને બનવું પડે છે. પરંતુ કયારેય પાર્વતીજીએ એમનો વિરોધ કર્યો હોય તેવું જણાતું નથી. જયારે પાર્વતીજી એક વખત ભગવાન રામની કસોટી કરવા માટે સીતામાતાનું રુપ ધારણ કરીને જંગલમાં એમની સામે આવે છે. આજ ઘટનાએથી ભગવાન શીવ મૈયા પર્વતીનો ત્યાગ કરે છે. અને જયાં સુધી સીતાજી રામને ન મળે ત્યાં સુધી નહીં મળવાનું કહીને તેઓ તપ કરવા ચાલ્યા જાય છે. સાહિત્યમાં નારીવાદની જયારે વાત કરવામાં આવે છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે કેવી રીતે સ્ત્રીનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે અથવા તો નારીવાદી સાહિત્ય કોને કહેવું દરેક વાર્તા / નવલકથામાં સ્ત્રી પાત્રો તો હોવાનાં જ અને તેનાં લીધે એ નારીવાદી સાહિત્ય એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. ઉપરાંત સ્ત્રીઓ દ્વારા લખાતું સાહિત્ય કે જેમાં નારીનાં પશ્નો તેની સમસ્યા વેદનાં વ્યકત કરવામાં આવી હોય સમાજમાં રહીને એને કેટલી યાતનાઓ ભોતવવી પડી હોય એવું જયાં વર્ણન છે. તેવું સાહિત્ય એ નારીવાદી સાહિત્ય એમ કહી શકાય. સ્ત્રીને પણ ખુલ્લા આકાશમાં વિહરવાનો એટલે જ હકક છે જેટલો પુરુષને. “અંતરાલ” પછી ‘અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં’ લઇને હિમાંશીબેન શેલત આવે છે. કોઇ પણ જાતનો ઉશ્કેરાટ નહીં પરંતુ આંતરસંવેદનમાં ઝબોળાઇને એમનાં પાત્રો આપણી સમક્ષ આવે છે. સ્ત્રી પણ એક વ્યકિત છે અને સમાજ માં માનભેર જીવવાનો હકક ધરાવે છે. કુન્દનિકાબહેને ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ જે નંદિગ્રામની કલ્પના ઝંખે છે. એવી ઝંખના નથી પરંતુ અચાનક આવી પડતાં દુ :ખો અને તેમાથી નીકળવાંનો પ્રયાસ કરતાં સ્ત્રી પાત્રો છે.

સંગ્રહની પ્રથમ વાર્તા ‘સુવર્ણફળ’ હોય કે સમય, ધ્યાન, બળતરાંનાં બીજ કે પછી અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં દરેક વાર્તામાં સ્ત્રી માનસને જુદી રીતે મુકવાનો પ્રયાસ હિમાંશીબેહને કર્યો છે.

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

સદીઓથી આ સમાજ ચાલતો આવ્યો છે. આખીય દુનિયામાં કયાંય વિધુર પુરુષો માટે કોઈ મંદિર કે મોટી સંસ્થા નથી કે નથી એને પ્રભુ ભજનમાં સમય પસાર કરવાની વ્યવસ્થા. જયારે સ્ત્રી વિધવા બને એ એક ગુનો ન હોય એમ તે વિધવા બને એટલે માથે મુંડન કરાવવાનું, અમુક જાતના જ કપડાઓ પહેરવાનાં, સાત્વીક આહાર લેવાનો વગેરે. આજ વાત હિમાશીબહેન તેમની વાર્તા 'અંધારી.....' કરી છે. નાયિકાને ગોવર્ધનધામ અને ચિત્રકુટ કૈલાસધામ અને શ્યામવિહાર જડયા હતા. પરંતુ ભગીરથી કલ્યાણ ધામ મળ્યું નહીં તેનું સરનામુ પણ કેવુ ? – પેલાએ ઉપર આગળી બતાવી. ઈશારતથી સમજાવ્યુ ..ઊંચુ મકાન છે. પહેલા આ ગલીઓની ગૂચમાથી બહાર નીકળવાનું, પછી બીજી એવી જ ગૂચમા પેસી જવાનું તેમા જમણી તરફથી ત્રીજી ગલીમા ચોથુ મકાન. બડા હૈ ઉપરાત અંદર આવતાં કેટલાક શબ્દો – ભટકતી સવત્સ ગાયો, બબડતો પુષ્ટ બ્ર!હમણ, દિવેટની ખેંચાખેંચ કરતા કાગડાઓ, મૂડ માર જેવો લાગતો તાળીઓનો અવાજ, તબલાની ઠોકાઠોક, મીટિંગ, પેન્ડિગ જેવા શબ્દોને દર્શાવતી ગોઠવણો સફેદ ટપકા જેવી સ્ત્રીઓ જ સ્પષ્ટ બને છે. (કથામંથન ભરત મહેતા) આપણે ત્યાં કહેવાયું છે કે – જયાં સ્રીઓની પુજા થાય છે, ત્યાં દેવોનો વાસ હોય છે. જયારે અહી સ્ત્રીઓ જ દેવોની પુજા કરે છે. અને આવતાં જનમમાં તેઓ અખંડ સૌભાગ્યવતી રહે તેવી પ્રભુ પ્રાર્થના મને ક મને કરતી બતાવાઇ છે. આ બધી જ સ્ત્રીઓ જડ મૂતિ જેવી બની ગઇ હોય તેવું લાગે છે. આખીય વાર્તામાં કયાંય વિધવા હોવું એ ગુનો નથી કે વિધવા બન્યા પછી સ્ત્રીઓએ કેવી યાતનાઓ ભોગવવી પડે તેનો શૂર નથી. છતાંય બધી જ વાત લેખિકાએ કરી દીધી છે તેવું ચોકકસ લાગે. બળતરાંનાં બીજ વાર્તામાં નાયિકાને જયારે ખ્યાલ આવે છે એ આનંદનું નહીં આક્રોશનુ બીજ છે. ત્યારે એ પોતાની માતાની તમામ વેદનાં વધારે સમજી શકે છે. માતાની અનિચ્છા છતાં એને એ દીકરીને જન્મ આપવો પડે છે. વાર્તાની શરુઆત પણ ભૂતકાળથી થાય છે. આજની જેમ તે દિવસે ય ખુબ વરસાદ હતો. વરસાદથી વાર્તામાં નહી પરંતું નાયિકાની માતાનાં જીવનમાંથી પણ ઘણુ બધુ ધોવાય જાય છે. વરસાદનું વર્ણન ઘણી સૂચક રીતે લેખિકાએ કયુ છે. ઉપરાંત વાર્તાની નાયિકા પોતે એકલી રહે છે અને લગ્ન પણ નથી કર્યો. લેખિકાએ આડકતરી રીતે વિદ્રોહ ચોકકસ રજૂ કર્યો છે. બા કહે છે –એ પૂષ્પાનો ફોટો છે. તારા બાપુજી ને પુષ્પા જોડે પરણવું હતુ ગાંડપણ વળગેલું તે વખતે બહુ ધમાલ થયેલી પણ મોટાદાદા એ થવા ન દીધું. હશે કંઈ કારણ, – પણ એને પરણાયું નહિ ..... બહુ ઝઘડા ચાલ્યા એ બાબતે. બાવી બની જાઉં એવુ થતું એ દિવસોમાં. પણ પછી તો ભરતનો જનમ ને પછી .... તેમાંય તારા જનમ વખતે એટલો કલેશ હતો જીવને કે .... અને ત્યાર બાદ લેખિકાએ મૂકેલું વાક્ય –– એકધારા વરસાદે આસપાસ ની દુનિયા સાવ જ ઢાંકી દીધીલી. બાને કેટલુ ભોગવવું પડયું હશેની તમામ વાત આવા નાનાં વાકયમાં રજુ કરી છે. પોતે સાવ વણજયોતી પૃથ્વી પર આવી ચડયા ની વેદનાં નાયિકા અનુભવે છે...

સુવર્ણફળમાં સાથે રહેતી બંન્ને બહેનોની વાત છે. ૪૩ – ૪૫ વર્ષ સુધી સાથે રહેતી બહેનો અને તેમાની એક બહેન આટલી ઉમરે લગ્ન કરશે. એકમેકનાં સહારે એકધારી જીદગી જીવ્યા કરતી બહેનો વત્સલા – સુમિત્રાની જીદગીમાં અચાનક એક નવો વળાંક લે છે. પ્રૌઢ વયની વત્સલા બે પુત્રનો પિતા એવાં ચન્દ્રવદન જાગીરદારનાં પ્રેમમાં પડે છે અને તેની સાથે લગ્ન ગ્રંથીથી જોડાય છે. આજ સુધી ગોઠવી રાખેલી જીદગી માં અચાનક ફેરફાર થઇ જાય છે. સુમિત્રા હવે સાવ એકલી પડી જશે. તેની વેદનાં થયા કરે છે. આવું એની જીદગીમાં જ કેમ બન્યું ? કદાચ એ પોતે જ ચન્દ્રવદનને પહેલા મળી હોત તો. ત્યાર બાદ પોતાની જ જાત સાથે સમાધાન સાધે છે. હું ઓળખું છું વત્સલાને. કોઈની જોડે નહીં ગોઠવાય જવાનું ફાવે કે ન ફાવે. નહિ જ ફાવે. એ ઓળખે છે. જકકી, કચકચ પણ વધારે. આટલાં વર્ષ જોડે કાઢ્યા છે એમ કંઇ મોટી ઉમરે નવા વાતાવરણમાં ગોઠે કે...... વત્સલા કંઇ સહેલાયથી ગોઠવાય એવી નથી. એવું હોત તો તેંતાલીસ વર્ષે કોઇ બેસે ઓછું રહે ? સુમિત્રા વિચારે છે એ આખીય માનવ જાતી માટે વિચારતી હોય તેવું લાગે છે –– ને માણસ કંઇ ચિભડું છે કે ચાખી જોવાય? એક બાજુ વત્સલાનાં જીવનમાં

આનંદનાં દિવસો આવવાની તૈયારી માં છે. તો આ બાજુ સુમિત્રાની એકલતાં પણ એટલી જ કોરી ખાય એવી છે. સુવર્ણફળ મળ્યું પણ એનો સ્વાદ કેવો?

બે બહેનોની વાત જવનિકા માં છે. તો પ્રૌઢ સ્ત્રીનાં એકાંકી પણાની વેદનાને વાચા આપતી "છત્રીસમે વર્ષે ઘટનાની પ્રતીક્ષા" "સમય" એક વિશિષ્ટ વાર્તા બને છે. નરેન્દ્ર સાથેનાં છુટાછેડા બાદ નિરાંતે નાયિકા જીવે છે. બધું જ પહેલાનાં જેવુ જ બને છે. પરંતુ સાડા દસે ....સતત નાયિકા કોઇને કોઇ રીતે ભૂતકાળમાં પટકાઇ પડે છે. કાલ સુધીતો ..... 'ધ્યાન' 'અશ્વિન નામે એક સન્મિત્ર' વગેરે વાર્તાઓની રજુઆતની આગવી ખૂબીને લીધે આસ્વાદ્ય બને છે.

'અંધારી ગલીમાં...' તેવીસ વાર્તાઓ છે. બધીજ વાર્તાઓ નારીવાદી દ્રષ્ટિકોણથી લખાઇ નથી. 'ઠેકાણું' વાર્તાઓ તેનું ઉતમ ઉદાહરણ છે. એક જ ઘટના એક કરતાં વધારે વ્યકિતઓનાં દ્રષ્ટિકોણને મૂકી ને વાર્તાને રસપ્રદ બનાવી છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓ – વત્સલા ચન્દ્રવદનને પરણવાની જ છે. એ વાત નક્કી થતાં સુમિત્રા અનુભવે –– વાર્તા નક્કર છે. હાથથી અડી શકાય, ચારેય બાજુ ફેરવીને જોઇ શકાય એટલી નક્કર વાર્તાઓ છે.

પ્રા.દેવજી સોલંકીશ્રી આર્ટ્સ કોલેજ, ઝીંઝુવાડા

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

भारतीय नारी एक पहेली: विवाविवाह के संदर्भ में- डॉ. अमृत प्रजापति

ईश्वरीय जगत् में नारी एक स्वयं पहेली बन गई है। नारी की शक्ति और उसके अनेकविध स्वरूप को पहचानना पड़ेगा। वह दिल की दिल्लगी, हिमखंड को पीघलानेवाली, प्रेम की पीर, रेत में सुमन खिलानेवाली, मौजी, श्रद्धावान, नदी-सा जीवन जीनेवाली, पवित्रता की परिभाषा के रूप रूप में, वह एक कविता है, मधुरता है, सुजन की उत्कृष्टता, भभाभावना का नि:शब्द आकाश है, सागर की लहराई है, सुख सरिता की अजस्र धारा है। इस तरह अपने समग्र अस्तित्व को दाँव लगा देती है और नये विश्वरूप में प्रस्थापित होती है।

पुरुष वर्ग हमेशा नारी को भोग्या मानता है, जिससे समाज में माधुर्य व सामंजस्य के स्थान पर कटुता है। इसीलिए एक शायर ने कहा है –

जिस्म की प्यास तो शहर में बुझ सकती है,
हैज़हने आवारा मन आवारा मंज़िल का पता दे कोई।

उपरोक्त शे’र को पढ़कर क बात कहना चाहूँगा कि इस जगत् ने नारी के हृदय की कोमलता को नहीं समझा। नारी पुरुष की धड़कन बनकर जीती हैष जो उसका अधिकार है। पुरुष नारी को प्रेम से जीत सकता है। उसका प्रेम पुरुष के लिए है, पर उस पुरुष के लिए, जो उससे प्रेम करता है।

नारी एवं पुरुष के बीच जो द्वन्द्व है, वह बहुत संवेदनशील है। यदि नारी पुरुष की दासता एवं अंध प्रधानता से जो मुक्ति चाहती है, तो उससे यह समर दृढ़ संकल्प के बल पर ही लड़ना होगा। क्योंकि यह युद्ध न शस्त्रों से लड़ा जा सकता है, न कटारों से, न कटाक्षों से, यह युद्ध तो अपने आपसे ही आत्म स्व. अस्तित्व से लड़ा जाता है, जीवन को अधिक सुखद बनाकर। एक बात कहें तो आज भी नारी को कुंठित रूप में देखा जाता है, जिसका अस्तित्व तो है, किन्तु उसकी भावना की कली को मसल दिया जाता है। और वह जीवन-पर्यंत एक कालिकादी बनकर रह जाती है। पर विश्वप्रसिद्ध,

देश-प्रशिद्ध की सौंदर्य साम्राज्ञी हो या उच्चवर्गीय नारी हो उसको हमेशा प्रशंसा मिली। लेकिन विवश, दलित, शोषित, दलति नारी को नहीं मिली।

नारी को सबसे पहले देह सौंदर्य ही पुरुष का आकर्षण केन्द्र में है. मूल रूप से नारी की मानसिकता को दबा दी गई है। नारी अकेले चल नहीं सकती उसे हर दिशा में पुरुष संबंध चाहिए। हमारा यह भेड़िया समाज की व्यवस्था ही इसका मूल कारम है। क्योंकि नारी की विवशता ही उनको पतिता बना देती है। इस त्रासद व्यवस्था की विड़ंबना ही नारी की करुणता को जीवंत कर दे यही हम साहित्य से अपेक्षा रखते हैं।

नैतिकता सामानव-जीवन के लिए महत्त्वपूर्ण है। नैतिकता व्यक्ति का अपना निजी मामला है। निजी सोच है। आज नैतिकता के प्रति नारी-जगत् में विश्वास का संकट आ गया है। क्योंकि आज नैतिकता चाय के प्याले में उष्मा होती है, पर उष्माहीन हो जाएँगी तो हम फैंक देते हैं। उसी तरह यह नैतिकता के सरलीकरण का एक उदाहरण है। लेकिन आज उसका वैश्विकरण होता जा रहा है। इसे अब हम संस्कृति (कल्चर) के के नाम से पुकारते हैं। इसी कल्चर ने हमारे मानवीय मूल्यों को खत्म कर दिया। आज के युग में नारी और पुरुष वर्ग ने नैतिकता को अपना दिल समझ लिया है। चित्रा मृद्गल कृत 'आवाँ' उउपन्यास एक जीता-जागता दस्तावेज़ है। नमीता जब मशहूर फोटोग्राफर सिद्धार्थ मेहता के संपर्क में आती है। वह मोडलिंग दुनिया में बुलंदियों को छूना चाहती है, पर अंत में वह उनके कामयाबी का साधन मात्र देह ही बनता है। जैसे –

> "देखो पोर्टफोलियों मैं तुम्हारा तैयार करवा दूँगा। फीस की शक्ल-भर बदल जाएगी। अन्यथा न लेना। मैं बेहद स्पष्टवादी, ईमानदार, पेशेवर रवैया का व्यक्ति हूँ। तुम्हें लक्ष्य तक पहुँचाने में कोई कोर-कसर नहीं रखूँगा। लेकिन प्रत्येक अनुबंध में साठ प्रतिशत मेरा – चालीस तुतुम्हारा। पोर्टफोलियो बनाने की एवज में तुम्हें मेरे साथ दैहिक संबंध रखने होंगे। हिसाब बराबर। और कोई चिंता है।('आवाँ', चित्रा मृदुगल, पृ. 293)

दूसरी बात यह है कि भारतीय नारी हमेशा एकपक्षीय निष्ठा एवं स्वामिभक्त रही है। विधि-विधानों मे पुपुरुष को समर्थ मानकर सबकुछ घोषित किया। पर आज नारी को अबला मानकर उससे कुछ भी अपेक्षा करना, कुपात्र होते हुए भी सुपात्र के समान बननेवाले पुरुष वर्ग समाज में माधुर्यता के स्थान पर कटुता के पात्र बना। लेकिन वर्तमानयुगीन स्त्री-चेतना ने नारी को जगा दिया और आज नारी

चेतावनी दे रही है कि यह सब कुछ नहीं चलेगा, पुरुष को अपनी चाल बदलनी होगी। नैतिकता के मापदंडों पर नारी दृष्टिकोण एवं हित को ध्यान में रखकर पुनर्विचार करना होगा।

भारत में नारी की अस्मिता सम्मानीया है। इसीलिए भारतीय संस्कृति की नारी से यही अपेक्षा रखती है कि वह मनु, प्राण और आत्मा है, नारी देह नहीं है, संसंस्कृति का मधुरतम् अमृत है, शिशिवत्व है, लय है, सृजन का शृंगार है, पपर नारी की अस्मिता को पपुपुनर्जीवित करना, उसे सही पथ पर लालाना पुरुष का धर्म है। लेकिन हमारी देश की अस्मिता का दुर्भाग्य का कारण इस पाश्चात्य संस्कृति, जो अनेक प्रदूषणों से युक्त है। उसके विषाक्त वातावण में हमारी वर्तमान पीढ़ी साँस ले रही है? विदेशी कुत्सिता उनके कोमलपन पर अपना कुप्रभाव जमा चुकी है यह एक जटील प्रश्न है।

लेकिन याद रखे कि हमारी सभ्यता व संस्कृति ही हमारी पहचान है। अतः प्रत्येक भारतवासी को संकल्प करना चाहिए कि पाश्चात्य संसंस्कृति को त्यागकर अपनी लोक-संस्कृति को अपनाएँ, हमारी संस्कृति हमारी प्रायवायु है, शुद्ध वायु ही शुद्ध संजीवनी है, हमारी प्रतिष्ठा है, हमारी गरिमा है। नारी की सहज प्रवृत्ति नवीनवीनता एवं शृंगार-प्रप्रियता केके साथ हर पुरुष वांछिता विधा का अनुकरण है। संस्कृति की विनाशता का मूल कारण 'वासना'सं है। वासना की आग ही इस संसार में होनेवाले प्रायः सभी अनर्थों का मूल कारण है काम-वासना ही समूचे अपराधों की जननी है।

उपर्युक्त चिंतन के मूल में पति-पत्नी संबंध की विवशता है। यह विवशता कौन-सी है – इसका जवाब – विवाह है। वाविवाह का धर्मशास्त्रों से ही घनिष्ठ संबंध है। और इस प्रकार विवाह अनुष्ठान है, धार्मिक बंधन जिसको मृत्यु ही तोड़ सकती है। चाहे बंधन बोझ ही क्यों न हो? विवाह क्या है -- "स्त्री और पुरुष का परस्पर विश्वासपूर्वक अधिकार, रक्षा और सहयोग हो तो विवाह कहा जाता है।"विब यही परिभाषा जयशंकर प्रसादजी के नायक 'ध्रुवस्वामिनी' के पुरुष पात्र पुरोहित ने, जो वर्ग-विशेष धर्म की अंतरात्मा का संरक्षक माना जाता है और विवाह अनुष्ठान करने के लिए सर्वाधिकार सुरक्षित प्रतिनिधि है, किन्तु इस व्यवस्था के संदर्भ में उत्पन्न प्रश्न का नारी पात्र मंदाकिनी के शब्दों में मिल जाता है –

> "भगवान ने स्त्रियों को उत्पन्न कर क ही अधिकारों से वंचित नहीं किया है, किन्तु तुम लोगों की दश्युवृत्ति ने उन्हें लूटा है।" (प्रसाद और उनकी धृवस्वामिनी, निरुपमा पोटा, रामनारायण लाल देवीप्रसाद, इलाहाबाद-2, पृ.58)

विवाह तो केवल अधिकार देता है, साथ जीवन जीने का, न कि नारीत्व को एकाधिकार के प्रति विश्वासघात करने का, प्रताड़ित करने का, मिटा देने का और न ही निर्लज्ज, निर्वसन करने का, उपहार की वस्तु समझकर दासी समझकर शैया पर भेजकर काम-क्रिया व क्रीड़ा करने का, द्यूत क्रीड़ा में दाँव पर लगाने का, छल-बल से जीतकर उपभोग करने का, प्रेमजाल में फँसाकर बाज़ार में बेचने का। हिन्दी साहित्य में मृदुला गर्ग के 'कठगुलाब' उपन्यास में नारी पात्रों – स्मिता, मारियान, नर्मदा और नीरजा उसके ज्वलंत उदाहरण मिलते हैं। नर्मदा के जवान होने पर उसके मरजी विरुद्ध उसका विवाह असीमा के जीजा के साथ कर दिया जाता है, न तो वह उसका विरोध कर पाती –

> "हम मना करनेवाली कौन? बिरादरी की रीत है। दो बहनों की शादी में पाप न हो है, कित्ते मरद कर चुके।त्तबि" (कठगुलाब, पृ.152)

इस प्रकार मृदुलाजी अनमेल विवाह को एक धार्मिक या सामाजिक कर्म न मानकर स्त्री-पुरुष की अनिवार्य आवश्यकताओं की पूर्ति का एक सर्वमान्य साधन है। नारी ने आज अपने व्यक्तित्व का स्वतंत्र विकास किया है। सार्थक दृष्टि से भी अधिक स्वतंत्र है। नारी का यह स्वतंत्र व्यक्तित्व ही पति-पत्नी के बीच संघर्ष का उत्तरदायी है।

जैसे मैंने आगे बताया कि वैवाहिक बंधन न तो नारी को प्रताड़ित करने का है, न मिटा देने का, न तो निर्लज्ज करने का। इसी भयावह सत्य का उदाहरण हमें मधु भादुड़ी के उपन्यास 'अनादि अनंत' में मिलता है। पुरुष वर्चस्व का विकृत रूप चौधरी में देखने को मिलता है। जब चौधरी का कुंठित मन आहत हो उठता है तो उसकी प्रतिक्रिया अपनी पत्नी कमली पर उतारता है। एल.एल.बी. की परीक्षा में अनुत्तीर्ण होना, आत्मसम्मान पर पहुँची चोट को सहन करने की क्षमता न होने से सोई पड़ी अपनी पत्नी कमली पर आतंक करने का साहस उसमें भरपूर था। चौधरी जैसे खानदानी पुरुष के लिए य घोर अपमान की बात थी कि उसके आने के पहले अपनी पत्नी सो जाएँ। अपनी इस बेइज्जती का बदला वह तुरंत लेता है –

> "छने बालों को एक मुट्ठी में मरोड़ते हुए, दूसरी से दो-चार घूँसे लगा दिया। इससे पहले की कमली रोती या चिल्लाती, उसके शरीर पर कुछ टंगे हुए, कुछ चिपके हुए कपड़ों को पाशविक बल से चीरफाड़ कर ककर अलग कर दिया। इसी आवेग से अपनी भूख मिटाते हुए उनको तोड़-मरोड़ कर रख दिया।"(अनादि अनंत, पृ. 11)

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

जैसे-जैसे समाज का विकास होता जा रहा है, वैसे-वैसे स्त्रियों की वैवाहिक स्थिति अधिक विकृत होती जा रही है। लेकिन कमली राजी सेठ के उपन्यास 'तत्सम्' कीकी वसुधा की की तरह जीवन की समस्याओं से जुझकर एक नयी दिशा की ओर ले जाती है। इस उपन्यास में घरेलू स्त्री के व्यक्तित्व में आनेवाले जबरदस्त परिवर्तन को लेखिका ने प्रस्तुत किया है।

सन् 2002 में प्रकाशित मैत्रेयी पुष्पा का उपन्यास 'कस्तूरी कुंडल बसै' का प्रारंभिक वाक्य -- "मैं ब्याह नहीं करूँगी" औऔर दूसरा वाक्य "डर ! डडर ही तो लगता है चाची. सच्ची, ब्याह से बड़ा डर लगता है।" ये दोनों वाक्य हमारी आँखों को रोशन करने लायक हैं। विवाह रूपी संस्था की संरचना में जो खोखलापन और खोट है। इसकी ओर ये इशारा करते हैं। पर जब दूसरों के दबाव में यानी भाभी के गालीगलौच के दबाव में आकर कस्तूरी ब्याह करने को विवश होती है। मूलतः इस उपन्यास में दो पीढ़ियों के विचार-विकार, मूल्य संकल्पनाएँ, धर्म –जाति, कुल-संप्रदाय आदि धारणाएं बिखर पड़ी है। असल में स्त्री अस्मिता के तहत होनेवाली आकांक्षाओं और संवेदनाओं का आख्यान है ऐसा मैत्रीयीजी का मानना है।

विवाह केवल 'पति' शब्द अलंकरण रूप नहीं देता, वह सबलता, सशक्तता का भाव देता है, जिसमें सुरक्षासुरक्षा का केवल नेता की तरह वादा नहीं छिपा है, लेकिन पौरुष की साक्षात् दृदृढ़ता, कठोरता, प्राण न्यौछावर करके रक्षा करनेवाली भावना एवं संकल्प निहित है। पति-पत्नी में संपूर्ण हृदय की गहराइयों से उपजी चा चचाह, वह वह विश्वास हीही पति-पत्नी के संबंधों को सुमधुर, सरस, समर्थ अर्थ देता है, आनंद देता है। वर्तमान समाज में व्यक्ति की सामाजिक और नैतिक आवश्यकता मात्र नहीं है। प्रभा खेतान के उपन्यास 'पीली आँधी' में सुजीत विविवाह संबंध में कहता है –

> "विवाह एक संस्था है, रजिस्ट्री कागजों पर सही किया हुआ नाम है। तलाक की व्यवस्था कानून ने बनाई है। कानून मनुष्य के स्वाभाव को समझकर ही बनाया जाता है। यदि दो व्यक्ति एक साथ नहीं रह सकते, यदि कोई गहरी कमी हो, तब इस बंधन को तोड़ा भी जा सकता है। बल्कि तोड़ ही देना चाहिए।" (पीली आँधी,पृ पृ. 241)

धर्मपूर्वक जो प्राप्त कर ली जाये, वह धर्मपत्नी। धर्म की सौगंध खाकर जो प्राप्त कर ली जाये, वह सहधर्मिनी। धर्म की विधि, जिससे स्वेच्छापूर्क प्रण एक-दूसरे में विहित होकर जीने का लिया जाये, वह विवाह है, किन्तु अनुष्ठान औपचारिकता भी हो सकती है, विवशता भी हो सकती है।

अंत में वर्तमान समाज की व्यवस्था में पुरुष की जो मानसिकता है, नारी का मानमर्दन किया है, जो जो अब कर्तव्यभार ससे विकविकल्पित करनी होगी। ऐसा अब चैतन्य संदेश नारी की गरिमा दे दे रही है। जो नैतिकता नारी को बंधन में बाँधती है, जो उस बंधन रूप श्रृंखला का एक छोर पुरुष को बाँधने के लिए भी होता है। नैतिकता उभयपक्षी व्यवस्था की समर्थक है, एकपक्षीय पालनीय व्यवस्था नहीं। नारी धारण करती है, इस कारण पवित्र देह का महत्त्व सर्वोपरि है, किन्तु पुरुष भी पवित्र मन से वैवाहिक प्रतिज्ञा का धर्म निर्वहन करे, तभी सहवास की सार्थकता होती है। इसके मूल में 'विवाह-संस्था' ही मूल बीज है।

डॉ. अमृत प्रजापति, सरकारी आर्ट्स एवं कॉमर्स कॉलेज, कडोली, ता. हिंमतनगर, जि. साबरकांठा मो. 9426881267

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

मनुष्य बनने की प्रक्रिया से गुजरती नारी - डॉ. समीर प्रजापति

हिन्दी साहित्य में एक मुश्किल यह है कि महिला कथाकारों एवं महिला लेखन की संख्या अच्छी खासी है, लेकिन नारवादी लेखन कम है। यही नहीं पिछले दो दशक हिन्दी में नारी-विमर्श से अधिक उसकी चर्चा के वर्ष अधिक रहे हैं। सिमोन द बुआ, केट मिलेट, जर्मेन ग्रेयर आदि लेखिकाओं जैसे गंभीर और व्यवस्थि काम हिन्दी में बहुत कम हुए हैं कारण शायद लांछित होने का भय, सामाजिक दबाव या संस्कार लेखिकाओं को रोकता है। इससे मुक्त होकर या डटकर सामना करके जिन लेखिकाओं ने नारीवादी लेखन लिखा है उसमें प्रभा खेतान, मैत्रेयी पुष्पा, लता शर्मा, मृणाल पांडे, नासिरा शर्मा, अनामिका, कात्यायनी, मनीषा गीताश्री का नाम प्रमुख है। इन सबमें प्रभा खेतान का काम सबसे अधिक महत्त्वपूर्ण है और स्त्री विमर्शकार की दृष्टि से प्रभा खेतान का नाम हिन्दी में शीर्ष पर है। प्रभा खेतान उन विरल लेखिकाओं में रही है, जिन्होंने नारीवाद की वैचारिकी को समझने का प्रयास किया और लगातार उस पर लिखा। उन्होंने सिमोन की 'दि सेकंड सेक्स' काका 'स्त्री उपेक्षिता' शीर्षकशीर्षक से अनुवाद तो किया है। और सार्त्र पर अध्ययन और शोध-प्रक्रिया में उन्होंने अस्तित्ववादी दर्शन और नारीवादी आंदोलनों का भी गंभीर अध्ययन किया। इस संबंध में उनकी दो पुस्तकें - 'उपनिवेश में स्त्री' और और 'बाज़ार के बीच :बका काबाज़ार के के खिलाफ' खासी महत्त्वपूर्ण है। उनकी आत्मकथा 'अन्या से अनन्या' तथातथा उपन्यास 'छिन्नमस्ता' भी नारीवाद की वैचारिकी समझने में सहायक होते हैं।

उनकी बेहद सशक्त, विचारोत्तेजक पुस्तक उपनिवे में स्त्री स्त्रियों की विविस्तृत दुनिया में प्रवेश करके उनके लिए उत्पन्न सामाजिक चुनौतियों से रूप-ब-रू करवाती है। यह पुस्तक दस अध्यायों में विभाजित है – (1) आधीआधी दुनिया का श्रम और भूमंडलीकरण (2) स्त्री-लेखन कीकी जगह और आलोचना के भीष्म पितामह (3) बौद्धिक सरोकार (4) संस्कृतिवाद के छल-कपट और स्त्री का

मानस (5) राष्ट्रवाद औऔर नारीवाद की ज़मीन (6) नारीनादी ज्ञानमीमांसा के उउद्देश्य (7) स्त्रीत्व का सार तत्त्व एएवं यौनिकता की राजनीति (8) सामाजिक सरोकार उर्फ आक्रामकता की खोज (9) क्रांति चेतमना के नारी रूप (10) भाषा और विमर्श का संजाल। यह दस अध्याय मात्र अध्याय नहीं, बल्कि नारीमुक्ति कामना की दस वार्ताएँ हैं। स पुस्तक में स्त्री विमर्श को अनेक कोणों से परखने की सफल कोशिश की गई है। उपनिवेश का अर्थ ही होता है, वह स्थान जहाँ अअवैघ तरीके से कब्जा करके उसउसका दोहन, शोशोषण किकिया जाए, याषइवलूटा-खसोटा जायजाएँ, उस स्थान-प्रांत के के लोगों के सारे अधिकार छीनकर उन्हें पंगु बना दिया जाये। ठीक स्त्री भी उस उपनिवेश की तरह है, जिसकोंजिसको सदियों से लूटा-खसोटा जा रहा है, उसकेउसके सारे मानवीय अधिकार छीन गये हैं।समाज का ऐसा कोई तंत्र नहीं है, जो स्त्री को प्रताड़ित न करता हो, पराधीन न बनाता हो। परंपरागत मानदंडों एवं आदर्शों से ही उसे देखा और परखा जाता रहा है। पुल्लिंगी समाजसमाज द्वारा तयतय की गई भूभूमिका कोको ही निभाने के लिए स्त्री को मज़बूर किया जाता रहा है। सारी सत्ता एवं अधिकार हमेशाहमेशा पुरुष केके हाथों मेंमें रहा है। पुरुष मानसिकता में व्याप्त संकीर्णताओं से खिन्न होकर ही प्रभा खेतान जैसी सजग लेखिका यह कहकहने मजबूर होहो जाती है किकि -- "यह तो अंतरराष्ट्रीय पूँजी, पितृसत्ता, इतरलिंगी यौन चुनाव और पुरुष वर्चस्व की ज्ञान-मीमांसा की उपनिवेश है।पू" (उपनिउपनिवेश, पृ.9) सस्त्री-पुरुष और व्यवस्था सेसे जुड़े प्रप्रश्न जजटिल से से जटिलतर होते गए हैं। प्रभा खेतान इसीलिए स्थापित सामाजिक-सांस्कृतक संस्थाओं कीकी स्त्री-विरोधी प्रकृति पर टिप्पणी करते हुए लिखती है –

> "मगर पितृसत्तात्मक ससमाज की स्त्री-विरोधी पपरंपराओं का आयाम पूरी तरह विशिष्ट है। ये परंपराएँ स्त्री को घर सौंपती है, बच्चों का भरण-पोषण सौंपसौंपती है। मानवता के नाम पर वृद्ध और बीमारों के लिए उससे निःशुल्क सेवासेवाएँ लेलेती है औरऔऔर बदले में उउसके द्वारा की गई सेवाओं का महिमामंडन कर अपने कर्तव्यों की इतिश्री कर लेती है। स्त्री भूखी है या मर रही है, इसकी चिंता किसी को नहीं है।" (वही, पृ.14)

एशियाई संस्कृति के संदर्भ में प्रभा खेतान 'परिवार'सासाइजटिश् शनामक संस्था पर पुनर्विचार करती है। देह व्यापार का व्यापक संजाल इस ओर संकेत करता है कि अधिकांश एशियाई पुरुष पत्नी के प्रति सेक्स संबंध में निष्ठावन नहीं होते। इस स्थिति पर टिप्पणी करते हुए लिखती है –

"सेक्स एक ऐसा मनोरंजन है जिसका लुत्फ पुरुष और सिर्फ. पुरुष ही दांपत्य जीवन की सीमाओं से बाहर जाकर उठा सकता है। अनेक एशियाई समाजों में पत्नियों द्वारा इसे नज़र अंदाज किया जाता है और अधिकांश एशियाई औरतों के विचार में सेक्स संबंध ही विवाह नहीं है। वे इसे एक संस्कार मानती है और धूर्त पुरुष इसका फायदा उठाते हैं"व (वही, पृ.134-135)

कभी नैतिकता एवं चरित्र की दुहाई देकर तो कभी पत्नी, बहन, भाभी, मामी, चाची की आदर्श मूर्ति घड़कर कभी तरह-तरह की जिम्मेदारियाँ सौंपकर उसके दायित्व को प्रामाणिकता से निभाने की अपेक्षा की जाती है। इस स्थिति में निहित सबसे बड़ी विड़ंबना यह है कि आर्थिक नेराजनीतिक और सामाजिक – हर क्षेक्षेत्र में निर्णय के अधिकार से उसे वंचित कर इसका दोहन ही किया है।

'संस्कृतिवाद के छलकपट और स्त्री का मानस' में प्रभा खेतान इस निर्णय पर पहुँचती है कि संस्कृतिवादी नारी के लिए एक छलावा है। यह संस्कृति स्त्री को गुलाम की स्थिति में बनाए रखने के लिए पितृसत्तात्मक संस्कृति एक अस्त्र के रूप में इस्तेमाल करती है। उन्होंने हीगेल, शंकराचार्य, नीत्शे, मनु एवं तुलसीदास की नारी विषयक मान्यताओं के संदर्भ देकर यह दिखाने का प्रयत्न किया है कि पुरुष सत्ता ने किस तरह स्त्री वर्ग का सांस्कृतिक संहार करने के लिए अपनी मेघा का उपयोग किया। पुरुषों की इन चालों को धर्म ने और भी ज्यादा मजबूती दी। इसलिए वे कहती है –

"संस्कृतिवादियों की पूरी सहानुभूति उस अर्थव्यवस्था से हैं, जहाँ वर्ण एवं जाति के आधार पर स्त्री सबसे निचली सीढ़ी पर है। क्योंकि पिता या पति द्वारा तो उसकी जाति और वर्ग भी पहचाना जाता है। कहने को तो वह अमीर की है पर वह एक पैसा भी अपनी मर्जी से खर्च नहीं कर सकती।" (वही, 87)

अज्ञान वश जातिय श्रेष्ठता का भाव हृदय में लेकर जीनेवाली एवं स्वयं को संस्कृति की रक्षक समझनेवाली स्त्रियों की मनोदशा पर भी प्रभा खेतान हमला करती है और स्पष्ट करती है कि ऐसी स्त्रियाँ भ्रम में जीत है। अन्यथा सांस्कृतिक की बागडोर ऊंची जाति के पुरुष के हाथ में होती है। वही पुरुष तयतय करता है कि कबककब किन सांस्कृतिक मूल्यों को बचाना है। किकिस प्रकार वितरण करना है। प्रभा खेतान स्वीकार करती है कि स्त्री जीवन में संस्कृति का महत्त्व है, लेकिन यह संस्कृति दमनकर्ता का हथियार बन चुकी है।

आर्थिक स्वावलंबन स्त्री की दुनिया को बदलने में अहम् भूमिका निभा सकता है। आर्थिक सशक्ति करण नारी को बहुत सारी समस्याओं से उबार सकता है। प्रभा खेतान के सशक्तीकरण का जरिया भी स्वतंत्र व्यवसाय एवं धनोपार्जन है। शायद सीमोन के इन शब्दों को उन्होंने अपनी जिंदगी में उतारा था – मैंने भी जीवन जीते हुए यही सिखा की पैसे कमाते हुए स्त्री निर्णय लेना सीखती है और निर्णय की क्षमता उसके संघर्ष को मजबूत करती है। प्रभा खेतान की आत्मकथा एवं उपन्यास 'छिन्नस्ता' कीकी नायिका प्रिया की जिंदगी सीमोन के उक्त मान्यता को सार्थक करती है। हिन्दी में अन्य नारी लेखिकाएँ भी व्यवसाय की दुनिया से जुड़ी हुई है, लेकिन उनमें से किसी ने भी प्रभा खेतान जैसा जीवन नहीं जिया, न निर्णय के लिए, न संघर्ष किया। तीन सौ रुपए की अदना नौकरी करना, बाईस साल की उम्र में चालीस साल के विवाहित पुरुष से प्रेम करना, विवाह संस्था को ठुकराकर अन्या बनने का चुनाव करना, अपने आपको उघाड़कर पूरी तरह अरक्षित होने का साहस दिखादिखाना मामामूली बात नहीं है। आत्मकथा में नारीजीवन की दुर्बलताओं के प्रामाणिक ब्योरे पेश करके समाज को मजबूर किया की वह स्त्री-पुरुष के संबंसंबंधों पर एक बार फिर सोचे।

प्रभा खेतान मानती है कि भूमंडलीकरण एवं उपभोक्तावाद ने स्त्री को जितना लाभ पहुँचाया है। उससे अधिक हानि पहुचाई है। वह स्त्री को सब कहीं एक आकर्षक उत्पाद एवं जींस में बदल रहा है। भ्रभ्रुण हत्या और बालिका-शिशु की उपेक्षा काका अनुपात तेतेजी से बढ़ रहा है। मात्र आर्थिक स्वतंत्रता स्त्री को मनुष्य बनाने के लिए काफी नहींननहीं है। उसे मनुष्य बनाने के लिए आर्थिक परिवर्तन के साथ-साथ राजनीतिक एवं सामाजिक आंदोलन की ज़रूरत है। प्रभाजी स्पष्ट लिखती है -- "अमानवीय विकास के प्रतिमानों को खारीज करना और जनोन्मुख नजरिये को विकको विकसित करना नारीवाद का पहला उद्देश्य होहोना चाहिए।" (वही, पृ.35) ययहीं नहीं स्त्री विरोधी परिप्रेक्ष्य मेंमें ये लेखिकाओं की निष्क्रियता पर भी हैरत जताती है जो नारी के अनछूए अवर्णनीय, अकल्पनीय मुद्दों को नजरअंदाज कर देती है या हाशिए पर धकेल देती है।

पितृसत्तात्मक हर जगह विद्यमान है, हर क्षेत्र पर हावनहावी है। चाहेचाहे वह साहित्य हो, राजनीति हो या अन्य कोई सामाजिक-आर्थिक क्षेत्र हो, स्त्री को इन सबसे मुक्त होना है। मुक्त होने का यह अर्थ कदापि नहीं है कि वह पुरुष से बदला ले, मममर्दाना अंदाज धारण करे या पुरुष बनने की होड़ में अपना सब कुछ गँवा दे। उसे तो अपनी स्त्रीत्व बचाएँ रखकर अपने वजूद का एहसास कराना है, उउत्पाद और वितरण की प्रणाली पर बबराबरी का अका अधिकार प्राप्त करना है, शोषण से मुक्त होने के लिए संघर्ष करना है, जातीय एवं लिंग भेदभाव से रहित से एक नये ससमाज को गढ़ना है।

स्त्री मुक्ति याया नारीवादी आंदोलन का मूल उद्देश्य भी वही है। स्त्री अगर भटक गई या उपभोक्तावादी संस्कृति की चमक-दमक सेसे आकर्षित होहो उसमें खो गई तो मूल उद्देश्य कीप्राप्ति के लिए और हजार साल का इंतजार करना पड़ेगा। अतः उसे सचेसचेत ररहना है और संघर्ष के रके के रास्ते सेसे पीठ नहीं हटना है। अंततः उसेउसे ही तय करतय करना है कि वह वस्तु या उत्पाद बने रहना चाहती है या सृजनशील मनुष्य। दोनों दोनों में से किसी एक का चुनाव नारीवादी आंदोलन का भविष्य तय करेगा। प्रभा खेतान ने ने अपने स्त्री-जीवन से प्राप्त अनुभवों को उपनिवेश में स्त्री में उतार दिया है। वह स्त्री-विमर्शों की उपरी तह में न भटककर उसकी आंतरिक जटिलताओं से टकराती है। यह पुस्तक पुल्लिंगी समाज रूपरूपी समुसमुद्र में भटकी हुई नारी के लिए सचमुच एक आकाशदीप है तो नारीवाद के मूल उद्देश्यों की प्राप्ति के लिए एक कुशल सारथी!

डॉ. समीर प्रजापति, आर्ट्स एवं सायन्स कॉलेज, पीलवाई, ता. विजापुर, जि. मेहसाना

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

વૈદિક કાળમાં નારીની સ્થિતિ– NARENDRA B. RAVAL

માનવે જ્યારે ધરતી પર આંખ ખોલી તો તેને માના રૂપમાં નારીની ગોદનું સંરક્ષણ જ નહીં મળ્યું પણ તેના પાલવની છાયામાં સ્વર્ગીય આનન્દની અનુભૂતિ પણ તેનાથી થઇ. સ્વયં આ ધરતી માના રૂપમાં જનની–જન્મભૂમિના રૂપમાં આકાશની ઊંચાઇથી લઇને સમુદ્રની ઊંડાઇ સુધી અપાર સંભાવનાઓની શુભકામનાઓ તેમના માટે લઇ આવી. તેણે માના રૂપમાં નારીનું ભૌતિક રૂપ પણ જોયું અને તેને તેના અલૌકિક સ્વરૂપના દર્શન પણ થયાં. નારી વિધાતાની અદભૂત સૃષ્ટિ છે. ભારતીય સમાજે અત્યંત પ્રાચીનકાળમાં વેદ પ્રતિપાદિત આદર્શો અને જીવનપ્રણાલીનો સ્વીકાર કરીને પોતાનો વિકાસ કર્યો હતો. વૈદિકકાળમાં નારીને અતિ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. વેદના હજારો મંત્રોમાં નારીની ગરિમામયી છબીને અંકિત કરવામાં આવી છે.

ઉષા, આપ:, અદિતિ, સરસ્વતી વગેરે દેવતાઓને સમ્બોધન કરનાર જે મન્ત્રો મળે છે તેમાં નારી મહાત્મ્યનો જ ઉલ્લેખ થયો છે. जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदित्वा युकता हरयो वहन्तु । (ऋक्.3-53-4) અર્થાત્ હે ઐશ્વર્યવાન ઇન્દ્રદેવ સ્ત્રી જ ઘર હોય છે, એ જ પુરુષનું આશ્રયસ્થાન હોય છે. ઋગ્વેદમાં સ્ત્રીને યજ્ઞમાં બ્રહ્માનું સ્થાન ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય બતાવ્યું છે. આ વેદમાં સરસ્વતીરૂપા વિદુષી નારીનું આહ્વાન કરવાવાળો મંત્ર નીચે મુજબ છે.

सरस्वती देवयन्तो हवन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।

सरस्वती सुकृतो अह्वयन्त सरस्वती दाशुषे वार्यं दात ।। (10-17-7)

અર્થાત્ દિવ્ય ગુણોની કામના કરવાવાળી વિદુષી દેવીને અમે આમંત્રિત કરીએ છીએ. યજ્ઞોના અવસર પર સરસ્વતીરૂપી સુપઠિત દેવીને અમે બોલાવીએ છીએ. ઉત્તમ કર્મવાળી સન્નારીને અમે આહૂત કરીએ છીએ. તે દાનશીલ વ્યક્તિઓને ઉત્તમ જ્ઞાન આપે છે.

ઋગ્વેદમાં કન્યા શિક્ષણની વ્યવસ્થા નિર્દેશેલી છે. પુત્રની જેમ તેને પણ ઉપનયન વગેરે સંસ્કાર આપવામાં આવતા. વેદ અધ્યયનમાં પણ તેને અધિકાર આપવામાં આવતો હતો. નારી પુરુષના સહયોગી તરીકે વર્તતી હતી. તે પુરુષની સાથે યજ્ઞાદિ કર્મો પણ કરતી હતી. ફક્ત યજ્ઞાદિ કર્મો જ નહિ ભીષણ યુદ્ધમાં પણ તે સેનાપતિ બનતી. વેદમાં સ્ત્રી અબળા મનાતી ન હતી. સુવીરા, શૂરપત્ની, ઇન્દ્રપત્ની વગેરે ગૌરવયુક્ત વિશેષણોથી નવાજવામાં આવતી.

सहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।(अथर्व.20-126-10)

(પ્રાચીનકાળથી જ નારી શ્રેષ્ઠ યજ્ઞો ને મહોત્સવોમાં ભાગ લેતી આવી છે.)

इन्द्राण्येतु प्रथमाजीतामुषिता पुरः । (अथर्व.1-27-4)

(કોઈના દ્ધારા ન જીતાયેલી, ન લૂંટાયેલી અભિમાની (ઈન્દ્રાણી) બધાની આગળ ચાલો.) સ્ત્રીના સૌભાગ્યવતીપણાની, સહ્રદયત્વપણાની, ઉદ્યમીપણાની પણ પ્રશંસા થાય છે.

न मत् स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् । (अथर्व.20-126-6)

(મારાથી વધુ બીજી કોઈ સ્ત્રી સૌભાગ્યશાળી નથી ને કોઈ સ્ત્રી વધુ સુખી અને સંતતિવાળી નથી.) ઋગ્વેદના દશમા મંડળનું 25મું સૂક્ત નારીની મહિમાનું બહુવિધ આખ્યાન કરે છે. તેનો મંત્ર જેની ઋષિકા સૂર્યા સાવિત્રી છે, જે નારીગૌરવને જ ઉપસ્થિત કરે છે. વૈદિકકાળથી લઈને આજ સુધી આર્ય જાતિ વિવાહના અવસર પર આ સૂક્તના મંત્રોનો પ્રયોગ કરતી આવી છે. જે મંત્રો प्रेतो मुञ्चामि (10-85-25) તથા

पूषा त्वेतो नयतु हस्त गुह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।

गृहान्गाच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमा वदासि ।।(10-85-26)

(પૂષાદેવ આપને અહીંથી હાથ પકડીને લઈ જાય. આગળ અશ્વિનીકુમાર આપને રથમાં બેસાડીને લઈ જાય. આપ પોતાના પતિગૃહ તરફ પ્રસ્થાન કરો. ત્યાં આપ ગૃહસ્વામિની અને દરેકને પોતાના અનુશાસનમાં રાખનારી બનો. ત્યાં આપ વિવેકપૂર્ણ વાણીનો પ્રયોગ કરો.)

બીજા મંત્રો सुमंगलीरियं वधू (10-85-33), गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं (10-85-36), तुभ्यमग्रे पर्यवहन (10-85-38), इहैव स्तं मा वि यौष्टं (10-85-42), अघोर चक्षुरपतिघ्नोदि (10-85-44) છે. આ મંત્રો ગૃહસ્થમાં પ્રવેશ કરનારી નારીનું ગૌરવમય રૂપ પ્રસ્તુત કરે છે. समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ (10-85-47) મંત્રમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ દ્રષ્ટવ્ય છે. જેમાં વર અને વધૂ દ્વારા સન્માનરૂપ ગૃહસ્થના દાયિત્વને પૂરા કરવાનો સંકેત છે.

ફરી સ્વસુરગૃહમાં જઈને વહુ કઈ રીતે ગૃહસ્થ પરિવારની સામ્રાજ્ઞી બની જાય છે. તેનો સંકેત પણ આ મંત્રમાં (10–85–46) માં મળે છે. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી રચિત સંસ્કારવિધિના વિવાહ પ્રકરણમાં આ મંત્ર ઉદધૃત કર્યો છે.

साम्राज्ञी श्वसुरे भव साम्राज्ञी श्वश्वां भव ।

ननान्दरि साम्राज्ञी भव साम्राज्ञी अधिदेवृषु ।। (10-85-46)

તેનો અર્થ કરતાં દયાનન્દ સરસ્વતી લખે છે કે હે વરાનને, તુ મારા પિતા જે તારા સસરા છે, તેમાં પ્રીતિ કરીને સમ્યક પ્રકાશમાન, ચક્રવર્તી રાજાની રાણીની સમાન પક્ષપાત છોડીને પ્રવૃત્ત થાય. મારી માતા જે તારી સાસુ છે તેમાં પ્રેમયુક્ત થઈને તેની આજ્ઞામાં સારી રીતે રહીને, જે મારી બહેન તારી નણંદ છે તેમાં પણ પ્રીતિયુક્ત અને મારો ભાઈ તારો દિયર અને જે મોટા અથવા નાના છે તેમાં પણ પ્રીતિથી પ્રકાશમાન અધિકારયુક્ત થાય અર્થાત્ સૌની સાથે અવિરોધપૂર્વક પ્રીતિથી વર્તાવ કર.

વેદમાં નારીને ગૃહસ્થની ધુરા વહન કરવાની પ્રેરણા તો આપી જ છે. પણ સમય આવ્યે વીર ભાવનાઓથી યુક્ત થઈને પ્રચંડ કર્મોમાં લાગી જવાનો આદેશ પણ આપ્યો છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળનું 15મું સૂક્ત શચી પૌલોમીને સમર્પિત છે. તેની દ્રષ્ટા ઋષિ (ઋષિકા) પણ એક નારી શચી પૌલોમી જ છે. તેમાં જે વીર નારીનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે તેની ઓજસ્વી વાણીને સાંભળો.

उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।

अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासहि ।।(10-159-1)

સૂર્યના ઉદયની સાથે સાથે મારા સૌભાગ્યની પણ વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. હું મારા પતિદેવને પ્રાપ્ત કરીને વિરોધિઓને પરાજિત કરવાવાળી તથા સહનશીલ બનું.

તે ફરી કહે છે....

अहं केतुरह मूर्धाहमुग्रा विवाचनी ।

ममदेनुक्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ।। (10-159-2)

હું કેતુ (ધજા) તુલ્ય છું સમાજની મૂર્ધાસ્થાનીય છું. તેજસ્વિની બનીને સભાઓમાં પ્રભાવશાળી ભાષણ આપનારી છું. મારો પતિ મારી ઇચ્છા, જ્ઞાન અને કર્મને અનુકૂળ આચરણ કરે છે. આ વીરપ્રસૂ નારીની સંતાન પણ તેવી જ તેજસ્વી છે.

मम पुत्राःशत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।

उताहमस्तिसञ्जया पत्यौ मे श्लोक उत्तम ।। (10-159-3)

મારા પુત્રો શત્રુઓનો નાશ કરવાવાળા છે અને મારી પુત્રી પણ જ્ઞાનાદિ ગુણોના કારણે વિશેષરૂપથી પ્રકાશિત થવાવાળી છે. હું સ્વયં પણ કામ ક્રોધાદિ વિકારોને જીતવાવાળી તથા બાહ્ય શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવાવાળી છું. મારું આચરણ અને વ્યવહાર એવો છે કે જેનાથી મારા પતિને ઉત્તમ યશ પ્રાપ્ત થાય છે.

યજુર્વેદમાં નારી ગૌરવગાન કરવાવાળા અનેક મંત્ર મળે છે. આઠમા અધ્યાયનો 43મો મંત્ર આ પ્રકારે છે.

इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति ।

एताते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ।।

આ મંત્રના દેવતા પત્ની છે. અહીં પત્ની માટે જે વિશેષણ પ્રયુક્ત થયા છે તેનાથી નારીની ગરિમા અને પ્રતિષ્ઠા વ્યક્ત થાય છે. તે પત્ની અઘ્ન્યા છે. તેની તાડના કરવી ઉચિત નથી, તે સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય છે (इडे), રમણીય છે– કામના કરવાને યોગ્ય છે(काम्ये), સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય છે(हव्ये), પોતાના શીલ અને આચારથી દ્યુતિમાન છે (ज्योति), અવિનાશી આત્મા હોવાને કારણે અદિતિ છે(अदिते), વિદ્યાયુક્ત છે(सरस्वती), પૂજ્યતમ છે(महि), ઉત્તમ કીર્તિ તથા વેદવાણી યુક્ત છે(विश्रुति). આ બધા નામ અથવા વિશેષણ પત્ની માટે વેદમાં પ્રયુક્ત થયા છે. સંસારના સાહિત્યમાં નારીની પ્રસંશા માટે આટલા શબ્દોનો પ્રયોગ એક સાથે કદાચ ક્યાંય થયો નહીં હોય.

રાષ્ટ્રગીતની સમાન સમ્માન પ્રાપ્ત યજુર્વેદના 22મા અધ્યાયના 22મા મંત્રમાં જ્યાં રાષ્ટ્રમાં બ્રહ્મવર્ચસ્વને ધારણ કરવાવાળા બ્રાહ્મણ, શૂરવીર, ક્ષત્રિય તથા દુગ્ધવતી ગાયો વગેરેની કામના કરવામાં આવી છે ત્યાં રાષ્ટ્રની નારીને અનેક વ્યવહારોમાં કુશળ હોવાને કારણે આદર્શ કહેવામાં આવી છે. (आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो......पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः)

અથર્વવેદમાં "शुद्धा पूता योषितो यज्ञिया इमा" (11–1–17) કહીને નારીને શુદ્ધ, પવિત્ર તથા યજ્ઞની સમાન આદર આપવામાં આવ્યો છે. 14મા કાણ્ડનું પ્રથમ સૂક્ત તો સ્ત્રીને યોગ્ય કર્તવ્યોનો ઉપદેશ કરવાવાળો વિશ્વકોષ જ છે.

इन्द्राग्नि द्यावापृथिवी मातरिश्वा मित्रावरुणा भगो अस्विनोभा ।

बृहस्पतिर्मरुतो ब्रह्म सोम इमां नारी प्रजाया वर्धयन्तु ।। 14-1-54

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

અર્થાત્ ઇન્દ્ર, અગ્નિ, દ્યાવા–પૃથ્વી, વાયુ, મિત્ર, વરુણ, ભગ, બંન્ને અશ્વિનીકુમારો, બૃહસ્પતિ, મરુદ્ગણ, બ્રહ્મ અને સોમ – એ બધી દેવી શક્તિઓ આ નારીની શ્રેષ્ઠ સંતાનોની સાથે વૃદ્ધિ કરો.

14મા કાણ્ડના બીજા સૂક્તના અધિકાંશ મંત્ર વૈદિક વિવાહ વિધિમાં વિનિયુક્ત છે. પત્નીને ગૃહસ્થાશ્રમની મહારાણી કહેતાં તેને ઉપમા સાગરની આપવામાંઆવી છે જે નદીઓનો સ્વામી છે.

यथा सिन्धुर्नदीनां साम्राज्यं सुषुवे वृषा ।

एवात्वं साम्राज्येधि पत्युरस्तं परेत्य ।। (14-1-43)

જે રીતે સમુદ્રે નદીઓનું સમ્રાટ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે રીતે હે વધૂ તુ પતિને ઘરે જઇને સામ્રાજ્ઞી બન.

પુરુષ ઋષિઓની જેમ સ્ત્રી ઋષિકાઓએ પણ વેદના વિભિન્ન મંત્ર તથા સૂક્તોનું રહસ્ય જાણ્યું હતું. મંત્રોના અર્થ ચિન્તન કરી ઋષિકા પદને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઋગ્વેદના સૂક્તોની દ્રષ્ટી ઋષિકાઓની નામાવલિ જોઇએ તો 10મા મંડળમાં સૂક્ત 36 તથા 40 ઘોષા કાક્ષીવતીએ જોયું. 35મા સૂક્તમાં મંત્ર 16 અને 18 ઉર્વશીએ જોયા. 134મા સૂક્તને જોવાનો શ્રેય યમીને છે. 156મા સૂક્તમાં નારી ગૌરવનું ગાન કરવાવાળી ઋષિકા શચી પૌલોમી છે. 186મા સૂક્તનું જ્ઞાન સાર્પરાજ્ઞીએ પ્રસારિત કર્યું. ઋગ્વેદના 5મા મંડળના 28મા સૂક્તનું દર્શન વિશ્વવારા આત્રેયીએ કર્યં હતું. 8મા મંડળના 61મા સૂક્તની દ્રષ્ટી અપાલા આત્રેયી છે. બીજાં પણ ઘણા ઉદાહરણો આપી શકાય. મંત્રદ્રષ્ટા નારી ઋષિકાઓની એક સૂચી બૃહદ્દેવતાના 24મા અધ્યાય (શ્લોક 84,85,86)માં નીચે મુજબ છે.

घोषा गोधा विश्ववारा अपालोपनिषन्निसत् ।

ब्रत्तृजाया जुहूर्नाम अगस्त्यस्य स्वसादितिः ।।

इन्द्राणी चेन्द्रमाता च सरमा रोमशोर्वशी ।

लोपामुद्रा च नद्यश्च यमी नारी च शश्वती ।।

श्रीर्लक्ष्मीः सार्पराज्ञी वाक् श्रद्धा मेधा च दक्षिणा ।

रात्री सूर्या च सावित्री ब्रह्मवादिन्य ईरिता ।।

બ્રહ્મ અર્થાત્ વેદનો પ્રચાર કરવાને કારણે ઉપર્યુક્ત ઋષિકાઓને બ્રહ્મવાદિની કહેવામાં આવે છે. વૈદિક કાળ પછી બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ કાળમાં પણ નારીનું ગૌરવ તથા મહત્ત્વ અક્ષુણ્ણ રહ્યું. શતપથ બ્રાહ્મણ તથા તદનુવર્તી બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં વાચક્નવી ગાર્ગી નામની બ્રહ્મવાદિની નારીનું આખ્યાન અનેકત્ર આવે છે. મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રવૃત્ત થઇને ગાર્ગી જેવી ભારતીય વિદુષીએ સમસ્ત નારીજાતિને ગૌરવ આપ્યું.

યાજ્ઞવલ્ક્યની વિદુષી પત્ની મૈત્રેયીનું આખ્યાન પણ બૃહદારણ્કોપનિષદ (2–4)માં વર્ણિત છે. મોક્ષમાર્ગમાં પોતાની રુચિને દર્શાવતી મૈત્રેયીએ પોતાના પતિને કહ્યું હતું. "सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्या "– જેનાથી હું અમરત્વને પ્રાપ્ત ન કરી શકું તે જાણીને શું કરીશ ? પત્નીની આ જિજ્ઞાસાને શાંત કરવા માટે મહર્ષિએ આત્મા વિષયક પોતાનો પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ આપ્યો.– "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति" વગેરે... મૈત્રેયીને જ સંબોધિત કરીને મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે ઉપનિષદના અમર વાક્યનું ઉચ્ચારણ કર્યું હતું. "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेध्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् " (ચોક્કસ આ આત્મા જ દ્રષ્ટવ્ય છે, શ્રોતવ્ય છે, મનન કરવાને યોગ્ય છે, અતિશય ધ્યાન કરવાને યોગ્ય છે. તેના શ્રવણ, મનન,

દર્શનથી બધું જ જ્ઞાન થાય છે.) ઉપનિષદ્ કલીન ભારતીય નારીઓનું અધ્યાત્મ જ્ઞાન ભારતનો ઉજ્જવળ નિધિ છે.

આમ વાદિક સંહિતાઓમાં નારીના ગૌરવ તથા મહત્ત્વને સર્વત્ર પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે તથા તેને ગૃહસ્થાશ્રમની એક ધુરી માનવામાં આવી છે. નારીની ગરિમાનું પ્રત્યાખ્યાન કરનાર એક પણ મંત્ર સંહિતામાં મળતો નથી.

સન્દર્ભ સાહિત્યઃ–

(1) ऋग्वेद – श्री रामशर्मा आचार्य

(2) अथर्ववेद –श्री रामशर्मा आचार्य

(3) संस्कृतनिबन्धशतकम् – वि.वि.प्रकाशन वाराणसी

NARENDRA B. RAVAL, Asst. Professor – Sanskrit, GOVT. ARTS COLLEGE, AMIRGADH, DIST – BANASKANTHA (North Gujrat)

nbraval41@gmail.com

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

કૂવો: નારીકેન્દ્રી નવલકથા – અભિષેક દરજી

અનુઆધુનિક યુગમાં દલિત ચેતના અને નારી ચેતનાને વિકસવાનો બહોળો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો છે. પરંતુ નારીવાદી ન હોવા છતાં નારીકેન્દ્રી હોય તેવી સબળ નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રમાણમાં ઓછી સાંપડી છે. 'કૂવો' નવલકથા એવા સમયમાં એક સીમાસ્તંભ બની રહી છે, ને એજ રીતે "સૌથી વરવી સ્થિતિ ભારતના ખેડૂતોની છે. ગોદાનનો પ્રભાવ ગુજરાતી સર્જકોએ ઝીલ્યો નથી. આવી પરિસ્થિતિ વચાળે નારી વિમર્શની સાથોસાથ કિસાન વિમર્શનું નિદર્શન પૂરું પાડતી નવલકથા 'કૂવો' નું ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રગટવું આશ્વાસિત છે." ૧

'કૂવો' નવલકથાએ નારીવાદી નવલકથા નથી પરંતુ નારીકેન્દ્રી નવલકથા છે. જેમાં સદ્ અને અસદ્ તત્ત્વોનો સંઘર્ષ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એમ બંને રીતે જોવા મળે છે, અને નવલકથાને અંતે નાયિકા દરિયાનો વિજય એટલે કે, સદ્તત્ત્વનો વિજય છે જેમાં લેખક અશોકપુરીના કથાન્યાય જોવા મળે છે. તો આવી સબળ અને પ્રબળ કૃતિ 'કૂવો' ની પરિએષણાએથી તપાસ કરીએ. ૫૦ પ્રકરણ અને ૨૮૦ પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલી 'કૂવો' નવલકથા વસ્તુ અને વસ્તુસંકલનાની દ્રષ્ટિએ સબળ કૃતિ છે. ખેતરનો ખોળો ખૂંદતા ખેડૂતવર્ગ અને તેની સાથે થતા અન્યાય, શોષણ અને અત્યાચાર તથા તેની સામે અવાજ ઉઠાવતી ખેડૂત પત્ની દરિયાની આ કથા છે. "આમ, તો આ નવલકથાને કોસ, મશીન અને કૂવોને ત્રણ ખંડોમાં વહેંચી શકાય. વંશીવેલાથી મુખી અને ડુંગરાના ખેતરના પરિવાર વચ્ચે–ભાગિયો કૂવો હોય છે. કૂવો ડુંગરના ખેતરમાં છે અને મહિનાના વીસ દિવસે ડુંગરના ખેતરમાં અને દસ દિવસ મુખીના ખેતરમાં કોસનું પાણી વહેંચવાનું લખાણ છે." ૨ પરંતુ મુખી કોશ આપવા બાબતે આડોડાઈ કરે છે, પોતાની સત્તાના જોરે મન ફાવે તટલા દિવસ કૂવે પોતાનો કોસ જોડે, અધવચ્ચે ડૂંગરને પોતાના ખેતર પરમાર કામ કરવા બોલાવે, એટલું જ નહીં પણ કૂવાના થાળાનું સમારકામ કરવાની ખર્ચ પણ ડૂંગરને જ ભોગવવો પડે છે. સર્જકે નવલકથાની શરૂઆતમાં આ અન્યાયી પરિસ્થિતિ મૂકી આપી છે. ને આ કરોળિયાના જાળા જેવી પરિસ્થિતિમાંથી પ્રસંગોના તાર કાઢીને સર્જકે નવલકથાનું જાળું ગુંથ્યું છે.

અહીં આ પરિસ્થિતિ ડુંગરે તો સ્વીકારી લીધેલી છે પરંતુ દરિયા તો નોખી માટીમાંથી ઘડાયેલી નારી છે. તે અન્યાયની સામે વાવાઝોડાની જેમ ફુંકાય છે. એની વાણી અને વર્તનમાં અન્યાયનો પ્રતિકાર અભિવ્યક્ત થાય છે. ડુંગર અન્યાયી–નાગોડ મુખીની સામે રુએ રુએ ઠરી ગયેલો માનવી પરંતુ દરિયા વિવિધ પ્રકારના વાક્પ્રહારોથી પાનો ચઢાવે છે – જેમ કે "તેમને કંઈ ભોનબોંન સે કે નહીં ? ચ્યોં હુધી આમ બેહી રેશો ?... મફાના બાપુ તમ ઢીલાપોચા તો ખરા, નેંતર મગદૂર છે એમની કે આપડા ખેતરમાં કૂવો અને આપડા જ ખેતરાં તરસ્યાં રે !" (પૃ.2,3)

આથી ડુંગર શાહમૃગના જેવી નીતિ છોડીને અન્યાય સામે બાજ બની જાય છે, પોતાના સંગી ભીખાની મદદથી અને નિજની હિમ્મતથી મુખીની પરવા કર્યા વિના પાણી વાળે છે. અહીં સુધી આવેલા કથા

પ્રવાહમાં રોચકતા લાવવા માટે, વેગ લાવવા માટે સર્જક ડુંગર અને મુખીની તકરારના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરે છે. જેમાં કહ્યાગરો ડુંગર વિરોધનો વંટોળ બનતો જોઈ ખુંધિયો મુખી રૂએ રૂએ દાજે છે અને એલ ફેલ બોલે છે. ત્યારે ડુંગર જીવતરમાં પ્રથમવાર મુખીને કૂવામાં લબડાવીને પોતાના પાણીનો પરચો બતાવે છે. અહીંથી નવલકથાનો કથાપ્રવાહ વેગ પકડે છે. પછી તો ડુંગર પોતાના માર્ગે આડે આવતા હર રોડાને હટાવવાનો મક્કમ નિર્ધાર કરે છે.

ધોળા દિવસે ડુંગરના ખેતરમાંથી ઘાસચારાના ચોરી કરતા વસ્તાના દીકરાને પકડીને ડુંગર આકરામાં આકરી સજા ફટકારે છે, ભાવિના ગર્ભમાં ડુંગરના કર્મની આ જ પ્રકારની ડુંગરને સજા મળવાની છે તેના બીજ સર્જકે આ પ્રસંગમાં જ રોપી દીધાં છે. બીજી તરફ મુખી, સાપ મરે પણ લાઠી ન તૂટે તેવી નીતિ અપનાવીને મુખી પોતાને થયેલા અપમાનનો બદલો લેવા વસ્તા સહિત નાગોડ ટોળકીને કાળી રાતે મોકલે છે તેમાં ભીખાની ગેરહાજરીની તકને પણ ઝડપી લેવામાં આવી છે. અહીં વસ્તો અને તેના માણસો ડુંગર, દરિયા અને મફા પર અમાનુષી અત્યાચાર ગુજારે છે. આથી ડુંગર માનસિક સંતુલન ગુમાવી બેસે છે. આ પ્રસંગમાં સર્જકની વર્ણનકલા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી છે. પતિને પાણી ચઢાવી, આફત વહોરતી દરિયા પોતાના ઘર કુટુંબ અને ખેતીની બાજી સંભાળે છે, દરિયા ધીરજ અને કુનેહપૂર્વક કામ લે છે. મુખીની ચંડાળ ટોળકી સામે મેદાને પડે છે. અને કંકાસિયા કૂવાનો હિંમતપૂર્વક અંત આણે છે. દરિયાના આ મહાયજ્ઞમાં તેના કાકાજી સસરા દાજી, મંદિરના પૂજારી અને પતિ ડુંગરનો મિત્ર ભીખો તથા તેની પત્ની કાશીનો સાથ અને જરૂર મળે છે પરંતુ દરિયાની કુનેહ, એની હિમ્મત અને વ્યવહારસૂઝ તથા દુરંદેશી ધીરજ – આ બધુ એક ગ્રામીણ સ્ત્રી જે રીતે દાખવે છે એ નવલકથાનું મુખ્ય આકર્ષણ છે.

પાત્રાલેખનની દ્રષ્ટિએ સર્જક અહીં ઘણા સભાન જણાય છે. નવલકથાના તમામ પાત્રો માનવ સહજ ક્રિયાઓ કરતા જણાય છે, પરિસ્થિતિને વશ ન થતાં તેનો સામનો કરે છે પરંતુ તેમાં પણ સર્જકે કોઈ પાત્રને દેવત્વ અર્પવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન નથી કર્યો, તમામ પાત્રોને આપમેળે વિકસાવવાનો અવકાશ પૂરો પાડ્યો છે. મૂળે આ નવલકથા નાયિકાકેન્દ્રી છે. દરિયા તેની નાયિકા છે. અને તેના સંઘર્ષની આસપાસ નવલકથાની ઘટનાઓના તાણાવાણા ગુંથાયા છે. "અગાઉ મળેલી ગુજરાતી ગ્રામીણ નાયિકા રાજુ કે ચંદાથી ('માનવીની ભવાઈ') ('જનમ ટીપ') એ ભિન્ન છે. રાજુને કાળુની, તો ચંદાને ભીમાની ઓથ છે જ્યારે દરિયાને એકલ પંડે લડવાનું આવ્યું છે. ભીખો કે દાજી છે પણ આમનેય દોરનારી દરિયા છે."૩ તે ખુંધિયા મુખીનો અત્યાચાર સહન કરવામાં માનતી નથી પણ તેની સામે વિદ્રોહનો બ્યુગલ ફૂંકે છે. અન્યાય સહન કરવાના હેવાયા થઈ ગયેલા પોતાના પતિને ઉશ્કેરી જાણે છે અકળાયેલો ડુંગર જ્યારે ઢોરોને મારે છે, મફાને છાછિયું કરે છે ત્યારે દરિયા એને પાણી ચઢાવે છે. "મૂંગા ઢોરને માર્યા કરતાં પોંણી હોય તો બાઝોને એલ્યા ખૂંદિયા હોમે. પાંચ્છેર દૂધ ઢળી ગયું એમાં જેને આટલું ચચરતું હોય એનાથી આંખ આગળ રોકાઈ જતા બપૈયા જોઈને બર્યું ખાવુંય ચ્યમ ભાવે ? બઉ જોર હોય તો મુખીનો કોસ બંધ કરાઈ અને આપડો જોડો તાર ખરાં જોણું. આ બચારા ઢોરનો શું વાંક ?" (પૃ.૭) દરિયા પાસે કોઈપણ કાર્ય અને તેની પાછળ વિમર્શ કરવાની આગવી કોઠાસૂઝ છે. તે પોતાની વાતને તર્કવિતર્ક અને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ખેતરમાં જ્યારે ડુંગર મુખીને કૂવામાં લબડાવે છે અને ત્યાર પછી પણ ડુંગર તો ચીઢાયેલો જ રહે છે પરંતુ દરિયા એ વખતે પોતાની વાત સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરે છે કે "મુખી મોટા, કૂવો અમારા ખેતરમાં, અમારા બે ભાગ કૂવામાં અને ત્રીજો તમારો ચ્યમ ખરું ને !... જેવો કૂવામાં ત્રીજો ભાગ એમ તીજા ભાગનું ખરચેય તમારે આલવાનું લેખમાં ઠરાયું સે તોય..." (પૃ.35) આટલું કહીને બાજી સીધી ડુંગરાને સોંપીં દે છે મુખીને સમ્મત કરીને બાનમાં લેવાની આ યુક્તિ–પ્રયુક્તિ અને સ્પષ્ટ અભિગમ દાદ માંગી લે તેમ છે. પતિ સામે પણ પોતાનો વિચાર રજૂ કરવાની આ જ રીત મશીન બાબતે પણ સારી પેઠે સર્જકે કામે લગાડી છે. ડુંગર ભાઈલાલના કહેવાથી કૂવે મશીન બેસાડવાની વાત કરે છે ત્યારે દરિયા એકાએક ખાબકતી નથી. એ કહે છે કે, "એ તમારી વાત ખરી પણ આગળપાછળનો વચાર કરવો પડે.

વગર જોંણે– કર્યે ભોંણિયો લાઈ અનં બેહી જઈએ, પછ્ય જિંગી પાલવ્વો પડે. પણ એક કોમ કરો ; જાં મશીન ચાલતું હોય તાં જોઈ આવો, વેરાં ખોટી થઈ ધણીને પૂછીગાછીને બધું પાકે પાયે જોંણી લાવો. પછય પાવે એમ લાગે તો લાવવાનો નૈંણય પાકો કરો. મશીન લાવતા પહેલાં તમં એના જાણકાર તઈ જાઓ એક વાર. ચેવું સે મશીન ? ચેવું હેંડે સે ? ચ્યમનું પોંણી કાઢે સે ? ચેટલામાં આવે છે ?અનં ચેટલો ખરચ આવે સે ? ખરચનુય વિચારું પડે ને પાછુ આપડે. આ બધાં મશીનો તો પાછા હાથી બાંધ્યા જેવા એના ખરચાય ભારે. હુંય હમજુ સુ કે કોસેથી ખેતરાં પિવાડતાં તમને ઝાઝી આપદા પડે સે અનં તમને મશીનની લગની લાગી સે તો મેલો નં, ચ્યોં ના સે મારી ?" (પૃ.52.53)

દરિયાનાં આ વિધાનમાં તેનું ગણતર વધારે લેખે લાગ્યું છે. પતિને પ્રેમ અને તર્ક બંનેની મદદથી સમજાવવાની તેની રીત ધ્યાનાકર્ષક છે.

દરિયા પોતાના ગાંડા થયેલા પતિ ડુંગરની દવા માટે જ્યારે મશીન વેચવાની વાત આવે છે ત્યારે તે બોલે છે.

"નથ્ય વેચવાનું મશીન" જોઈએ તો ઢોરાં વેચીસ.

દરદાગીના કે વાસણકૂસણ વેચીસ ; પણ મસીન તો નં ઈ જ." (પૃ.134) આ વિધાનમાં દરિયાનો મશીનના સંદર્ભે પતિ ડુંગર પ્રત્યેનો પ્રેમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, અને આવા જ સમયે તે પરિસ્થિતિને પણ પડકાર ફેંકે છે કે "ભગતકાકા ! માંણહેય બેઠું થસે અનં મસીનેય બેઠું રે'સે. એમને પમઘાડ તમં દવાખોને લઈ જતા હોય તો કાલ લઈ જાવ, હવારે લઈ જાવ. દાજી, હપૂચા મૂંઝાયા વગર તમં એમને લઈ જાવ દવાખોંને. ઘરની કે ખેતરાંના મારી જવાપદારી." (પૃ.134)

દરિયા એ ગ્રામસમાજની સ્ત્રી હોવા છતાં તેના વિચારોમાં આધુનિક શહેરી નારીની છાંટ જોવા મળે છે, જ્યારે ડુંગરને સાજો કરવા બાબતે દાજી, ભગત અને કાશી સારંગપુર હનુમાનજીના દર્શને લઈ જવાની વાત કરે છે ત્યારે તે વિરોધ કરતા કહે છે કે "ઓંમાં મંદિર મા'ઘેવનું કોંમ નંઈ. આ હનેપાત કાશી, બાધા–આખડી, જંતરમંતર કે દોરા–માદરિયાં કર્યે ના મટે. માદરિયાં દવાનું કોંમ ના કરે કાશી." (પૃ.140)

સર્જકે દરિયાને વિશેષ રૂપે વિકસાવવા માટે દરિયાનો પોતાની જાત સાથેની સંવાદ મૂક્યો છે જેમાં દરિયાનો પાતાની જાત સાથેની પ્રશ્નોતરી છે અને એમાંથી દરિયાનો અંતરઆત્મા જે ઝંખે છે તે અંદરનો અવાજ દરિયા સાંભળે છે અને કંકાસિયા કૂવાને નાથવાનું કપરું કામ હાથમાં લે છે તે દરિયાનો આંતર સંવાદ નવલકથામાં ધ્યાનાર્હ અને વળાંક છે તે જુઓ.

દરિયા – "મન એ વાતે હગડગ સે કે રડું તો હું ઘઉંને રડું કે ભવને ? એક કોર મોટી તકરાર અનં એકકોર મોંદો ભરથાર, સું કરું ?"

અંદરનો અવાજ –પરથમ ભરથારને મટાડ પછ્ય તકરારને .... બંગડી અસે તો બાજરી ગમે ત્યાંથી પેદા થસે... દરિયા ધાર કે આ તકરાર હપૂચી મટે તો .... ?

દરિયા – 'તો તો કશા ડખા જ ન રે'ને ? લઢવાડ જ ના રે'

અંદરનો અવાજ – 'તે તારું એમ કે'વું સે કે કૂવો જ કંકાહનું મૂળ સે ?'

દરિયા– 'ના જરાય નઈ. આપડા કૂવામાં એમનો ભાગ પેહી ગ્યો સે એને લીધે એમની પજવણી સે.'

અંદરનો અવાજ– 'તો કાઢને કૂવામાંથી એમનો ભાગ !...' (પૃ.145)

અંદરનો અવાજ– 'કૂવામાં ભાગનો કંકાહ હોય તો મટાડી નોંખ. કાઢ જડામૂળ કંકાહનું.' (પૃ.147)

તેના આ આંતર સંવાદથી જ તેનું સંકુલ વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. આ પ્રકારના આંતર–સંવાદ પછી દરિયા કંકાસિયા કૂવાનું પાણી અગરાજ ગણીને એ પિયત કરતી નથી ત્યારે બધા એને ગાંડી ગણે છે, પરંતુ ભેંસો રાખીને એ ગણતરી કરી બતાવે છે ત્યારે દાજીની માફક ભાવક પણ અહોભાવ અનુભવી શકે છે. નવો કૂવો ખોદવાના એના નિર્ણયે એને ગાંડી ગણાવી તોય એ કહે છે કે "અમારે સૈચારો ગંડાપો વેઠવાનો છે! સ્વમાનની લડત માટેની સ્ત્રીહઠનું વિરલચિત્ર દરિયા નિમિત્તે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે." 4 એ જ રીતે દરિયા જીવન જીવવાની નીતિ પણ સુપેઠે જાણે છે. જેવા સાથે તેવાની નીતિમાં તે વધારે માને છે, ને આથી જ તે નવો કૂવો ખોદવો અને કંકાસિયો કૂવો પૂરવો એવી ટેક લે છે અને એની પાછળ તેના જીવનનું આગવું ચિંતન પણ રહેલું છે. તે કાશીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે, "વાત એકલા કૂવાની નથ્ય આ તો હાચ હાતર લડવાની વાત સે.... કાશી, જીવતરનો અરથ સેમાં સે એ તું જોણચ્છ ! જલ્મી, જીવી અને માર્યાની વચમાં તમે જે કંઈ કોમગીરી કરો એનાથી એના મૂલ નથ્ય થતાં પણ એ તમે શા હાતર કર્યું ? તમારી હાતર કર્યું ? કે હૌના હાતર કર્યું ? એની કદર થવાની." (પૃ.156) આવી ઉંચા ગજાની ફિલસુફી દરિયાએ સરળ શબ્દોમાં કહી છે.

ત્યારબાદ ભાગિયો કૂવો પૂરી ન શકાય તેવી દરખાસ્ત લઈને જ્યારે મુખી ત્રંબક શેઠનું ટોળું આ બાબતને લઈને ભગત અને દાજી સાથે ચર્ચા કરે છે ત્યારે દરિયા તેમાં ભાગ લે છે. ત્યારે શેઠ દરિયાને તતડાવતા કહે છે 'દરિયાઉ, આદમીની વાતોમાં તમ શા હાતર માથ્થાકૂટ કરો સો ? આવી ભોંજગડમાં તમને ગતાગમ ના પડે. તમ છાંના રો.' (પૃ.189) આ પિતૃસ્તાક પુરુષપ્રધાન અવાજ સામે દરિયા અવાજ ઉઠાવે છે., તે કોર્ટનો ફસલો શું હશે તે ગામમાં જ અગાઉ બનેલા પિતાંબર જોશીના પ્રસંગ કે જેમાં પિતાંબર જોશીના ખેતરમાં ડાભીનો આંબો હતો તે પિતાંબરે કપાવેલો એ ખેતરમાલિકનો જ હક્ક એવો ફેંસલો કોર્ટ આપેલો, એની યાદ અપાવી બધા વડિલોને દરિયા ચૂપ કરી દે છે. આ રીતે તે મુખી અને શેઠ જેવા ગામના આગેવાનોને ચૂપ કરી દે છે. ભગત પણ મનમાં વિતારે છે કે 'ભગવોંને એક રજપૂત અને અક વોંણિયો એમ બેને બનાઈ અનં પછ્ય એનું મન નંઈ મોન્યું અસે તાર બેને ભાંગીને અને આ દરિયાને બનાઈ હોવી જોઈએ. (પૃ.160)

આ પછી દરિયાનું ખરું સ્વરૂપ તો ભજન મંડળીના વાર્તાલાપ વખતે પ્રગટે છે. કૌરવોના અનેક પ્રહારોથી અભિમન્યુ ઘેરાય એમ ભજન મંડળીમાં દરિયાને ઘેરાવાનો વારો આવે છે. અનેક પ્રશ્નોના પ્રહારો છીંકણી આપ લેના વિરમ વખતે થાય છે.

'ચ્યમનું સે ડુંગરને ?'

'અલી તારા ભાયડાને દવા–બવા તો કરાય !'

'ચ્યોંથી કરાવે ? નવા કૂવાના તાયફામાંથી નવરી થાય તો કરાવે ને ?!'

'થોડા કૂકા ભેગા થયા એમાં કૂવા કરવા ને'હરી' (પૃ.204)

આવા તડતડતા તણખા જેવા વિધાનોની સામે દરિયાની જવાબ ભભૂકતી આગ જેવો છે, તે જુઓ.

"તમને બધાંને મારી ચ્યમ એટલી બધી લ્હાય બળે સે ! તમં કે'નારીઓ ચિચે મોઢે મને સલ્યા આલો સો ? ગોંડા ભાયડાને પાલવનારી હું બેઠી સું. એ તમને કંઈ ભારે પડવાનો નથ્ય તમં તમારા ઘણીને હાચવીનં બેહોનં અલીઓ ! 'નવા કૂવાનો તાયફો' કેનારીને મારે એટલું જ કે'વાનું, બોંન નવો કૂવો તો મારા મોંથાનો મૉડ સે." (અસ્તિત્વની લઈને સૌભાગ્ય ચિહ્ન માનવાની પ્રગતિશીલતા અહીં વાંચી શકાય છે.)5 એનાથી મારું મોથું શોભવાનું, હમજી ? મનો કૂવો પૂરો થશે અને એમાં પોંણીય થશે. (પૃ.205)

દરિયાનો આવો ભરપુર આત્મવિશ્વાસ અને ટેક જ તેની પાસે નવો કૂવો ખોદાવે છે અને કંકાસિયા કૂવાનું નામો નિશાન મિટાવી દે છે. દરિયાના આ પુરૂષાર્થ આગળ મુખીની નાલેશી ભરી હાર થાય છે. દરિયાના પાત્ર બાબતે અનેક વિવેચકોએ પોતાના મંતવ્યો રજુ કર્યા છે.

દરિયાના પાત્ર સંદર્ભે પારુલ રાઠોડ જણાવે છે કે "નિર્ધારિત લક્ષ્ય તરફ આગળ વધતી અને અંતે વિજયને વરતી દરિયા લોકત્તર નારી બની રહે છે. દરિયાના પાત્રને અસાધારણ કે લોકોત્તર બનાવવા જતાં નવલકથાકાર દરિયામાં લગભગ બધા જ ગુણોનું આરોપણ કરે છે. એને કારણે સર્વગુણ સંપન્ન બની જતી દરિયા માનવીય રહેતી નથી." 6 આમ કહેવા ઉપરાંત દરિયાની સરખામણી તેઓએ 'જનમટીપ' ની ચંદા સાથે કરી છે. અને ચંદાને ચઢીયાતી દર્શાવી છે. પરંતુ ડો.કે.એમ.મકવાણા આ સંદર્ભે નોંધે છે કે "અહીં ચડતા–ઉતરતાની માત્રાથી પા6ને મૂલવા કરતાં કથાની પરિસ્થિતિમાં એ પાત્ર કેટલું બંધબેસતું છે ને તેના ચરિત્ર વિકાસ ઘડતર બરાબર થયું છે કે કેમ એ જ પૂરતું છે."7

અંતે તો દરિયાની લોકોત્તરતાની બાબતને સાવ કિનારે મૂકવાની ભૂલ કર્યા વિના તપાસીએ તો પણ દરિયાનું પાત્ર વિરલ તરી આવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. ભરત મહેતાઃ 'કૂવો' મેઘાણી પરંપરાનું સાતત્ય, વિ–વિદ્યાનગર ફેબ્રુઆરી 2008, અંક–2, પૃ.12.
2. એજન. પૃ.12
3. એજન. પૃ.13
4. એજન. પૃ.13
5. એજન. પૃ.14
6. પારુલ રાઠોડ, 'પરબ', 'એપ્રિલ– 1998, પૃ.42'
7. ડો.કે.એમ.મકવાણા, 'ગ્રામજીવનની સાઠોકરી ગુજરાતી નવલકથા' (પૃ.134)

અભિષેક દરજી, ગાંધીનગર

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

A Quest of Feminine Identity in Bharati Mukherjee's Novels - Prof. Rajesh R. Ladva

---

With the coming of 19th century, a revolution of all sorts took place concerning feminism. Since long, rather to say ages, it is assumed that 'male' is the 'first', the referential point of human life, to whom, woman's function is the 'second' or 'the other'. Such an indifference denotes a man's hierarchical superiority over woman. Some woman novelists conscious about women, like Margaret Atwood, Anita Desai, Kamala Markandya, Shashi Despande, Shobha De, Bharathi Mukherjee, Kundanika Kapadia, Arundhati Roy etc. are working on the cultural set-backs that determines the woman's life. Their works, analyzed much on woman's alternative identities as wife, mother, daughter, beloved, nurse and what not.

The earlier works by Indian women authors project the traditional image of woman with the thrust of her sense of frustration and alienation. The characters they created, like force of tradition and modernity. Their crisis of value adaptation and attachment with family and home pulled them asunder. The plight of the working woman was still worse, aggravated by her problems of marital adjustment and quest for assertion of her identity. The predicament of new Indian woman has been taken up for fuller treatment by many authors. These authors have generally concentrated on the plights and problems of educated women mostly with an urban base while many others have portrayed the challenges faced by the educated 'socialite' woman.

The post-independence women writers living in a society where the independence had also inspired women who had decided to throw away their veil, which had covered all their mental abilities and accomplishments. They had decided to move out of the four walls and go into the world with a new confidence and determination. However, they had to face a lot of hurdles, created not only by men but also by other women. There were a lot of actions and reactions. The women writers of this period have captured this situation in their works. This theme of feminism finds expression in so many fictions of post-independence women writers who have given voice to women's feelings and problems in their fictions. They have expressed the feelings of women and their struggle for existence in society.

Born and brought up in wealthy Hindu Brahmin family, Bharati Mukharjee, a voice of diaspora in North America is an established novelist of the post-modern era in the real of Indo- anglian fiction. She was born on July 27, 1940 to her parents Sudhir Lal and Bina Mukherjee in Calcutta, India. In 1947 she moved to Britain with her family at the age of eight and lived there for about three and a half years. She is a born writer as she had written numerous short stories by the age of ten. She got her B. A. degree from the University of Calcutta in 1959 and M. A. in English and from M. S. University, Baroda

(Gujarat). She had been awarded a scholarship from the University of Iowa, America and her Ph. D. in English and Comparative Literature in 1969. While studying at the University of Iowa, she came into contact with Clark Blaise, a Canadian student from Harvard. The two writers met and they got married in 1963. In 1966, she followed her husband to his ancestral home of Canada, where they lived till 1980. She along with her family moved to the US in 1981. She became a naturalized US citizen in 1988.

Bharati Mukherjee was awarded the "Prestigious Shastri Indo Canadian Institute Grant" during the year 1976-77. She was a recipient of "Guggenhein Foundation Award" in 1978-79 and "Canadian Government Award in 1982." She also won the first prize from "Periodical Distrution Association in 1980" for her short story "Isolated Incidents". Mukherjee has also been honoured with the "National Book Critics Circle Award" for her short stories collection. "The Middleman and Other Stories in 1989". Her creative novels are: The Tiger's Daughter (1972), Wife (1975), Jasmine (1989), The Holder of the world (1993), Leave It to me (1997) The Desirable Daughters (2002), The Tree Bride (2004) and two collections of short stories: Darkness (1985) and The Middleman and Other Stories (1988)".

Mukherjee's The Tiger's Daughter (1971) is story about a young girl named Tara. She, the protagonist, was packed off by her father at early age of fifteen at America. She defended her family and her country vehemently. She prayed to kali for strength, so that she would not break down, before the Americans. Tara's husband David was painfully Western, she was dutifully devious in her marriage. She felt completely insecure in an alien atmosphere. After a gap of seven years Tara planned a trip to India, for years she had dreamed of this return. She believed that all hesitations and shadowy fears of the time abroad would be erased quite magically if she could return home to Calcutta. Mukherjee leads her heroine through a series of adventures and dis-adventures to a final self-realisation and reconciliation. Tara's homesick eyes noticed may changes in the city of Calcutta. She was outraged, and could not respond to these changes. She feels loneliness in her own native land. She expected that her return to India would remove her displeasure of staying abroad. It seems that the alien land has become more of a home to her. She repents to have come to India. The Indian dream is shattered but the writer leads the heroine to a final reconciliation. In this way Tara's journey to India proves as a quest for self identity and quest for immigrant psyche which proves frustrating slowly leading to her illusion, alienation, depression and finally her tragic end.

In Wife (1975), Mukherjee writes about a woman named Dimple who has been suppressed by men, is desirous to be the idyllic Bengali wife, but out of foreboding fear and delicate volatility, she assassinates her husband and ultimately commits suicide. Bharati Mukherjee's characterization of Dimple lends a divergent and an intricate perspective to the theme of immigration and subsequent alienation. Dimple is a middle–class married woman who wishes to migrate and finally migrates from Calcutta to New York with a hope that Marriage would bring her freedom, cocktail parties on carpeted lawns, and fund- raising dinners for noble charities. Marriage would bring her love.

At last her father Mr. Das Gupta married her with Amit Basu. She doesn't like Amit's mother and sister also. Her mother-in-law dislikes her name 'Dimple' and wants to call her 'Nandini'. Dimple has always lived in a fantastic world, a world which is created by herself. But when she confronts the hard realities of life the feathers of her imagination are clipped. Amit was not the man she has imagined for her husband. Pregnancy is a boon

for Indian women, but Dimple is singular in that She thought of ways to get rid off. So, she decides to terminate her pregnancy. Dimple in wife, is symbolized the predicament of a voice without articulation and without a vision.

Mukherjee's The Jasmine (1989) can be read as a feminist novel where the protagonist rebels not only against age-old superstitions and traditions, but also effects a proper balance between tradition and modernity. The novel is a celebration of the strength of a woman, not her weakness. The novelist has articulated the many-sided pathos and rebellion of contemporary Indian Woman, not only in India but also in New World. The present novel is a story of a young Hindu woman who leaves India for the US after her husband's murder, the unity between the First and Third worlds is shown to be in the treatment of women as subordinate in both countries. We see the conflict between duty and desire inherent in Jasmine. Desire is the root of American fairy lands, desire for riches, desire for fame etc. Duty suppresses the desire. Jasmine, the Punjabi woman, debates if to act according to desire or duty. The Indian consciousness, embodied by her grandmother Dida, supports duty while the Western consciousness embodied by employers Taylor and Wylie encourages desire. She voluntarily undergoes transformation of the self from Jyoti to Jane to Jasmine. It is not the uncertainties of the new continent that challenge her but the uncertainties of her life in an unknown terra ferma. Mukherjee also shows her woman protagonist repudiating centuries – old ugly Indian tradition of checking the boy's horoscope. The second archetypal image that Mukherjee uses to bring out the protagonist's feminist trait is that of Kali, the Goddess of Destruction. But since in Hindu mythology Kali is an incarnation of Durga, the Godess of Strength, the image here is more relevant to the strength of a woman like Jasmine who has embarked on a perilous journey to a new world of fulfill her husband's dream.

The Holder of The World (1993), a feminist novel, is a story about the trauma of dislocation and joy of transformation arising out of the union of two cultures. It is a story of Hannah Easton, an abandoned child, came to India in the 17th century and imbided herself in its culture. She is an embodiment of courage, imagination and assertiveness which is part and parcel of the American spirit. A woman is a woman whether Indian or American, it is mental make up that counts. She travels to India and gets involved with a few Indian lovers. All through the narrative the novelist concentrates on the immigrant women and their efforts to gain freedom as individuals. The novel gains a broader perspective as the women characters are utilized now to explore the affinity between different cultures. Hannah's journey to the East fraught with images of adventure, action and passion projects a sort of escape from the rigid claustrophobic Puritan world. She agrees to marry Gabriel Legge because she visualizes liberation from a constrictive society. After the death of Gabriel, she comes across Raja Jadav Singh resulting in a rather passionate relationship. She relishes her new identity as Bibi. Like Jasmine, we find a strong element of adaptability in her character.

Leave It to Me (1997) carries on with the theme of immigration thus completing the trilogy begun with Jasmine followed by The Holder of the World. Debby DiMartino, a Eurasian orphan, the protagonist of the novel, is a young sociopath seeking revenge on her American mother and Eurasian father who abandoned. She was adopted by a New York family but remains ungrateful to her surrogate parents and at the age of 23 embarks on a revengeful search for her biological parents. The narrative is the conflict between the Eastern and the Western worlds as well as the mother-daughter relationship. Debby or Devi according to Mukherjee is tough and vulnerable. Devi Dee-presumed missing or dead is saved by nuns and shipped abroad to America, where she is raised as the adopted child of the Di Martino family. Twenty-three years later having graduated from Sunny,

Albany, she sets out to seek her bio-mom California. This novel makes the predicament of the protagonist crystal-clear, Mukherjee deals with the reality of "Time-Travel". In the present novel, Mukherjee reverts to her earlier obsession with an exile's agony.

The Desirable Daughters (2003), scattered over twelve decades, follows the diverging paths taken by three Calcutta-born sisters as they come of age in a changing world. Tara, Padma and Parvati were born into a wealthy Brahmin family presided over by their father and their traditionalist mother. Intelligent and artistic, the girls are nevertheless constrained by a society with little regard for women. Their subsequent rebellion will lead them in different directions to different continents and through different circumstances that strain yet ultimately strengthen their relationship. The present novel that is both the portrait of a traditional Indian Brahmin family and a contemporary American story of a woman who is in many ways broken with tradition but still remains tied to her native country. The novel is about three Bengali sisters who grew up in Calcutta and eventually end up in three different corners of the globe leading three different lifestyles. One lives a comfortable life in a posh residential locality in Mumbai. Another of the sister ends up New Jersey among the elite class of migrant Indians. The third ends up in the West in California Leading a more pedestrian life after getting a divorce from her business tycoon husband. It's an interesting tale about how life puts us in different circumstances. The novelist demonstrates the positive gigantic energy of her women characters.

The Tree Bride (2004) once again embarks on an in-depth exploration of the life of Tara Lata Gangooly, an East Bengali ancestor who according to legend, married a tree at the age of five after the tragic death of her bridegroom. In the years that ensued Tara developed tree like characteristics herself. For instance, she was rooted in her father's house. She was a silent like a tree. She learned how to commune with trees for the next sixty years of her life. Later on, Tara become involved with the Indian freedom movement. All of a sudden there is a threat to her life. Since she cannot understand the reason she searches her roots and suspects the mystery has a link to some complication of her family history. The novelist propels Tara to go into re-examination of her life. Each time she concludes that she cannot segregate herself from her roots, i.e. her essentially Indian upbringing. Through the life story of Tara, Mukherjee creates a palpable and personal history of British colonial rule in India.

Mukherjee's works focus on the phenomenon of migration, living far away from their native and being discriminated on grounds of race, colour or creed and the feeling of alienation often experienced by expatriates as well as on Indian women and their struggle. Her own struggle with identity first as an exile from India, then an Indian expatriate in Canada, and finally as an immigrant in the US has led to her current contentment of being an immigrant in a country of immigrants. Therefore, her writings largely reflect her personal experiences in crossing cultural boundaries. Her novels chart the dramas of entrance into a new land, adapting to a new way of life, in personal, social and historical terms. On personal level, this adjustment acquires a magnitude that can only be understood in terms of cultural heritage and personal history. Major adjustments have to be made in the philosophy of life itself, which governs the protagonists' considered behavior as well as the response to the most trivial situations. Though Mukherjee's protagonists are keen to leave India due to various motivations and impulses, yet they find that the act of changing one's country is not as simple as they imagined. Even changing a house in one's own city requires major adjustments. These cross-cultural concerns are projected in her creative writing.

The protagonists of Mukherjee's novels are neither typically Indian nor exotically Westernized. To them America is merely a land of opportunities, a place with financial gains, independence and freedom of movement. Whatsoever is there, the fact does not take away the diasporic experiences in any way. This process is traumatic and remains forever incomplete. The key ingredient in this process is the search for a voice remains mostly incomprehensive even to the protagonists. Mukherjee's depiction of women and their different relationships portrays the dominance of patriarchal practices in traditional society, as well as the forms of liberation and empowerment which are available to women in their diasporic situation. Her female characters are real, modern lifelike. They are typical representatives of young woman particularly of The Third World countries who cherish the dream of emigrating to America for higher education and higher wages, and then after arrival there, aspire to settle there permanently. Their situations and the difficulties they face are also realistically portrayed.

SELECT BIBLIOGRAPHY

Primary Sources:

1. Mukharjee, Bharati. The Tiger's Daughter, Houghton, 1972.
2. _____________. Wife, Houghton, 1975.
3. _____________. Jasmine, Grove, 1989.
4. _____________. The Holder of the World, Knopf: New York City, 1993.
5. _____________. Leave It to Me, A.A. Knopf: New York City, 1997.
6. _____________. The Desirable Daughters, Hyperion, New City, 2003.
7. _____________. The Tree Bride, Hyperion, New City, 2004.

Secondary Sources:

1. Bhat, Yashoda (ed.)- The Image of Woman in Indian Literature. New Delhi: B.R Publishing Corporation, 1993
2. Dass, Veena Noble. Feminism and Literature. New Delhi: Prestige Books, 1995.
3. Myles, Anita. Feminism and the Post-Modern Indian Women Novelists in English. New Delhi, Sarup & Sons, 2006.
4. Nityanandam, Indira. Three Great Indian Women Novelists. New Delhi: Creative Books, 2000.
5. R. K. Dhawan (editor). The Fiction of Bharati Mukherjee: A Critical Symposium. New Delhi: Prestige. 1996.
6. Tandon Sushma. Bharati Mukherjee's Fiction: A Perspective. New Delhi: Sarup & Sons. 2004.

Prof. Rajesh R. Ladva, Gardi Arts & Commerce College, Maliya-Hatina, Dist: Junagadh, Gujarat, Pin: 362245

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

Women Enlightenment: in Action and Works of Sister Nivedita - Jagdish Anerao

Sister Nivedita, a Scot-Irish disciple of Swami Vivekananda, social worker, author, teacher, was born as Margaret Elizabeth Noble in 1867 in Ireland. She met Swami Vivekananda in 1895 in London and came down to Kolkata in 1898. Swami Vivekananda gave her the name Nivedita when he initiated her into the vow of Brahmacharya on 25 March 1898. It was her 'rebirth' as she often said, and to make her new name meaningful, she devoted whole of her life in the service of humanity in general and upliftment of women in particular. She rendered her painstaking services by extensive and practical social work and by the ocean of the creative writings that inspired the intellectuals globally.

I have chosen this topic mainly on three counts. First, currently, India is celebrating the birth centenary of Swami Vivekananda, Sister Nivedita's mentor. Secondly, last year was the year of death centenary of Sister Nivedita herself; it may be recalled that she breathed her last in 1911.

The third and main reason is to draw the attention of the faculty of English to the most regrettable fact that we have paid little attention towards the ocean of her writings which are largely marked by her incessant endeavors for the enlightenment and upliftment of women.

Most of her works, which include collection of essays, short stories and memoirs, abound in her deep concern for the upliftment and empowerment of women and yet we, the Indians hardly take note of her services; both social and literary. I therefore find it necessary to furnish a select list of her major works; many of which were published by the British and American publishers.

- The Web of Indian Life. W. Heinemann. 1904.
- Cradle Tales of Hinduism. Longmans. 1907.
- Hints on National Education in India.
- Glimpses of Famine and Flood in East Bengal—1906.
- Kali the Mother. Swan Sonnenschein & Co., 1900.
- An Indian study of love and death. Longmans, Green & Co., 1908.
- The Master as I Saw Him
- Select essays of Sister Nivedita. Ganesh & Co., 1911.
- Studies from an Eastern Home. 1913.
- Myths of Hindus and Buddhists. London: George G. Harrap & Co., 1913.

- Footfalls of Indian history. Longmans, Green & Co., 1915.
- Religion and Dharma. Longmans, Green, and Co., 1915.
- Civic & National Ideals... Udbodhan Office. 1929.

Very few of would be aware of the fact that Sister Nivedita also inspired youths as the editor of Karma Yogin, the nationalist newspaper founded by Sri Aurobindo.

Based on the bulk of her works and actions that speak amply for what an enlightened woman is all about, I contend that she was for the women's enlightenment rather than feminism.

Before I may talk about Sister Nivedita's deep concern for the women's upliftment in her works, I would like to show how and why all her actions and works are marked by her compassionate treatment of the women folk.

A true missionary of the newly established Ramakrishna Mission, she had dedicated her whole life for the cause of humanity, more specifically for the upliftment of the down-trodden woman. Apart from being the first ever true woman missionary in India, Sister Nivedita was a prolific writer and mesmerizing orator who extensively toured India to deliver lectures, especially on social awareness and India's culture. She appealed to the Indian youth to work selflessly for the cause of the motherland and humanity along the ideals of Swami Vivekananda. In all her works, she has reflected her deepest concerns for the pathetic conditions of the mankind, particularly women, in the 1890s. She showed the way out not by precepts but practice.

A great humanitarian, Sister Nivedita intensively took part in the scores of altruistic activities for the upliftment of women, until she breathed her last in 1911. For the enlightenment of the women, she worked hard for the promotion of the social services, arts, spirituality, Indian history, culture and science among the women and took extreme pains to improve the lives of the Indian women, irrespective of class or creed. To this end, she started a school for exclusively for girls and women who were deprived of even basic education in Kolkata in November 1898. She went from home to home in educate girls, many of whom were in pitiable conditions. Nivedita had widows and adult women among her students. She taught sewing, elementary rules of hygiene, nursing etc., apart from regular courses.

During the outbreak of plague epidemic in Kolkata in 1899, Nivedita nursed and took care of thousands of the patients, cleaned rubbish from the streets. To train the women folk about the preventive measures, she also personally distributed the written instructions by moving around the most affected areas.

Many intellectuals, artists and scientists in Kolkata, including the Nobel laureate Rabindranath Tagore, Sir Jagdish Chandra Bose, Abala Bose, Annie Besant, Sri Aurobindo and Abanindranath Tagore were impressed by Sister Nivedita's efforts for the women's enlightenment. Nivedita inculcated the nationalist spirit and humanitarian values among her students through all their daily activities. She introduced singing of the song Vande Màtaram in her school as a prayer.

All her activities encircled almost all fields of human life; culture, arts, education, science, spirituality, literature and scores of others. Because of her intense participation in all these fields of humanity, it was obvious that her actions and experiences were translated into her creative writings. I would now like to show how she projected her concern for the enlightenment of women in her books.

Studies from an Eastern Home is a set of essays by Sister Nivedita, published posthumously in 1913. In this book, she gives a rare ground-level vista of Hinduism from a woman's point of view in the 19th century. Pervading her writing is an earnest quest for spiritual liberation and sincere love for the Indian people of all castes. In this book, she nullifies the dogma that the way to salvation is open only for specific class of human being and asserts that all humans are equal because the same divinity pervades in all alike, irrespective of class or creed.

In The Web of Indian Life, Sister Nivedita seeks to rectify many dogmatic myths about Indian culture and customs that were prevalent in the Western world. In this book, she dwells upon the dignity of man, highlighting the significant role of women.

In The Cradle Tales of Hinduism Sister Nivedita retells the stories from Puranas, Ramayana and Mahabharata and drawing parallels form the characters like Kunti, Draupadi and Savitri, she attempts to highlight the role of women in developing the man into a superman.

I have chosen to speak at some length on Select Essays of Sister Nivedita precisely because it is a landmark work in which, Sister Nivedita talks at length on variety of issues concerning human life. As the manuscripts of this book went to the press when she was counting her days and it was published soon after her death, this book is considered to be the essence of her thoughts. Though the focal point of this book is the causes of the human predicament, it questions and negates the imperialistic attitude and dominance of the West in order to subjugate the millions of Indians and upholds the supremacy of humanity only against all other considerations. The longest essay in her landmark work is The Present Position of Woman in which she out rightly rejects the Western notion of the classification of women and asserts: “Perhaps the only true classification is based on ideals, and if so, we might divide human society, in so far as woman is concerned, into communities dominated by the civic, and communities dominated by the family, ideal.” Commending the significant role the Indian women have played in past, she writes that the civic evolution of woman as a process, always takes place most rapidly in those communities and at those epochs when political or industrial transformation, or both, are most energetic and individuating and proudly concludes her argument thus; “In India, also, women have held power, from time to time, as rulers and administrators, often with memorable success.” In the same book, in the essay Revival or Reform, Sister Nivedita talks about the orthodoxies of cults and religions across the globe and stresses the need to cast away the insular sectarian dogmas in the larger interest of humanity. Though a Christian by birth and breeding, she has no hesitation in blaming the Christians for spreading insular dogmas. Similarly, in What books to Read, she advises the Indian youths to start with the Ramayan and the Mahabharat before switching over to Homer and Virgil and other Western classics. She feels that knowledge of the cultural heritage of one’s own land is imperative for the progress of the society. Preferring character to intellectual accomplishment in the essay The Future Education of the Indian Woman, she writes; “An education of the brain that uprooted humility and took away tenderness would be no true education at all. These virtues may find different forms of expression in mediaeval and modern civilizations, but they are necessary in both. All education worth having must first devote itself to the developing and consolidating of character, and only secondarily concern itself with intellectual accomplishment." For an all-round development of the Indian woman, who could effectively take on the challenges of the twentieth century, she envisages the need for ‘a form of education that might attain this end of developing the faculties of soul and mind in harmony with one another’ and insists that woman must be taught science, history and geography because from these subjects the mind envisages ideas. The essay clearly outlines her vision of the enlightened Indian woman. It may be

recalled that the school she started only for girls in 1898 had earned a name and fame in a very short period and it was frequently visited by Rabindranath Tagore and Sir Jagdish Chandra Bose. In his Foreword to the book, AJF Blair, the editor of Empire has complimented Sister Nivedita in these words; "The white flower of nobility"— "Nivedita" dedicated." Whether we think of her by her English or her Indian name; was ever human being more appropriately called? ... Unselfish, brave, white-souled, dowered so nobly with mental, spiritual and physical graces, who can express in words what she was to those who loved her, or gather up the measure of their loss? The words on her epigraph best speaks for her treatment of humanism for which she dedicated all her life leaving the luxuries to England. Her epitaph reads, "Here reposes Sister Nivedita who gave her all to India".

I sincerely feel the need to look back in not, in anger; but with all dignity and dig out the treasure of Sister Nivedita's actions for the enlightenment of women since it has been lying 'un-mined' in her works for over a century.

Jagdish Anerao, Asso. Professor of English, AP Patel Arts & Commerce College, Naroda, Ahmedabad

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

Islamic Feminism, an Emerging Branch of Feminism and its Presentation in Indian Literature in English - Mubina G. Qureshi

My candle burns at both ends;

It will not last the night,

But, ah my foes, and oh, my friends

It gives a lovely light!

Edna St. Vincent Millay (from "A Few Figs from Thistles")

This candle, burning from both the sides, is symbolized here in my favorite lines as the saga of suffering sung by any woman. The two sides can very keenly be traced by male domination of their own domestic world and the other one is a common suffering of being "the second sex" in the world outside of their homes. This two-sided suffering has given voice to the feminist discourses worldwide. Concepts of femininity and how to conceptualize the feminist subject have been the focus of scholars like Simone de Beauvoir, Kate Miller and Julia Kristeva in Western world. These western perceptions are not always universally applicable. Every nation, every society, every region and every religion have their own ways of reaction against male dominations from the time immemorial.

The very recent phenomenon called Islamic Feminism receives quite a lot of attention from academia and media alike. To get the clear-cut definition, Margot Badran is cited here:

It is a feminist discourse and practice articulated within an Islamic paradigm. Islamic feminism, which derives its understanding and mandate from the Quran, seeks rights and justice for women and for men in the totality of their existence. Islamic feminism is both highly contested and firmly embraced. This new feminism has given rise simultaneously to hopes and to fears. (Badran, 2002)

Badran furthermore declares that the term feminism was coined in France in the 1880s by Hubertine Auclert, who introduced it in her journal, La Citoyenne, to criticize male predominance and to make claims for women's rights and emancipation promised by the French Revolution. The term has been given many meanings and definitions; it has been put to diverse uses and inspired many movements. By the early 1920s it was in use in Egypt where it circulated in French and in Arabic as nisa'iyya ('Nissa' means female in Arabic language). However, feminism is a plant that only grows in its own soil. Hindus, Muslims and Christians women all alike face the male domination in their households as well as in politics, economics and trading in our country.

This term began to be visible in the 1990s in various global locations. Iranian scholars Afsaneh Najmabadeh and Ziba Mir-Hosseini explained the rise and use of the term Islamic Feminism in Iran by women writing in the Teheran women's Journal Zanan which was founded in 1992. Saudi Arabian scholar Mai Yamani used the term in her 1996 book Feminism and Islam. Turkish scholars Yesim Arat and Feride Acar in their articles, and Nilufer Gole in her book The Forbidden Modern published in Turkish in 1991 and in English in 1996, used the term Islamic Feminism in their writings in the 1990s to describe a new feminist paradigm they detected emerging in Turkey. South African activist Shamima Shaikh employed the term Islamic feminism in her speeches and articles in the 1990s. Already by the mid-1990s, there was growing evidence of Islamic feminism as a term created and circulated by Muslims. The historical attestation is done here to look into the emerging deep ocean of its practices as a term and philosophy.

Turning towards the Indian understanding of the term, one should peep inside the various writings of various authors who do not directly use the implication of the term in vigorous ways but here is an attempt to find out the spirit of such phenomenon through the writings of Female Muslim writers of India. The real notions, contextual interpretations of Quranic verses and Hadith (Sayings of Prophet during his lifetime), patriarchal nuances and false practices of fundamentalists have been the subject matters of different authors throughout the world in different languages, in different literatures. Masoodul Hasan defines literature of India in his scholarly article "Muslim Image in post-Colonial South Indian Fiction" in the book titled as Behind the Veil: Representation of Muslim Women in Indian Writings in English 1950–2000 like this:

Literature is both a determiner and denominator of culture. As such it concerns itself with the individuals and inter-group equations and cross-responses of the people. With its infinite cultural resource, the Indian pluralistic society offers a fertile area of literary study and evaluation of these mutual perceptions. (Kidwai, 2007)

Attia Hosain (1913–1998), Rokeya Sakhawat Hossain (1880–1932) and Qurratulain Hyder (1928–2007) are few names to cite here as the prominent names in this particular group. Attia Hosain was born into a feudal family in Lucknow, north India in 1913 and grew up knowing many of the major political and literary figures of the time. When Independence came to India and Pakistan in 1947, she was among the most privileged and perceptive observers of the partition of the sub-continent. Her husband Ali Bahadur Habibullah was posted to London in early 1947, and she would spend much of the rest of her life in the onetime capital of Empire. Perhaps this distance contributed to the keen insight displayed in what has since emerged as one of the finest novels about those chaotic days, Sunlight on a Broken Column. (1961) It talks about the female protagonist Laila's quest for self esteem in a very crucial time of independence in India.

Begum Rokeya was an inspiring figure who contributed much to the struggle to liberate women from the bondage of social malaises. Her life can be seen in the context of other social reformers within what was then India. To raise popular consciousness, especially among women, she wrote a number of articles, stories and novels, mostly in Bengali. Begum Rokeya used humor, irony, and satire to focus attention on the injustices faced by Bengali-speaking Muslim women. Sultana's Dream is a classic work of Bengali science fiction and one of the first examples of feminist science fiction. This short story was written in 1905 by Rokeya Sakhawat Hussain, a Muslim feminist, writer and social

reformer who lived in British India, in what is now Bangladesh. The word sultana here means a female sultan, a Muslim ruler.

"Sultana's Dream" was originally published in English in The Indian Ladies Magazine of Madras, and is considered part of Bengali literature. It depicts a feminist utopia in which women run everything and men are secluded, in a mirror-image of the traditional practice of purdah. The women are aided by science fiction-esque "electrical" technology which enables labourless farming and flying cars; the female scientists have discovered how to trap solar power and control the weather. This results in "a sort of gender-based Planet of the Apes where the roles are reversed and the men are locked away in a technologically advanced future."

She criticized oppressive social customs forced upon women that were based upon a corrupted version of Islam, asserting that women fulfilling their potential as human beings could best display the glory of Lord. Begum Rokeya wrote courageously against restrictions on women in order to promote their emancipation, which, she believed, would come about by breaking the gender division of labor. She rejected discrimination for women in the public arena and believed that discrimination would cease only when women were able to undertake whatever profession they chose. In 1926, begum strongly condemned men for withholding education from women in name of religion as she addressed the Bengal women's education conference:

"The opponents of the female education say that women will be unruly...fie! they call themselves Muslims and yet go against the basic tenet of Islam which gives equal right to education. If men are not led astray once educated, why should women?

Qurrat-ul-Ain Haider was an influential Indian Urdu novelist and short story writer, an academic, and a journalist. One of the most outstanding literary names in Urdu literature, she is most known for her magnum opus, Aag Ka Darya (River of Fire), a novel first published in Urdu in 1959. She received the 1967 Sahitya Akademi Award in Urdu for Patjhar Ki Awaz (Short stories), 1989 Jnanpith Award for Akhire Shab Ke Humsafar, and the highest award of the Sahitya Akademi, India's National Academy of Letters, the Sahitya Akademi Fellowship in 1994. She also received the Padma Bhushan from the Government of India in 2005. Her Sita Betrayed (1960), The Housing Society (1963) and other stories have the tone of extreme pessimism on account of the tragic fate which meets the female characters. Being a woman herself, Hyder understands and deals sensitively with the problems of women. Another contemporary and sophisticated female novelist of contemporary India was Shama Futehally (1952–2004) who has used very lyrical language to show the philosophical temperament of Muslim higher-class characters in Mumbai and Delhi. Her Tara Lane (1993) and Reaching Bombay Central (2002) are the well acclaimed novels of contemporary India where the female protagonists suffer internally with outer problems as well.

The presentation of this unknown cast is really remarkable in each authoress. The writers have shown deep sympathy for muted characters and gave them a unique voice. The estimation of these writers and their presentations of Muslim characters give us a strong notion of women suffering from different dimensions of social, emotional, economic, intellectual surround of Indian world. Weaker females should re-think about their rights of equality and must get a loud voice against any discrimination with the proper knowledge.

Bibliography

1. Badran, Magrot. (2002) "Islamic Feminism: What's in a name?" Al-Ahram Weekly Online Journal. Issue 569, 17-23, January 2002. Web 22 May 2011. <www.alahramweekly.org >
2. Futehally, Shama. (2006) Tara Lane. New Delhi: Penguin Books. Print.
3. --- (2002) Reaching Bombay Central. New Delhi: Penguin Books. Print.
4. Hosain, Attia. (1992). Sunlight on a Broken Column (1961). Delhi: Penguin Books. Print.
5. Hossain, R. Shakhawat. (2005) Sultana's Dream – The Feminist Utopias. New Delhi: Penguin Books. Print.
6. Kidwai, A. R. (etd.) (2007) Behind the Veil: Representation of Muslim Women in Indian Writings in English 1950-2000. New Delhi: APH Publishing Corporation. Print.
7. Wikipedia. "Islamic Feminism". 19 April 2012. Web. 20 April 2012.

Mubina G. Qureshi [M.A., M.Phil. (English)] Gujarat Arts and Science College, Ahmedabad.

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012
Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

हिन्दी उपन्यास साहित्य में नारीवाद: सिद्धांत, स्वरूप और सत्य - प्रा. गार्गी शाह

"बहुत शोर सुना था पहलू में दिल का
काटा तो कतरा-ए खून भी न निकला ।"

आज नारीवाद शब्द का उच्चारण करते ही कितने ही लोगों की भौंहें सिकुड जाती है । इसका कारण यह है कि 'नारीवाद' या 'नारीवादी' विचारधारा के बारे में आज-कल अच्छी-खासी भ्रान्तियाँ और ग़लतफहमियाँ फैली हुई हैं । 'स्त्री-मुक्ति' (Women's Liberation) और 'नारीवाद' (Feminisim) – इन दो शब्दों को इतना तोड़ा-मरोड़ा गया है कि आज खुद कई स्त्रियाँ 'नारीवादी' होने से साफ इन्कार करती हैं ।

सबसे पहले तो एक भी कदम आगे बढ़ने से हमें इन तीन शब्दों को समझ लेना चाहिए ।

(1) नारीत्व (Femaleness)

(2) नारीयता (Feminity)

(3) नारीवाद (Feminism)

'नारीत्व' पुरुष और स्त्री के बीच का शारीरिक व जैविक अंतर स्पष्ट करनेवाला शब्द है ।

'नारीयता' का अर्थ है समाज एवं संस्कृति द्वारा नारी का वह विशिष्ट निर्माण जिसके माध्यम से उसकी भूमिका, पहचान, सोच, मूल्य और अपेक्षाओं को गढ़ा जाता है । दूसरे शब्दों में कहें तो 'नारीयता' का निर्माण, समाज, सांस्कृतिक, मूल्यों, परंपरा एवं रीति-रिवाज, साहित्य एवं ज्ञान परंपराओं तथा धर्म के व्यवहारों के माध्यम से होता है । हमारे यहाँ बालिका (नारी) को बचपन से ही क्षमा, भय, लज्जा, सहनशीलता, आज्ञाकारिता जैसे गुणों को अपनाने की शिक्षा दी जाती है ।

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

अब बात करते हैं 'नारीवाद' की । 'नारीवाद' एक ऐसा विचार है जो पुरूष और स्त्री के बीच की असमानता को स्वीकार करते हुए नारी के सशक्तिकरण की प्रक्रिया को बौद्धिक एवं क्रियात्मक रूप से प्रस्तुत करता है । नारीवाद एक विचारधारा भी है और एक आंदोलन भी ।

वैसे तो नारीवाद की कोई ऐसी शाश्वत परिभाषा संभव नहीं है जो हर समय, हर स्थान पर लागू की जा सके । नारीवाद को स्वरूप प्रत्येक समाज की संस्कृति, वहाँ की आर्थिक-सामाजिक वास्तविकताओं तथा जनमानस की चेतना, जागरूकता एवं सूझबूझ पर निर्भर करता है ।

17वीं शताब्दी में जब सब से पहली बार 'नारीवाद' (Feminism) शब्द का प्रयोग किया गया, तब उसका एक विशेष अर्थ था, आज 2012 में उसका प्रयोग बिलकुल भिन्न अर्थ में होता है । 'नारीवाद' की एक सर्वसामान्य परिभाषा के अनुसार नारीवाद का अर्थ वह वाद या मत है जिसमें नारी की निजी एवं विशिष्ट अनुभूतियों का बयान होता है । वह नीति या मुहिम जिसमें जातिगत समानता के धरातल पर नारी के राजनैतिक, आर्थिक और सामाजिक अधिकारों की स्थापना का प्रयास होता है । दक्षिण एशिया में नारीवाद संबंधी कार्याशाला में नारीवाद क्या है, यह समझाते हुए कहा गया –

> "पितृसत्तात्मक नियंत्रण व परिवार, काम की जगह व समाज में, भौतिक व वैचारिक स्तर पर औरतों के काम, प्रजनन और यौनिकता के दमन व शोषण के प्रति जागरूकता तथा स्त्रियों व पुरूषों द्वारा इन मौजूदा परिस्थितियों को बदलने की दिशा में जागरूक सक्रियता ही नारीवाद है ।"1

नारीवादी आंदोलन फ्रेन्च रिवोल्यूशन, इंग्लिश रिवोल्यूशन, अमेरिकन रिवोल्यूशन और द्वितीय विश्वयुद्ध से काफी प्रभावित रहा । इसके अलावा कुछ पुस्तकों का भी ज़बरदस्त प्रभाव नारीवादी आंदोलन पर रहा । कुछ ग्रंथ विशेष रूप से नारीवाद का प्रतिनिधित्व करते हैं, जैसे –

मेरी वोलंस्टोन क्राफ्ट कृत

- 'ए विंडीकेशन ऑफ दि राइट ऑफ मॅन'
- 'ए विंडीकेशन ऑफ दि राइट ऑफ वीमेन'

फ्रेन्च लेखिका सीमोन द बोउवार रचित

- 'द सेकंड सेक्स'
- बेट्टी फ्राइडन रचित 'द फेमिनिन मिस्टिक'

पुरुषों की भी नारीवादी आंदोलन में सक्रिय भूमिका रही है । इस संदर्भ में कुछ रचनाएँ जैसे कि –

- जॉन स्टुअर्ट मिल कृत 'द सब्जेक्शन ऑफ वीमेन'

- हेनरिक इब्सन कृत 'द डोल्स हाउस'
- वर्जीनिया वूल्फ कृत 'द रूम ऑफ वन्स ओन' विशेषरूप से उल्लेखनीय हैं ।

नारीवाद के विभिन्न रूप :

जिस प्रकार नारी के अलग-अलग रूप हैं – एक बच्ची, एक छात्रा, एक काम-कामी महिला, एक वात्सल्यमयी माँ, एक गृहिणी, एक तलाकशुदा या विधवा स्त्री । इसी प्रकार से नारीवाद के भी कई चेहरे हैं –

- उदारतावादी नारीवाद (Liberal Feminism)
- अतिवादी नारीवाद (Radical Feminism)
- मार्क्सवादी नारीवाद (Marxist Feminism)
- समाजवादी नारीवाद (Socialist Feminism)
- पर्यावरण संबंधी नारीवाद (Eco Feminism)
- सांस्कृतिक नारीवाद (Cultural Feminism)
- इस्लामी नारीवाद (Islamic Feminism)

ये सभी प्रकार के नारीवाद अन्ततोगत्वा औरतों की बेहतरी की ही बात कहते हैं और कारणों को समझकर औरतों की स्थिति को सुधारने के लिए वचनबद्ध हैं ।

नारीवाद के विषय में प्रचलित कुछ गलत धारणाएँ :

नारीवाद के संबंध में कई भ्रान्तियाँ एवं ग़लत धारणाएँ प्रचलित हैं, जिनके संबंध में सोच-विचार करने की आवश्यकता है ।

1.'नारीवाद' पश्चिमी धारणा है, हमारे यहाँ उसकी क्या ज़रूरत ?

हाँ, यह सच है कि नारीवाद का मूल कॉन्सेप्ट पश्चिम की देन है । लेकिन केवल इसी कारण उसकी निंदा या विरोध करना कहाँ तक उच्चित है ? यदि हम अंग्रेजी पहनावा पहन सकते हैं, अंग्रेज़ी भाषा बोल सकते हैं; यदि आधुनिक विज्ञान या औद्योगीकरण पर कोई उंगली नहीं उठाता जो कि पश्चिमीकरण की देन है तो फिर 'नारीवाद' पर ही क्यों उंगली उठाई जाती है ?

आइन्स्टाइन गुजरात में पैदा नहीं हुए थे, लेनिन या मार्क्स कलकत्ता के नहीं थे । तो क्या इस वजह से उनका महत्त्व या योगदान हमारी दृष्टि में कुछ कम हो जाता है ? नहीं ना ! तो फिर 'नारीवाद' को भौगोलिक सीमाओं में बाँधने की कोशिश क्यों की जाती है ?

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

वैसे इस संदर्भ में हमारे लिए यह जान लेना आवश्यक है कि हमारे यहाँ चाहे उसे ‘नारीवाद’ नाम न दिया गया हो, पर उसके बीज छठी शताब्दी पूर्व मिलते हैं । इस संदर्भ में गौतमी और भगवान बुद्ध का प्रसंग उल्लेखनीय है । गौतमी अन्य स्त्रियों के साथ भगवान बुद्ध के पास दीक्षा लेने जाती है, तब गौतम बुद्ध औरतों को दीक्षा देने से इन्कार कर देते हैं । तब गौतमी वाद-विवाद करती है कि यदि पुरूषों को दीक्षा के योग्य माना जाता है तो स्त्रियों को क्यों नहीं ? गौतमी एक तरह से स्त्री के प्रति होनेवाले अन्याय के ख़िलाफ आवाज़ उठाती है और अंततः गौतम बुद्ध उन तमाम स्त्रियों को दीक्षा देना स्वीकार करते हैं । हालाँकि उनका दर्जा पुरूष भिक्षुओं की तुलना में निम्न ही रहता है । आज 2500 वर्ष बाद भी कुछ धर्मों में स्त्रियों को समानाधिकार नहीं मिले हैं ।

नारीवाद के विषय में एक प्रचलित ग़लत धारणा यह भी कि सारे पुरूष नारीवाद के विरोधी होते हैं ।

यह एक नितांत ग़लत मान्यता है । विश्व-इतिहास के पन्ने पलटकर देखें तो ऐसे एक नहीं अनेक उदाहरण मिल जाएँगे, जहाँ पुरूषों ने नारीवाद और स्त्री-मुक्ति आंदोलन की बागडोर संभाली है । उदाहरण के लिए चीन में कांग-यू-वेइ ने स्त्री-शोषण के खिलाफ आवाज़ उठाई और चीन में बचपन से ही बच्चियों के पैर बांधने की क्रूर प्रथा पर उसने आघात किये ।

सन् 1855 में फरेस शिंद्थक की नारी-स्वातंत्र्य के समर्थन में लिखी गई, पुस्तक ‘वन लेग क्रोस्ड ओवर द अदर’ और इसी दौरान कासिम अमीन की ‘द न्यू वूमन’ किताब भी विशेष उल्लेखनीय है, जिन्होंने अपने समाज में भारी हल-चल मचा दी थी ।

भारत में सतीप्रथा और दासत्व का विरोध करनेवाले राजा राममोहनराय तथा स्त्री-कल्याण के क्षेत्र में बहुत बड़ा योगदान देनेवाले ईश्वरचंद्र विद्यासागर, रामकृष्ण परमहंस, रवीन्द्रनाथ टैगोर, महात्मा गांधी, सरदार पटेल और नेहरूजी को भी हम कैसे भूल सकते हैं ? नारीवाद के विषय में तीसरी प्रचलित ग़लत धारणा यह है कि ‘नारीवाद’ का दायरा अत्यंत संकीर्ण और सीमित है । दूसरे शब्दों में कहें तो नारीवादी स्त्रियाँ बस अपना रोना ही रोती रहती हैं ।

हाँ, इसमें कोई शक नहीं कि नारीवाद का संबंध स्त्रियों से जुड़े सवालों और समस्याओं से है । लेकिन नारीवाद केवल इन्हीं सवालों तक सीमित नहीं है । नारीवादियों की चिंता व चिंतन का घेरा केवल बलात्कार, पत्नी प्रताडना, फेमिली प्लानिंग व समान वेतन के मुद्दों में ही सिमटा हुआ नहीं है । स्त्री स्त्री होने के साथ-साथ मनुष्य है और विश्वभर की आधी जनता है । अतः देश – समाज – विश्व का हर विषय नारीवाद के दायरे में आता है ।

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

डॉ. कमल भसीन का नारीवाद के विषय में यह मत दृष्टव्य है –

"1995 में हुई बीजिंग कान्फ्रेन्स के मुख्य नारे के अनुसार नारीवाद का अर्थ है – 'दुनिया को औरतों को नज़र से देखना' ।2

अतः चाहे अणु-युद्ध हो या आण्विक करार का मुद्दा हो, साम्प्रदायिक दंगे हों, आर्थिक विकास संबंधी नीतियाँ हों या पर्यावरण संबंधी मुद्दे – हर विषय पर नारी का अपना एक दृष्टिकोण होगा, जो कि पुरूषवर्ग से भिन्न होगा । नारीवाद नारीसमाज के इस दृष्टिकोण के स्वीकार एवं नारियों की समाज के हर क्षेत्र में बराबर की साझेदारी, हिस्सेदारी पर बल देता है । इसीलिए आज नारीवादी स्त्रियों का नारा है –

"सीना-पिरोना है धंधा पुराना
हमें दो ये दुनिया गर रफू है कराना ।"

(पृ.34, वही)

नारीवाद के विषय में एक और व्यापक ग़लत धारणा यह है कि नारीवादी औरतें पुरूष-विरोधी होती हैं । यही नहीं, वे विवाह, परिवार एवं मातृत्त्व विरोधी भी होती हैं ।

नारीवादियों पर यह आरोप बार-बार लगता है कि वे घर तोडनेवाली हैं, घरों की शांति भंग करनेवाली हैं । लेकिन यह भी एकपक्षीय आरोप है, नितांत असत्य है ।

हाँ, यह सत्य है कि कोई भी सच्चा नारीवादी (स्त्री अथवा पुरूष) जहाँ कहीं भी स्त्री-शोषण, अन्याय या असमानता देखेगा, वहाँ उसके खिलाफ आवाज़ जरूर उठायेगा यह विरोध कुछेक घरों की शांति भंग करे, यह भी संभव है । लेकिन यह कुछ ऐसी ही बात है जैसे हरिजन मैला उठाने से इन्कार करके सभ्य समाज की शांति भग करे या कोई काश्तकार या मज़दूर ज़मींदार से अपने अधिकार मांगकर गांव या कारखाने में अंसंतोष फैलाये । पर जरा सोचकर देखें तो नहीं लगता कि कभी-कभी किसी एक व्यक्ति के सुख-शांति दूसरे के लिए जिंदा नर्क से कम नहीं होते ।

वैसे भी नारीवादी स्त्रियों पर जो घर की शांति भंग करने का आरोप लगाया जाता है तो पहले हमें यह जानना चाहिए कि इस 'शांति' की सही व्याख्या क्या है ? जब तक स्त्रियाँ पतियों से घरेलू काम में मदद करने को नहीं कहतीं, रोते हुए बच्चे की संभालने के लिए नहीं कहतीं, तब तक ही यह 'शांति' बनी रहती है । चुप्पी का अर्थ समस्या का न होना नहीं होता और न ही शांति का अर्थ सुख होता है । कई घरों की शांति सुख और संतोष के वातावरण से जन्मी नहीं, बल्कि मरघ़ट की दमघोंटू और ज़ानलेवा शांति होती है । जब स्त्रियाँ अपनी पीड़ा, अप़मान और कुंठाओं के प्रति रिएक्ट करती

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

हैं तो यह शांति क्षणार्ध में नष्ट हो जाती है और फिर सारा दोष नारीवाद के सिर पर मढ़ दिया जाता है ।

अमृता प्रीतम का कथन है कि ‘औरतों की ज़िन्दगी कोख के अंधेरे से कब्र के अंधेरे तक का सफर है ।’

आज भी उच्च एवं संपन्न वर्ग सहित लाखों घरों में स्त्रियाँ शोषण एवं घरेलू हिंसा का शिकार होती हैं । उनके साथ मार-पीट, शारीरिक-मानसिक प्रताड़ना, उपेक्षा एवं अपमान के किस्से आये दिन प्रकाश में आते हैं । आज भी कई स्त्रियाँ भयंकर तनाव और कुण्ठा की स्थिति में जी रही हैं । आज के कई सर्वेक्षण, अध्ययन और आंकड़े इस बात की पुष्टि करते हैं कि आज भी बेटों की तुलना में बेटियों को भोजन, शिक्षा, चिकित्सा आदि सुविधाएँ व देखभाल कम प्राप्त होती हैं । जबकि काम का बोझा लड़कियों पर ज्यादा रहता है । वर्ष 2000 तक के आँकडों के अनुसार दक्षिण एशिया में पुरुषों के अनुपात में औरतों की संख्या साढ़े सात करोड़ जितनी कम है ।

इस प्रकार की असमानतापूर्ण स्थिति परिवार और समाज के लिए घातक ही सिद्ध होगी । आज अधिकतर औरतें कामकाजी हैं, उन्हें घर और दफ्तर का दोहरा बोझ ढोना पडता है । औरतों ने तो आर्थिक उपार्जन करके पुरुषों की ज़िम्मेदारियाँ बाँटी हैं, लेकिन आज भी अधिकतर पुरुष खाना बनाना, घर की साफ-सफाई, बच्चों को संभालना जैसे घरेलू कामों में औरतों का हाथ नहीं बँटाते । कमला भसीन जैसी नारीवादी विदूषी इस प्रकार की अन्यायपूर्ण व्यवस्था की भर्त्सना करते हुए कहती हैं –

> “अगर औरत खाना पका सकती है तो
> पुरुष भी पका सकता है,
> क्योंकि खाना पकाने के लिए
> बच्चेदानी की ज़रूरत नहीं होती ।”4

इस तरह नारीवाद के विषय में जो तरह-तरह की ग़लतफहमियाँ और बेसिर-पैर की मान्यताएँ हमारे समाज में प्रचलित हैं, उन्हें ताक पर रखकर अपने दिमागों पर जमी पूर्वग्रहों और संकुचितता की धूल झाड़कर फिर जब हम नारीवादी दुनिया के द्वार पर दस्तक देते हैं, तो खुल जा सिम-सिम की तरह एक बिलकुल नई अद्दभुत एवं आशापूर्ण दुनिया के द्वार हमारे सामने खुल जाते हैं ।

नारीवादी अध्ययन :

जैसा कि श्री नरेन्द्रकुमार सिंधी कहते हैं –

"पिछले कुछ दशकों में नारी संबंधी अध्ययन व महिला उत्थान विषयक विचारधाराओं ने बौद्धिक जगत में एक केन्द्रीय व महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त किया है।"5

आज नारीवादी अध्ययन (Feminist Studies) के अंतर्गत नारी अध्ययन का विषय और उद्देश्य दोनों हैं। आज तक इतिहास हो या विज्ञान, साहित्य हो या समाजशास्त्र-पुरुष के नज़रिये से ही उनका अध्ययन और विश्लेषण हुआ है। पर अब स्त्रियों ने पुरुषों के इस एकाधिकार को चुनौती दी है। अब तक इतिहास (History = his-story) पुरूषों की कथा रहा है। नारीवादी अध्ययन का मुख्य हेतु है औरतों की कथा (Her-story) कहना।

डॉ. कमला भसीन एवं निघत सईद खान नारीवादी अध्ययन के विषय में कहते हैं कि 'अब स्त्रियों ने अर्थ खोजने, व्याख्या करने, पारिभाषित करने जैसे अधिकार, जो अब तक पुरूषों की बपौती थे, हांसिल किए हैं।'

नारीवादी अध्ययन के अंतर्गत परिवार, यौनिकता, अंतर्सम्बन्ध आदि विषयों को एक बिलकुल ही नये परिप्रेक्ष्य में देखा जा रहा है जो अब तक उपेक्षित थे। नारीवादी अध्ययन दरअसल समाज और सामाजिक सिद्धांतों का पुनःनिरीक्षण करता है और इनमें छिपे पुरुष झुकावों (Male bias) को उजागर करके पुरुष विषयनिष्ठता (Male Objectivity) के मिथक को तोड़ता है। नारीवादी अध्ययन के अनुसार समाज, राजनीति, विज्ञान, इतिहास, साहित्य आदि आधे-अधूरे हैं, क्योंकि उनमें स्त्रियों का नज़रिया नदारद है। हम इस अर्धसत्य को सत्य नहीं मान सकते और वैसे भी अर्धसत्य तो झूठ से भी ज्यादा खतरनाक होता है।

नारीवादी अध्ययन के संदर्भ में ही हमारी भाषा या भाषिक संरचना पर भी कई सवालिया निशान खड़े हुए हैं। हमारा भाषा-प्रयोग मूलतः लिंगवादी है। वह पुरूषों की उत्तमता और स्त्रियों की हीनता या लघुता को प्रचारित करता है – ऐसा एक प्रकार के नारीवादी अध्ययन का निष्कर्ष है।

उदाहरण के लिए 'किसान' और 'मजदूर' शब्द हमारी भाषा में पुल्लिंग हैं, जबकि भारत में बहुत बड़ी तादाद में औरतें किसान मज़जूर हैं।

हिन्दी-उर्दू भाषा में बड़ी चीज़ पुल्लिंग होती है और छोटी चीज़ स्त्रीलिंग उदाहरण के लिए 'कटोरा-कटोरी', 'पहाड़-पहाड़ी' आदि। ऐसी भाषा एक खास प्रकार की मानसिकता को बढ़ावा देती है।

दरअसल, नारीवादी अध्ययन के अंतर्गत हमारी भाषिक संरचना पर भी पुनर्विचार करने की भी बेहद ज़रूरत है, ऐसा कई जागरूक लोगों ने महसूस किया है। इसके पीछे का वाहिद तर्क यह है कि

स्त्रियों को नकारनेवाली भाषा उनके योगदान को भी नकारती है और उनके काम, मेहनत पर पर्दा डालती है ।

इस प्रकार नारीवादी अध्ययन का ही ख़ास पहलू है – भाषा और साहित्य ।

नारीवादी लेखन :

“तुम मौज-मौज मिस्ले-सबा घूमते रहो,

कट जाये मेरी सोच के पर तुम को इससे क्या ।”

परवीन शाकिर

प्राचीन काल से ही नारी साहित्य के केन्द्र-स्थान में रही है । पर दुर्भाग्य से हमारे यहाँ नारी या तो देवी की तरह अतिसम्मानीय रही है या फिर उसे दायी या पैरों की जूती माना गया है । लेकिन वह भी एक व्यक्ति है, इन्सान है, उसमें भी ख़ूबियों-ख़ामियों का एक मिला-जुला संवेदन विश्व सांस लेता है, ऐसा शायद ही कोई मानता है । जैसा कि राजेन्द्र यादव कहते है –

“ट्रेजेडी यह है कि नारी से ज़्यादा नारी का आइडिया ही हमें सदा सम्मोहित करता रहा है ।... हमारी सारी परंपरागत सोच में नारी को दो हिस्सों में बाँट दिया गया है । कमर से ऊपर की नारी और कमर से नीचे की औरत । हम पुरूष को उसकी संपूर्णता में देखते हैं, उसकी कमियों और कमज़ोरियों के साथ उसका मूल्यांकन करते हैं, पर नारी को हम संपूर्णता में नहीं देख पाते । कमर से उपर की नारी महिमामयी है, करूणा भरी है, सुंदरता और शील की देवी है – वह कविता है, संगीत है, अध्यात्म है और अमूर्त है । कमर से नीचे वह काम – कंदरा है, कुत्सित और अश्लील है, ध्वंसकारिणी है, राक्षसी है और सब मिलाकर नरक है ।”6

जैसे कि सीमोन द बोउवा कहती है – ‘औरत पैदा नहीं होती, बनायी जाती है ।’ समाज ने चाहे स्त्री को उपेक्षित रखा हो, धर्म ने इसे मारा और जलाया हो, पर साहित्य के रचयिताओं – विशेषतः उपन्यासकारों/कथाकारों ने स्त्री को मानवीय करूणा और सहानुभूति से देखा है । तोल्सतोय, दोस्तोवयस्की, शरतचंद्र, मोपांसा, रवीन्द्रनाथ टैगोर, प्रेमचंद सभी के साहित्य का केन्द्रबिंदु नारी ही रही है । इस संदर्भ में मिर्ज़ा हादी “रुसवा” के ‘उमरावजान अदा’ का उल्लेख आवश्यक है । इसमें अपराध जगत के बीच साँस लेनेवाली उमरावजान में पहलीबार मानवीय गरिमा की झलक देखने को मिलती है । लेखक ने इस बदनाम स्त्री की अंतरात्मा में झाँकने का प्रयास किया है ।

मीरा और महादेवी वर्मा का व्यक्तित्व और कृतित्व नारी के अस्तित्व और गरिमा को स्थापित करने की दिशा में सुदृढ-ठोस कदम हैं ।

आज नारीवादी लेखन के माध्यम से कई महत्त्वपूर्ण प्रश्न उठाये जा रहे हैं – स्त्री की दुनिया कहाँ है ? घर में या बाहर ? हज़ारों साल वस्तु और मादा बने रहने की मूल यातना और नारी होने की सज़ा भुगत रही औरत के दिल के कई छिपे कोनों को नारीवादी लेखन छू रहा है; उसके नासूर बन चुके घावों को नारीवादी लेख न सिर्फ बेनक़ाब कर रहा है, बल्कि उन घावों को भरने की भी किसी हद तक कोशिश कर रहा है ।

रघुवीर सहाय की एक कविता आज की नारी, उसके अस्तित्त्व और उसकी यंत्रणा को बड़ी मार्मिकता से उभारती है –

> "पढ़िए गीता / बनिए गीता
> फिर इन सब में लगा पलीता /
> निज घर-बार बसाइए / होंय कटीला /
> लकडी सीली /आँखें नीली /
> घर की सब से बड़ी पतीली /
> भर-भर भात पकाइए ।"

वर्तमान समय में बंगाली हो या मराठी, गुजराती हो या हिन्दी – हर भाषा-साहित्य में नारीवादी लेखन की प्रवृत्ति उभरकर सामने आ रही है और आज नारीवादी लेखन साहित्य के मुख्य प्रवाह (main stream) का हिस्सा बन चुका है ।

नारीवाद का motto है - 'समानता, सम्मान, स्वतंत्रता ।' नारी से जुड़े यही मुद्दे नारीवादी लेखन के केन्द्र में है । इसके अलावा दहेज, स्त्रीहिंसा, बलात्कार, घरेलू हिंसा, स्त्री भ्रूण हत्या, कामकाजी महिला के प्रश्न, तलाकशुदा एवं विधवा स्त्रियों की समस्याएँ, नौकरी में असमानता, वैयक्तिक कानून, धर्म तथा रीतिरिवाजों के माध्यम से स्त्रियों का दमन, मातृत्त्व (गर्भधारण) तथा गर्भपात का अधिकार आदि स्त्रियों से जुड़े कई छोटे-बड़े मुद्दों का नारीवादी लेखन के अंतर्गत समाविष्ट कर लिया गया है ।

हिन्दी साहित्य में महादेवी वर्मा कृत 'शृंखला की कड़ियाँ' नारीवादी लेखन के क्षेत्र में एक महत्त्वपूर्ण दस्तावेज़ है । वर्तमान समय में कई समर्थ लेखक-लेखिकाओं ने नारीवादी लेखन को अत्यंत सशक्त और सार्थक बनाया है ।

विशेष रूप से हिन्दी का उपन्यास और कथा-साहित्य नारीवादी लेखन की दृष्टि से अत्यंत समृद्ध और सार्थक है । इस्मत चुगताई के 'कागज़ी है पैरहन' से हम भारतीय नारीवादी लेखन का प्रारंभ मान सकते हैं । साठोत्तरी हिन्दी नारीवादी लेखन (उपन्यास एवं कथा-साहित्य) में जो नाम बुलंदियों को छूते हैं, उन में कृष्णा सोबती, मृदुला गर्ग, उषा प्रियंवदा, मन्नू भंडारी, प्रभा खैतान, मैत्रेयी पुष्पा, ममता कालिया, चित्रा मुद्दगल, राजी सेठ, नासिरा शर्मा, कृष्णा अग्निहोत्री, शशिप्रभा शास्त्री, सूर्यबाला, कुसुम अंसल, कमल कुमार, अलका सरावगी, मेहरुन्निसा परवेज़, लवलीन, लता शर्मा, गीतांजलिश्री, कृष्ण बलदेव वैद, सुरेन्द्र वर्मा, चन्द्रकान्ता, सत्येनकुमार, तहमीना दुर्रानी आदि महत्त्वपूर्ण हस्ताक्षर हैं ।

हिन्दी नारीवादी उपन्यास लेखन में पुरूष लेखकों का योगदान भी कुछ काम नहीं है । यशपाल के 'दिव्या' उपन्यास में नारी स्वातंत्र्य का अक्स काफी चटख है । तो भगवतीचरण वर्मा का 'चित्रलेखा' उपन्यास पाप-पुण्य के सवालों को उठाते हुए उसमें स्त्री की भूमिका पर विचार करता है । इसके अलावा कृष्ण बलदेव वैद का 'नर-नारी', सुरेन्द्र वर्मा का 'मुझे चांद चाहिए', सत्येनकुमार का 'नदी को याद नहीं', धर्मेन्द्र गुप्त के उपन्यास 'रंगी हुई चिड़िया' में स्त्री-चेतना के विविध रंग लक्षित होते हैं । लेकिन इसके बावजूद महिला उपन्यासकारों की तो बात ही कुछ और है ।

हिन्दी महिला उपन्यास लेख का दायरा घर-परिवार तक ही सीमित नहीं रहा । उनका सरोकार समाज और राष्ट्र से भी बराबर रहा है । मन्नू भंडारी का 'महाभोज', महाश्वेता देवी का 'जंगल के देवदार', कृष्णा सोबती का 'ज़िन्दगीनामा', कुरेतुल एन हैदर का 'आग का दरिया', प्रभा खैतान का 'छिन्न मस्ता', नासिरा शर्मा का 'ज़िन्दा मुहावरे', चित्रा मुद्दगल का 'आवाँ', मैत्रेयी पुष्पा का 'अल्मा कबूतरी' आदि उपन्यास इस संदर्भ में विशेष रूप से दृष्टव्य हैं ।

मृदुला गर्ग का 'चित्तकोबरा' तथा कृष्णा सोबती का 'मित्रो मरजानी' उपन्यास अपने साहसी यौन-वर्णन के कारण चर्चित रहे हैं । तो राजी सेठ के 'तत-सम' और 'निष्कवच' उपन्यासों में नारीवादी मुखर तीव्र आत्यंतिक स्वर न होकर, किसी भी प्रकार की नारेबाज़ी से परहेज़ करते हुए एक विशिष्ट प्रकार की संकुलता और अंतःप्रवाह (Uunder Current) है, जो उन्हें लीक से हटकर एक अलग संवेदना-विश्व से जोड़ते हैं ।

राजी सेठ के उपन्यासों में नारीवादी दृष्टिकोण :

राजी सेठ ने उम्र के पिछले पड़ाव में यानी कि उत्तरार्ध में लिखना प्रारंभ किया, लेकिन राजी सेठ की कलम चिर युवा है । राजी सेठ के लेखन में परिपक्वता और ताज़गी का चिर मिलन लक्षित होता है

। राजी सेठ के लेखन की सबसे बड़ी विशेषता है किसी भी प्रकार के पक्षपात एवं पूर्वग्रह से रहित संतुलित दृष्टिकोण, अपने रचनाकर्म के प्रति ईमानदारी और नपी-तुली, सधी हुई प्राणवान भाषा।

राजी सेठ के उपन्यासों 'तत-सम' (1983) और 'निष्कवच' (1995) को केन्द्र में रखते हुए उनके नारीवादी दृष्टिकोण की समीक्षा करें तो स्वतः स्पष्ट है कि राजी सेठ के नारीवाद में न तो पुरुष के प्रति स्पर्धा का या कटुता का भाव लक्षित होता है, न ही स्त्री के प्रति लिजलिजी आत्मदया का भाव। पुरूष-स्पर्धी अन्य आधुनिक स्त्रियों की तरह राजी अपने लेखन में न तो स्त्री होने से इन्कार करती हैं, न उसे नष्ट करती है, बल्कि उसे नैसर्गिक रूप में आने देती हैं। नारीवाद के विभिन्न प्रकारों को लक्ष्य में रखें तो 'तत-सम' में वसुधा, विवेक, आनंद के द्वारा राजी का उदारतावादी नारीवाद (Liberal Feminism) लक्षित होता है; जबकि 'निष्कवच' की मार्था पुरूषजाति के लिए सीने में भयंकर नफरत पालनेवाली अतिवादी नारीवाद (Radical Feminism) की ज़िंदा मिसाल है। दोनों के माध्यम से राजी बात एक ही करती हैं – संतुलन और साहचर्य की और गहरे दबा हुआ पर स्वयंस्फुट आत्मबोध यही कहता है कि स्त्री और पुरूष एक-दूसरे के विरोधी नहीं, पूरक होकर ही अपना-अपना अस्तित्त्व टिकाये रख सकते हैं।

राजी सेठ ने अपने नारीबोध में ऐसे गुप्त और अमूर्त केन्द्रों को पहचाना है, जिसे स्त्री होकर अधिक सच्चाई से महसूस किया जा सकता है।

जब नारी-बोध और नारीवादी दृष्टिकोण की बात निकलती है तो राजी सेठ की 'ग़लत होता पंचतंत्र', 'अनावृत कौन', 'अमूर्त कुछ', 'ढलान पर', 'सदियों से', 'खाली लिफ़ाफा', 'ग़मे हयात ने मारा' जैसी कहानियाँ अपनी पूरी प्रासंगिकता के साथ चर्चा के दायरे में आ खड़ी होती हैं।

जैसा कि श्री प्रभाकर श्रोतिय कहते हैं –

> "स्त्री होने का स्वीकार करते हुए, राजी के लेखक ने इस स्वीकार के भीतर जितने इन्कार रचे हैं, यथास्थिति में जितने हस्तक्षेप किए हैं, उसे उनकी आधुनिक पहचान के लिए देखना ज़रूरी है।... वे ऐसी महिलावादी नहीं हैं, जिन्हें पुरूष एक नकारात्मक उपस्थिति लगता है, वे स्त्री की खोट भी पहचानने की कोशिश करती हैं और भरसक निरपेक्ष बनी रहकर अधिक विश्वसनीय होती हैं।"7

अंततः हिन्दी साहित्य में 'नारीवाद' को एक वाद, सिद्धांत, बोध एवं चेतना के रूप में जांचते-पडतालते हुए एक ही सत्य हाथ लगता है और वह यह कि स्त्री को केवल दैहिकता, लैंगिकता या जैविक पदार्थता के स्तर पर प्रोजेक्ट न करते हुए, उसे संवेदन, मनन, विचार और व्यवहार के स्तर

पर भी अपनी समग्रता में उपस्थित करने का यत्न समकालीन हिन्दी कथाकारों/उपन्यासकारों का हमेशा से रहा है, जो आनेवाले समय में और भी संजीदा और पुख़्ता होता नज़र आता है ।

संदर्भ-सूचि

1. पृ.5, 'नारीवाद – यह आखिर है क्या ?'
2. पृ.30, वही
3. पृ.34, वही
4. पृ.38, वही
5. पृ.41, 'भारतीय स्त्री : सांस्कृतिक संदर्भ'
6. पृ.15, 'आदमी की निगाह में औरत' भूमिका, 'सदियों से'

संदर्भ-ग्रंथ सूचि

1. 'नारीवाद – यह आखिर है क्या ?' कमला भसीन, निधत सईद खान जागोरी, नई दिल्ली प्रथम संस्करण-1986
2. 'भारतीय स्त्री : सांस्कृतिक संदर्भ' संपादक – प्रतिभा जैन, संगीता शर्मा रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली, संस्करण-1998
3. 'आदमी कि निगाह में औरत' ले. राजेन्द्र यादव राजकमल पेपरबैक्स, नई दिल्ली प्रथम संस्करण-2010
4. 'उत्तरशती के उपन्यासों में स्त्री' ले. डॉ. शशिकला त्रिपाठी विश्वविद्यालय प्रकाशन, वारणसी प्रथम संस्करण-2006 ई.
5. 'नागपाश में स्त्री' संपादक – गीताश्री राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2010
6. 'नारी : एक सफर' संपादक – दिनेशनंदिनी डालमिया, संतोष गोयल ज्ञानभारती प्रकाशन, नई दिल्ली प्रथम संस्करण-2008
7. 'स्त्री लेखन : सृजन और संदर्भ' संपादक – अनूपा चौहान पार्श्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद प्रथम संस्करण-2011
8. 'सदियों से' (संचयन) ले. राजी सेठ वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर
9. 'राजी सेठ : कथा सृष्टि एवं दृष्टि' ले. डॉ. कश्मीरी लाल नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली

प्रा. गार्गी शाह, व्याख्याता, गुजरात आर्ट्स-सायन्स कॉलेज (दोपहर), अहमदाबाद

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

આધુનિક યુગની નારીની નરી વાસ્તવિકતા– માધવી આચાર્ય

આધુનિક યુગની નારીની નરી વાસ્તવિકતા
ઐતિહાસિક પૂજનીય પ્રતીકથી આધુનિક સૌંદર્ય મૂર્તિ સમી

આજે સમગ્ર દુનિયા એક કુટુંબ જેવી બની ગઇ છે, રોજે રોજ આપણે પ્રગતિ અને વિકાસ તરફ વિમાનની ગતિએ આગળ વધી રહ્યા છીએ ત્યારે સાચા સ્ત્રી સન્માન અંગેનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ફ્રાન્સના સમ્રાટ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એક સાહસિક, નિર્ભયી અને વિક્રમી સરસેનાપતિ તરીકે જગ મશહૂર છે. આ નેપોલિયને પોતાના રાજમહેલમાં ભવ્ય સ્નાનાગાર તૈયાર કરવાનો આદેશ આપ્યો. વિશાળ રાજપ્રસાદને શોભે તેવું સ્નાનાગાર બનાવવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલવા લાગી અને થોડા દિવસોમાં તો ભવ્ય સ્નાનાગાર તૈયાર પણ થઇ ગયો. સ્નાનાગારના સૌંદર્યને ઓપ આપવા ચારે બાજુની દિવાલો પર શૃગાંર સજજ રમણીઓના મનમોહક ચિત્રો પણ દોરાવ્યા હતા. પોતાને ભારે મોટી શાબાશી અને માટું ઈનામ મળશે એ હેતુથી બધુ કામ પુરુ થયા બાદ નામદાર સાહેબને સ્નાન કરી મંગળ 'ઉદઘાટન કરવા નિમંત્રણ આપ્યું.'

નેપોલિયને પોતાના સ્નાનાગારમાં પહેલું પગલું મૂક્યું ત્યાં એમની નજર ચારે કોરની દિવાલો પર પડી.દિવાલ પરની ચિત્રલીલા પર પહેલી નજર પડતાં જ એમણે પોતાનો પગ પાછો વાળી લીધો. અધિકારીઓને તત્કાળ એ ચિત્રો ભૂંસાડવાનો હુકમ આપતાં કહ્યું, "સ્ત્રીઓના વિલાસપૂર્ણ ચિત્રો એ એમનું અપમાન છે. સ્ત્રીઓનું તો સન્માન થવું ઘટે, જે દેશમાં સ્ત્રીઓને વિલાસનું સાધન માનવામાં આવે છે તે દેશ વિનાશને પંથે છે. તેમ સમજવું."

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીઓ તરફ જોવાની સન્માન દૃષ્ટિ છે, તે 'મહિલા' શબ્દ પરથી સમજાય છે. ભારતમાં સ્ત્રીના કન્યારૂપ અને માતૃરૂપને વંદનીય ગણ્યું છે એટલે ભારતની ટોચ પર ઉત્તર દિશામાં કાશ્મીરમાં વૈષ્ણોદેવીનું મંદિર છે, જે 'માતૃરૂપા' છે, જયારે ભારત માતાના ચરણો પખાવતી દક્ષિણ દિશામાં 'કન્યાકુમારી' બિરાજમાન છે. આમ માતારૂપે અને કન્યારૂપે નારીતત્વ ભારતના શિખર અને ચરણને શોભાવે છે. વર્તમાન કાળમાં વિશ્વભરમાં સ્ત્રીઓની જે દુર્દશા કરવામાં આવી છે. તે જો સુધારી લેવાય તો જ સાચું સ્ત્રી સન્માન સિધ્ધ થઈ શકે.

આજનો જમાનો નારીવાદ (ફેમિનિઝમ) નો છે. નોકરી વ્યવસાયના તમામ ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓ માટે ભલે પુરુષો જેટલી જ રોજગારીની તકો છે. લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓને પ્રમોટ કરવામાં આવે છે. આજના સ્પર્ધાત્મક સમયગાળામાં સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂંસાઇ ગઈ છે. મહિલાઓ રૂપે પુરુષોના નકશો કદમ ઉપર ચાલવાને બદલે પુરુષોથી ખભેખભો મિલાવીને કે તેમનાનીય એક કદમ આગળ ચાલે છે. હવે મહિલાઓ માટે કોઈપણ ક્ષેત્રમાં કામ કરવા ઉપર કોઈ વાળંદી નથી, ત્યારે હકીકતને સમજવાની

કોશિશ કરતાં કેટલાક પાસાયો એવા છે જેના કારણે એમ કહેવાય આધુનિક નારીની જાગૃતતા સમાજ ઉપર બધુ વિપરીત અસર કરી શકે છે.

* થ્રિલીંગ લાઇફ જીવવા માંગતી મજબુર આધુનિક યુવતીઓ..

'કરણી તેવી પાર ઊતરણી' જેનો મતબલ થાય છે – કરે તેવું પામે –

As you sow, so shall you reap.

જિંદગીની ગતિ વધુને વધુ તેજ બનતી જાય છે અને એક જ જિંદગીમાં માણસ બેવડી ને ત્રેવડી જીંદગી જીવી જાય છે. આજે આધુનિક યુગમાં સામાજિક મૂલ્યો બદલાયા છે, ત્યારે ભલે રૂપિયાનું અવમૂલ્યન થતું રહ્યું છે, પણ આમ જોવામાં આવે તો સમાજમાં બે જ વર્ગના લોકો રહી ગયા છે – 'રૂપિયાવાળો વર્ગ અને રૂપિયા વગરનો છતાં રૂપિયા મેળવવા મથતો વર્ગ.'

પાછલા એક – દોઢ દાયકામાં બારતીય જીવનશૈલીમાં ખાસ કરીને શહેરી સમાજમાં ઓફબીટ ચેઇન્જ આવ્યા છે. હવેની પેઢીને રોમાંચથી ભરપૂર જિંદગી પસંદ છે, જ્યાં યુવતીઓનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે. આજની તો કોલેજમાં ભણતી યુવતીને પણ લકઝુરીયસ લાઇફ જીવવી ગમે છે અને ડગલે અને પગલે થ્રિલ જોઇએ છે. તેમના મગજને એક પ્રકારની હેરત ભરપૂર કિંક જોઇએ છે. ટી.વી. સીરીયલોના પાત્રો જીવવા તેમને ગમે છે. આવી ટીવી સોચ ઓપેટા જ તેમના જીવનનું મહત્વનું ઘડતર કરે છે. આજની યુવતીઓમાં જે રૂપિયા વાળો વર્ગ છે, તેને રૂપિયા ક્યાં વાપરવાએ સવાલ છે, જયારે બીજી તરફ રૂપિયા વગરની યુવતીઓ પણ છે, જેમને રૂપિયા ક્યાંથી મેળવવાએ સવાલ હોય છે. આ બે સવાલના જવાબરૂપે પણ કેટલાંક અનિષ્ટો આજના કહેવાતા આધુનિક યુગમાં બહુ ઝડપથી ઉછેર પામી રહ્યા છે, જેની નોંધ લેવી જરૂરી છે. આજકાલ અવારનવાર સમાચાર પત્રોમાં જોવા મળ્યું છે કે કોલોજીયનો – કલબ હાઉસો, હાઇવેની હોટલો અને ઝિલમિલ રોશનીવાળી ડિસ્કોથેકમાં ફ્રેશર્સ પાર્ટીઓ યોજતા હોય છે. આમ જોવા જઇએ તો આ બધામાંથી એક તબક્કે તો મસ્તીની સાથે ગુનાખોરી પણ આકાર લે છે.

સમાજ માટે ખરેખર એક ચિંતાનો વિષય છે કે પશ્ચિમીકરણના ભાગરૂપે આપણી યુવતીઓ આધુનિકાની સાથે ક્યા પ્રકારનો વારસો એક માતા તરીકે પોતાના બાળકને આપશે પોતે ક્યાં જઇને અટકશે.

* જાતીય છેડછાડ, અશ્લીલ ચેષ્ટા, નનામા – ફોન પત્રો વચ્ચે સાચી આઝાદી ક્યાં ?

"ધોબીનો કૂતરો નહી ઘરનો કે નહી ઘાટનો"

A rolling stone gathers no moss.

ભારત દેશનો સાયબર યુગમાં પ્રવેશ તો થઇ ચૂક્યો છે, પણ આપણી પાસે કાનૂન નથી. જેથી કરીને સાયબર ક્રાઇમ ઉપર દેખીતો અંકુશ રહેતો નથી. આપણે ત્યાં વર્ષોથી અસ્તિત્વમાં રહેલા જરી – પુરાણા કાયદાઓનો અમલ કેટલો થાય છે, એ જગજાહેર વાત છે. આઝાદ ભારતની રાજધાની નવી દિલ્હીમાં જ સંધ્યાકાળની દીવબત્તી બાદ એકલી યુવતી મમાટે રસ્તે નીકળવું ભારે જોખમરૂપ બની રહે છે. સમી સાંજની વાત તો ઠીક છે, પણ રાત વધતી જાય એમ જોખમ વધતું જાય. જો રાજધાનીમાં આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તો અન્ય નગરો – પ્રદેશોની શી સ્થિતિ હશે એની તો કલ્પના જ કરવી રહી ૨૧મી સદી છતાં સ્ત્રી સાથેના જાતીય દુર્વ્યવહાર આજે પણ જારી છે, એમાં સાચી આઝાદી ક્યાં ?

સ્ત્રી વર્ગ સાથે અશ્લીલ ચેષ્ટા કરવી, જાતીય છેડછાડ કરવી વગેરે પ્રકારના ગુનામાં ભારતીય દંડ સંહિતા મુજબ બે વર્ષ સુધીની સજાની જોગવાઇ છે, પણ શરત એટલી કે મામલો પોલીસ અને કોર્ટ સુધી પહોંચવો જોઇએ, મહ્દઅંશે આમ થતું નથી.

નોકરીઓમાં જાહેર જીવનમાં પણ સ્ત્રી સમાનતાનો આદર્શ વરાળ બનીને ઊડી જાય છે. જાતીય દુર્વ્યવહાર અને અસમાનતા અહીં પણ જોવા મળે છે. નોકરિયાતા સ્ત્રીઓના વેતન ભેદ ઉપરાંત શોષણ સામે કોઇ અવાજ ઊઠાવતું નથી. અધિકાંશ કિસ્સામાં વિદ્રોહી નારીને નોકરી – રોજગારીથી હાથ ધોવાનો વારો આવે છે, ક્યારેક એના પર વધુ કાર્યબોજ લાદી દેવામાં આવે છે, એની ગંદી મજાક ઉડાડવામાં આવે છે, જાતીય છેડછાડ પણ કરી લેવમાં આવે છે. જો કે આવા મામલા જવલ્લે જ પ્રકાશમાં આવતા હોય છે અને અંતે કદાચ તેની હાલત ધોબીના કૂતરા જેવી થાય છે. આમાં સાચી આઝાદી ક્યાં એ પ્રશ્ન હવામાં જ ધૂમરાતો રહે છે.

* મોડેલિંગ – ફેશન શોના નામે ફસાતી યુવતીઓ ઊલમાંથી ચૂલમાં પડવું....

એક મુસીબત ટાળતાં બીજી આવી પડવી.

To get out of the frying pan into the five....

આધુનિકરણના ભાગરૂપે જોઇએ તો છેલ્લા થોડા વખતથી ભારતીય બજારમાં માદક સ્વરનું આકર્ષણ ઉમેરાયું છે. પરદેશમાં તો ઘણા વખતથી ટેલિફ્રેન્ડશીપ અને ટેલિચેટિંગ ચાલે છે. પણ હવે તો આપણા ગુજરાતી અખબારોમાં પણ લાઇવ કુલ ચેટ – દોસ્તી બાંધો જેવી જાહેરાતો ઝળકે છે. શરમાશો નહીં– મૂઝાશો નહી જેવી જાહેરાતો નવયુવતી અને યુવાનોને આકર્ષે છે. આજના સમાજની હાઇ સોસાયટી અનેક બાબતોમાં બ્રોડમાઇન્ડેડ થવા માંડી છે. જે અંગે વિચાર કરવાનો સમય આજે કોની પાસે છે મોડેલિંગ અને ફેશન શોની ઝાકઝમાળથી અંજાઇને હજારો યુવતીઓ શમણા આંજેલી આંખે ગ્લેમર વર્લ્ડના પ્રવેશવા થનગનતી હોય છે. ગ્લેમરથી અંજાયેલી યુવતીઓને રૂપિયા કમાવવા મળતા હોય તો કોઇ પણ કામમાં ભય, છોછ કે સંકોચ રહેતો નથી. મોટા ભાગની મોડલ ગર્લ્સ એક વાર પબ્લિક ફિગર બની ગયા પછી પોતાનું ઘર વસાવી શકતી નથી. કેટલાંક કિસ્સામાં સમાજ વસાવી શકતી નથી. કેટલાંક કિસ્સામાં સમાજ તેને સ્વીકારતો નથી અને ક્યારેક કોઇ છોકરો તેનો હાથ પકડવા તૈયાર થતો નથી. આખરે તેણે લગ્ન કરવા હોય તો તેણે બ્લેક હિસ્ટ્રી ધરાવતા છોકરાને પસંદ કરવો પડે છે અથવા તો કોઇ ધનિક નબીરાની ધી અધર વુમન બનીને રહેવું પડે છે. આમ બહારથી સ્વસ્થ જણાતી આવી રૂપસુંદરીઓ ઊલમાંથી ચૂલમાંથી જઇ પડે છે જે આજના આધુનિક યુગની યુવતીની વાસ્તવિકતા છે.

સ્ત્રી શિક્ષણ, જાગૃત અને સ્ત્રીકેળવણી :

પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા,

બીજું સુખ તે ઘેર દીકરા

ત્રીજું સુખ તે કોઠીએ જાર

ચોથું સુખ તે સુલક્ષણી નાર,

If you educate a man you educate an individual, but if you educate a woman you educate a family (Nation)

વિશ્વની કોઇપણ સંસ્કૃતિ કે સમાજના વિકાસમાં સ્ત્રીનું સ્થાન મહત્વનું રહ્યું છે એક હાથે તાળી પડી શકે નહિ. સ્ત્રીની સ્થિતિ અને દરજજાનું નિરીક્ષણ કરવાથી જ સામાજિક સ્તરનો ખ્યાલ આવી જતો હોય છે. આ રીતે ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન મહત્વનું છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્ઞાની મહિલાઓનું સામાજિક સ્થાન મહત્વનું હતું. આજે ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીના જમાનામાં સમાજકારણ, રાજકારણ કે ઔદ્યોગિક એમ દરેક ટોચના સ્થાને મહિલાઓનું મહત્વ અને દરજજો સ્વીકારાયો જ છે. પરંતુ, પુરુષોના આધિપત્યવાળા સમાજમાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના નિખાર સાથે મજબૂતીથી બહાર આવવા, મહિલાઓએ

ભારે સંઘર્ષ ખેલવો પડતો હોય છે. સિક્કાની બીજી બાજુ જોઈએ તો એમ કહેવાય કે મહિલાઓમાં અક્ષર જ્ઞાન વધે, સાક્ષરતા વધે એ માટેના પ્રયાસો સામુહિક રીતે હાથ ધરવા જોઈએ.

જો સ્ત્રી શિક્ષિત અને સમજદાર તેમ જ ર્આિથક રીતે પગભર હશે તો આપોઆપ વિચારશક્તિ – નિર્ણયશક્તિ અને અર્થ શક્તિ કેળવી શકશે અને બહેતર સમાજ નિર્માણમાં પોતાનો સહયોગ આપી શકશે.

* કાગડા બધે જ કાળા હોય છે ....

સ્ત્રીના અસ્તિત્વના આયામને રજૂ કરતી કહેવતોનો તેટો નથી. દેશી – વિદેશી દરેક ભાષા પાસે આવી કહેવતો મળી રહે છે. દેશની આઝાદીના આટલા બધા વર્ષો પછી પણ ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિમાં કોઇ ઝાઢો સુધારો થયો નથી. સ્થિતિ તો ત્યાંની ત્યાં જ છે. દેશમાં આધુનીકીકરણ અને ર્આિથક ઉદારીકરણની નવી હવા ફેલાઇ છે. શિક્ષણનો પ્રચાર પ્રસાર વધ્યો છે. પુરુષોના કામકાજના એકાધિકારવાળા ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓએ સમાંતર પ્રવેશ કરેલો છે. છતાં સરેરાશ મહિલાઓની સ્થિતિમાં કોઇ ઝાઝો ફેર પડ્યો નથી. સ્ત્રી ખેતમજૂર હોય કે કોમ્પ્યુટર એન્જિનિયર હોય એને સાથી પુરુષ કે સદકર્મચારી અથવા ઉપલા વગ્રના પુરુષના જાતીય છેડછાડ અથવા જાતીય શોષણનો ભોગ બનવાનો વારો આવે જ છે. શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે. એનું હકારાત્મક પાસું એટલું કે પુરુષોની સાથે સાથે મહિલાઓને પણ જુદાં જુદીં ક્ષેત્રોમાં માનભર્યું સ્થાન મળવા લાગ્યું છે. સમગ્ર વિશ્વમાં તા ૮મી માર્ચે પ્રતિવર્ષ આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિનની ઊજવણી કરવામાં આવે છે. વિવિધ કાર્યક્રમો, સેમિનારો, શિબિરો યોજાય છે, પછી આખું વર્ષ શું ?

ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાય જણાવે છે કે,

> સ્ત્રી સમાનતા માટેનો આ અભિગમ હકારાત્મક દિશામાં પહેલ જરૂર છે પણ સામાજિક – માનસિક વલણો બદલાતા અમે પરિણામો મળતા ખાસ્સીવાર લાગશે. સ્ત્રીને એક કોમોડિટી જ ગણવામાં આવે છે. શિક્ષણનો પ્રસાર વધ્યો છે. છતાં સ્ત્રીના સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર થયો નથી. જે સમાજના સર્વાંગી વિકાસ માટે જરૂરી છે.

સંદર્ભ સૂચી :

1. લાગણીના અવસરે – ચંદુ મહેસાનવી, પ્રથમ આવૃત્તિ – ઓક્ટો – ૨૦૦૪ – નવભારત પ્રકાશન મંદિર
2. યુવા મનોતરંગ – ભવેનકચ્છી,નવભારત સાહિત્ય મંદિર – પ્રથમ આવૃત્તિ જૂલાઇ – ૨૦૦૧
3. આપણી વાત – વર્ષા પાઠક,નવભારત સાહિત્ય મંદિર – પ્રથમ આવૃત્તિ – ૨૦૦૪

Madhvi Acharya, Assistant Professor in English, P D Pandya Mahila Commerce College, Ahmedabad.

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

नारी समाज और साहित्य में - प्रेमसिंह के. क्षत्रिय

भारतीय समाज को निर्देशित करने वाले धर्मशास्त्रों, स्मृतियों, पुराणों, रामायण, महाभारत, संतों-भक्तों के कथनों में जो कुछ नारी के संबंध में कहा गया है, उसे पढ़ने पर माथा चकराने लगता है । कहीं नारी की महिमा का गान करते हुए कहा गया है, 'जहाँ नारी की पूजा होती है, वहाँ देवता निवास करते हैं ।' अन्यत्र कहा गया है, 'नारी को स्वतंत्र नहीं छोड़ना चाहिए । स्त्री को कुमारी अवस्था में पिता, युवाकाल में पति और वार्धक्य में संतान के संरक्षण में रहना चाहिए ।' तुलसीदास ने भी नारी-स्वातंत्र्य निषेध किया है, 'जिमि स्वतंत्र होइ बिगरहिं नारी ।' स्मृति तंत्र में नारी को पुरुष की अर्धांगिनी कहा गया है, किंतु 'स्कंदपुराण' में निर्देश है, 'पति से मारे जाने पर भी उसे (पत्नि को) मुस्काना ही चाहिए ।' धर्मशास्त्रों में अनेक ऐसे उल्लेख मिलते हैं, जिनसे नारी के उपनयन और ब्रह्मचर्य में प्रवेश प्रमाणित होता है । उदाहरण रूप में लोपामुद्रा, विश्ववारा, घोषा आदि का उल्लेख है । परंतु मनु ने स्त्रियों की निंदा करते हुए उन्हें असत्यभाषिणी कहा है । 'बृहद्संहिता' में नारी-निंदकों को फटकारा गया है, 'उनकी (स्त्रियों की) निंदा करने वाले हे कृतघ्नों, तुम्हें कहाँ सुख मिलेगा ? अनवद्य स्त्रियों की निंदा असाधुओं की धृष्टता है, वह ऐसा ही है, जैसे चोरी करते हुए चोर कहे, रुको चोर ।' ऐसे परस्पर विरोधी कथन अनेक ग्रन्थों में है । रामायण और महाभारत में भी ऐसे कथन हैं ।

मध्यकाल में नारी का अपहरण करना वीरता का सूचक था । महाराज पृथ्वीराज ने भी नारी-अपहरण किया था । पुराकाल में कृष्ण ने रुक्मिणी का अपहरण किया । फिर उन्होंने अपनी बहन सुभद्रा का अपहरण अर्जुन से कराया था । मध्यकालीन संतों और भक्तों का नारी के संबंध में दृष्टिकोण घोर कलुषित और निंदापूर्ण था । कबीर से पलटूदास तक सभी ने नारी को 'नरक का द्वार' और

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

विश्वासघातिनी कहा । लोक के धर्मग्रंथ से अधिक सम्मान्य ‘रामचरित मानस’ में भी नारी-निंदा में कोताही नहीं की गई है । भगवान् राम भक्तप्रवर नारद जी से कहते हैं-

काम, क्रोध, लोभादि मद, प्रबल मोह के धारि ।

तिन्ह महं अति दारुन दुखद, माया रुपी नारि ।।

सुनु मुनि कह पुरान श्रुति संता । मोह बिपिन कहुं नारी बसंता ।।

जप, तप, नेम जलासय झारी । होइ ग्रीषम सोखै सब नारी ।।

वर्तमान समय में नारी के प्रति समाज का दृष्टिकोण कितना घटिया है, उसे सभी जानते-मानते हैं । कहीं नारी-अपहरण, कहीं उसके साथ दुराचार और कहीं दहेज के लिए जलाया जाना सामान्य घटनाएँ हो गई हैं । सर्वाधिक कष्टकर है, कन्या को दान की वस्तु मानना । आश्चर्य है कि कन्याएँ भी इसे स्वीकार रही हैं ।

स्पष्ट है कि आज तक नारी को कभी, उदार, कभी अनुदार, कभी उत्तम, कभी अधम और कभी शक्तिरूपा, तो कभी नारकीय कहा गया है । नारी के संबंध में इन्हीं मान्यताओं को देखकर राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त ने कहा-

अबला जीवन हाय, तुम्हारी यही कहानी ।

आंचल में है दूध और आँखों में पानी ।।

भारतीय समाज में नारी की स्थिति पर उसकी प्रमुख भूमिकाओं के आधार पर विचार किया जाना उचित होगा । नारी की चार प्रमुख भूमिकाएँ हैं- (1) कन्या, (2) पत्नि (3) माता (4) पर्दा-प्रथा

कन्या- भारतीय समाज में कन्या को विशेष महत्त्व प्राप्त है । किन्तु इसकी सुरक्षा, पवित्रता और विवाह की चिंता उसके जन्मदाता को त्रस्त करती है । दाय भाग के अनुसार पुत्र के अभाव में पुत्री पिता की उत्तराधिकारी थी । किन्तु ‘हर्षचरित’ में बाणभट्ट ने कन्या को पिता को अग्नि की तरह जलाने वाली कहा है । लोकाचार में भी कन्या को दुःख का कारक माना जाता है । एक लोकगीत में शत्रु को भी पुत्री न होने कामना की गई है और माता पुत्री को जन्म के समय मारकर गला छुड़ाने की बात कहती है । बहुत समय तक देश के कई क्षेत्रों में जन्म के समय ही कन्या को मार डालने का कुकर्म होता रहा है । आज भी अनेक सभ्य मान्य महानुभाव गर्भवती पत्नी का परीक्षण कराते हैं और गर्भ में कन्या होने पर गर्भपात कराते हैं । सरकार ने इस भ्रूण-हत्या पर प्रतिबंध लगाया है

। संप्रति विधिक व्यवस्था के अनुसार पिता की संपत्ति में पुत्री का भी अधिकार है, किन्तु सामाजिक परंपरा के कारण पुत्रियाँ इस अधिकार का उपयोग नहीं कर रही हैं । जब कभी कोई पुत्री इस अधिकार की माँग करती है, तो उसके पिता के परिवार के लोग उसे अपने वंश का मानने से इनकार कर देते हैं और मुकदमेबाजी में उलझा देते हैं ।

पत्नी – पत्नी शब्द का अर्थ है स्वामिनी । परंपरा से गृहस्थी में पति-पत्नी दोनों संयुक्त रूप से अधिकारी मान्य हैं । दंपती की अवधारणा में यही तथ्य निहित है । पत्नी को गृहस्वामिनी और गृहलक्ष्मी कहा गया है । पुराकाल में नवपरिणीता को आशीर्वाद देते हुए कहा जाता था, 'ससुर के ऊपर सम्राज्ञी हो, देवरों के ऊपर सम्राज्ञी हो ।' बुद्धकाल तक यह स्थिति बनी रही । किन्तु परवर्तीकाल में बहू पर सास के अत्याचार की कथाएँ मिलती हैं । लोक में 'दारुण सास' तो प्रसिद्ध ही है । धर्मशास्त्रों ने नारी पर अनेक अमानवीय बंधन लगाए हैं । प्रायः सभी धर्मसूत्रों और स्मृतियों ने कहा है कि पत्नी का प्रथम कर्तव्य पति की आज्ञा का पालन करना और उसका देवतुल्य आदर करना है । यह भी निर्देश है कि, 'पत्नी को पति से द्वेष नहीं करना चाहिए । चाहे वह नपुंषक, पतित, अंगहीन अथवा रोगी ही क्यों न हो । स्त्रियों का पति ही देवता है ।' पत्नी को अकेले बाहर जाने की मनाही है और उसे परपुरुष से बोलने का अधिकार नहीं है । ये सारे बंधन पत्नी के जीवन को नरक बनाते हैं ।

यदि किसी पत्नी ने पुत्र को जन्म नहीं दिया अथवा केवल पुत्री का ही प्रसव किया अथवा निःसंतान हुई, तो उसे घोर उपेक्षा और उत्पीड़न भोगना पड़ता है । मान्यता है कि पुत्र ही अपने पिता को नरकगामी होने से बचाता है । पुत्र का अर्थ है- पुंत नामक नरक से त्राण दिलाने वाला । विधवा होने पर पत्नी अमंगल की राशि हो जाती है । उसके लिए दो ही मार्ग प्रशस्त मान्य हैं- एक यह कि विधवा अपने पति के शव के साथ सती होकर स्वर्ग सिधारे अथवा जीवित रहकर ब्रह्मचर्य का पालन करे । यद्यपि सती होने और जौहर करने की प्रथा आज नहीं है, फिर भी विधवा का जीवन पूर्ववत् विपत्तियों से ग्रसित है । अनपढ़ से लेकर विदुषी पत्नियाँ पति के कल्याण के लिए 'तीज' और 'करवा चौथ' का व्रत करती हैं तथा भगवान् से प्रार्थना करती हैं कि यही पति उन्हें अगले जन्मों से मिले । भले पति द्वारा सतायी जाती हों । यदि कोई पत्नी अपना स्वतंत्र व्यक्तित्व विकसित करना चाहती है, तो परिवार में कलह शुरू हो जाता है । सारा परिवार पति के पक्ष में हो जाता है, पत्नी अकेली पड़ जाती है, उस पर अत्याचार बढ़ जाता है और वह या तो पराजय स्वीकार कर लेती है या अपने निश्चय पर अटल रहकर अपना जीवन दूभर बना लेती है । कामकाजी होने पर भी पत्नी को बच्चों

के पालन-पोषण और गृहस्थी के अन्य कार्यों को करना पड़ता है । उसे पति और उसका परिवार किसी भी दशा में सेविका ही बनाए रखता है । आधुनिकता का मुलम्मा लगाने पर भी पत्नियाँ भीतर से टूटी हुई हैं ।

माता – नारी जीवन की पूर्णता उसके मातृत्व से होती है । उसने पुत्र को जन्म दिया, तो थाली पीटी जाती है, सोहर गाई जाती है और समारोहपूर्वक 'बरही' मनाई जाती है । जच्चा का मान बढ़ जाता है, क्योंकि उसने पति को पितृऋण से मुक्त किया है और वंश-परंपरा को आगे बढ़ाया है । धर्म और लोकाचार में यही मान्यता है । किन्तु यदि पुत्री को जन्म दिया, तो जननी की उपेक्षा की जाती है और पूरा परिवार शोक-मग्न हो जाता है । पितृ सत्तात्मक परिवार होने के कारण पुत्र ही पिता का स्वाभाविक उत्तराधिकारी होता है । पुत्र-प्राप्ति के लिए प्रायः पतियों ने कई-कई पुत्रियों को जन्म दिया है और दूसरा विवाह तक किया है । शायद ही किसी महिला ने पुत्र के लिए दूसरा विवाह किया होगा ।

स्मृतियों में माता का भरण-पोषण करना पुत्र का कर्तव्य कहा गया है, यहाँ तक कि पतिता होने पर भी । किंतु वर्तमान में यदि माता विधवा हुई, तो प्रायः पुत्र-वधुएँ उसकी दुर्गति करती हैं । राजकीय सहायता भी विधवा को तभी प्राप्त होती है, जब वह बेसहारा हो । पुत्र से संरक्षण का भ्रम उसे सहायता से वंचित करता है । बंगाल से तो विधवाओं को काशीवास और भिक्षाटन के लिए वाराणसी और अन्य तीर्थस्थानों में पहुँचा दिया जाता है । माता प्रत्येक दशा में पुत्र के कल्याण में निरत रहती है । वह पुत्र के कल्याण के लिए 'जिउतिया' का व्रत करती है, परंतु उसे प्रायः पुत्र से कष्ट ही मिलता है । यह उक्ति सर्वथा उचित है, 'कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ।'

पर्दा-प्रथा – नारी के मुँह और कहीं-कहीं पूरे शरीर को ढकना, उसे घर के किसी भाग में नियंत्रित रखना और घर से बाहर न जाने देना ही पर्दा-प्रथा है । यह प्रथा उत्तर भारत के हिन्दू और मुसलिम परिवारों में प्रचलित रही है । वैदिककाल में यह प्रथा नहीं थी । ऋग्वेद के उद्धरणों से बताया गया है कि उस काल में स्त्रियाँ 'विदथ' (सभा, समिति) तथा 'समन' (मेला, उत्सव) में स्वतंत्रतापूर्वक जाती थीं । बाद में राजवंश की स्त्रियों को 'असूर्यम्पश्या' अर्थात् जिसे सूर्य भी न देख सके बना दिया गया । 'कथा सरित्सागर' में रत्नप्रभा ने पर्दा का कड़ा विरोध करते हुए कहा है, 'स्त्रियों का कड़ा पर्दा और नियंत्रण ईर्ष्या से उत्पन्न मूर्खता है ।' भारत में पर्दा का व्यापक प्रचार मुसलिम आक्रमण के बाद हुआ । मुसलमानों में इस्लाम की मान्यताओं के कारण कटोर पर्दा प्रथा प्रचलित थी । मुसलिम

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

आक्रमणकारी संपत्ति के साथ स्त्रियों का भी अपहरण करते थे । उनसे स्त्रियों की सुरक्षा के लिए 'पर्दा-प्रथा' को अपनाया गया । इस प्रथा ने नारी को छुई-मुई बनाया और उसे घर की चहरदीवारी में बंद कर दिया । वर्तमान समय में शिक्षा और पाश्चत्य सभ्यता के प्रभाव से इस प्रथा का शिकंजा ढीला हुआ है । परंतु ग्रामीण क्षेत्रों में परंपरावादी परिवारों में यह प्रथा प्रभावी है । नारी की प्रगति में पर्दा-प्रथा आज भी बड़ी बाधा है ।

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट है कि पुराकाल से आज तक निरंतर नारी का अंतहीन उत्पीड़न और शोषण पुरुषों द्वारा होता रहा है । भारतीय समाज पुरुष प्रधान है । अतः अपने सारे नियम-विधान अपनी सर्वोच्च को सुदृढ़ करने के लिए निर्मित किए । आवश्यकतानुसार धर्मसूत्रों और स्मृतियों की रचना कर नारी से अपने को देवता की तरह पूज्य मनवाया । आजन्म नारी को स्वतंत्र नहीं होने दिया गया । पांच पतियों की भोग्या होने पर द्रौपदी, कौमार्य में पुत्र-प्रसविनी कुंती, देवराज इंद्र द्वारा घर्षिता अहिल्या को 'कन्यारत्न' कहा गया । नारी को चोटिल कर उसके घावों पर मलहम लगाने का भ्रम उत्पन्न किया गया । कन्या को मानवी से वस्तु बनाकर दान किया जाता है । पत्नी के पद पर प्रतिष्ठित कर नारी को अर्धांगिनी कहा गया, किंतु ऐसा विधान रचा गया कि पत्नी चरणदासी बन गई । गृहिणी कहकर नारी को घर की सीमा में बंद कर दिया गया । अपुत्रा होने पर उसे अपमानित किया जाता है । विधवा होने पर नारकीय जीवन व्यतीत करने को बाध्य किया जाता है । नारी के अंगों का प्रदर्शन विज्ञापन का साधन बन गया है । नगरों में कुछ जागरूक महिलाएँ नारी को शोषण से मुक्त कर पुरुष के समान बनाने के लिए आंदोलन कर रही हैं । लेकिन उनकी आवाज नहीं सुनी जा रही है । संविधान में नर-नारी को समान अधिकार दिया गया है, किन्तु व्यवहार से पुरुष प्रबल है । संसद और विधानमंडलों में महिलाओं को तैंतीस प्रतिशत स्थान सुरक्षित करने का विधेयक लटका हुआ है ।

महिलाओं को समाज में बराबरी का स्थान तभी प्राप्त हो सकेगा, जब उन्हें शिक्षित और स्वावलंबी बनाया जाएगा । सभी प्रबुद्धजनों का कर्तव्य है कि वे नारी को मानवी के रुप में प्रतिष्ठित करने में तत्परता से योगदान करें ।

संदर्भ-ग्रंथ –

1. श्रीरामचरितमानस – तुलसीदास
2. मृगनयनी – वृंदावनलाल वर्मा

3. हिन्दी के श्रेष्ठ उपन्यास और उपन्यासकार – डॉ. द्वारिकाप्रसाद सक्सेना
4. झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई – वृंदावनलाल वर्मा
5. कामायनी – जयशंकर प्रसाद
6. अहिल्याबाई – वृंदावनलाल वर्मा

प्रेमसिंह के. क्षत्रिय, 5, फौजदार न्यू सोसायटी, पो. सैजपुर-बौघा, नरोडा रोड, अहमदाबाद-380045 मो. 9173244290

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

મનોવિજ્ઞાનનાં મનોવિશ્લેષણાત્મક અને માનવતાવાદી પરિપ્રેક્ષ્યમાં સ્ત્રી વ્યકિતત્વનો અભ્યાસ – ડૉ. નિલેષ જે. ગઢવી

(૧) પ્રસ્તાવના –

મનોવિજ્ઞાનની વિવિધ વિચારધારાઓમાં વર્તનવાદી, મનોવિશ્લેષણવાદી અને માનવતાવાદી વિચારધારાઓનો પ્રભાવ શરૂઆતથી લઈ આજદિન સુધી અંકબંધ રહયો છે. અરે એટલું જ નહિ ઉત્તરોતર વધ્યો છે તેમ કહેવું પણ અતિશ્યોકિત ભર્યું નહિ કહેવાય સમાજ અને સાહિત્યમાં નારી સંદર્ભે જોવા મળી રહી છે તેનાં મૂળ એક અર્થમાં જોઈએ તો મનોવિજ્ઞાનનાં વર્તનવાદી, મનોવિશ્લેષણવાદી અને માનવતાવાદી પરીપ્રેક્ષ્યમાં જોવા મળે છે સમાજ અને સાહિત્યમાં પ્રગટ થતાં નારીના વ્યકિતત્વને મનોવિશ્લેષણ અને માનવતાવાદી પરીપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાની સ્ત્રીના વર્તનના દરજજા પાછળનાં મૂળ કારણોને સમજવામાં પણ અનુકૂલન રહેશે.

(૨) વ્યકિતત્વના સિધ્ધાંતોની પૂર્વભૂમિકા –

સ્ત્રી અને પુરૂષ અંગેનાં પ્રચલિત બીબાઢાળ ખ્યાલોને બદલે હકીકતો તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું કામ વ્યકિતત્વના સિધ્ધાંતશાસ્ત્રીઓએ કર્યું છે. એક સિધ્ધાંત જે ર્ગિભત અથવા અવ્યકત તરીકે ઓળખાય છે તેમા એવુ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે કે સ્ત્રી અને પુરૂષ વિષેની ધારણાઓ સુચિત હોવી જોઈએ. બંને જાતિ વચ્ચે જે જૈવિક તફાવતો છે તે તો રહેવાના જ છે. આપણો અનુભવ એવુ સૂચવે છે કે એ તફાવતો અસ્પષ્ટ હોય તો પણ બધાં જ સ્ત્રી–પુરૂષો એવા ચીલાચાલુ વિચારો પ્રમાણે પોતાનું વ્યકિતત્વ વિકસાવતા નથી. જાતિભેદ વિષે ચર્ચા કરનારાઓ "આમ હોવુ જોઈએ" એવી ભાષામાં પોતાના વિચારો વ્યકત કરતા હોય છે. કોઈકે તો વળી એમ કહયું છે કે "સ્ત્રીઓને જોવી જોઈએ, સાંભળવી નહીં." સામાન્ય વાતચીતમાં જો કોઈ સ્ત્રી બુધ્ધિપૂર્વકની તાર્કિક ચર્ચા વિચારણા કરે તો એવી સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરતાં આવા લોકો અચકાય છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે સ્ત્રીત્વ, સુંદરતા અને બુધ્ધિનો અભાવ એક સાથે સંકળાયેલા છે. "સ્ત્રીઓ શું સમજે છે?" એવું કહીને કક્કો કાઢી નાખવાનું યત્ર તત્ર સર્વત્ર જોવા મળે છે. જો એ બુધ્ધિ ભર્યું વર્તન કરે તો એનામાં સ્ત્રીત્વનો અભાવ છે અને એ પુરૂષ જેવી છે એવો આક્ષેપ સમાજમાં અમુક વર્ગો હંમેશા વિનાસંકોચે કરતાં હોય છે. આવી ધારણાઓમાં કે આક્ષેપોમાં કેટલું તથ્ય છે ને કેટલું નકરૂં જુઠાણું છે એ વિષે વિચારવાનો પ્રામાણિક પ્રયાસ કરવો રહયો.

જાતિને કારણે એવી કઈ મર્યાદા ઉભી થાય છે કે જેને ઓળંગી ન શકાય? બાળપણના અનુભવો, ઉછેર વગેરે સ્ત્રીમાનસમાં કેવા પ્રકારની અસરો કાયમ માટે નીપજાવે છે તે સમજવું જોઈએ. જિંદગીની શતરંજમાં સ્ત્રીઓ એક પ્યાદા જેવી છે કે એને બીજા જેમ ચલાવે તેમ તે ચાલે કે પછી એ ચાવીવાળું રમકડું છે કે એની આંતરિક ગોઠવણ પ્રમાણે અનુસરે કે પછી એનું સ્વતંત્ર વ્યકિતત્વ છે કે એને સ્વતંત્ર અરમાનો છે

કે અને એને જેમ વર્તવું હોય તેમ વર્તવાની છૂટ છે? આ પ્રશ્ન અંગે મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં બે વિરોધાભાષી અભિપ્રાયો પ્રવર્તે છે – (૧) પ્રત્યાઘાતી અને (૨) અગ્રલક્ષી પ્રથમ મતાનુસાર વાતાવરણ જે ઉદ્દીપકો પૂરાં પાડે છે અને જે દઢીકરણો પ્રાપ્ત થાય છે તેને અનુસરવાની વાત છે. જયારે બીજા મત મુજબ સ્ત્રીઓએ કેમ વર્તવું તે તેઓ સ્વંય નક્કી કરે છે. પોતાના ધ્યેયો, મૂલ્યો અને સામાજિક પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખીને ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળ કેટલાંક અવરોધો અવશ્ય ઉભા કરે તો પણ એ અવરોધોથી હારીથાકીને પારોઠના પગલા ભરવાને બદલે સ્ત્રીઓ પોતે નવો રસ્તો પકડે અથવા ચીલો ચાતરીને આગળ વધે. વાતાવરણને એ પોતાના ધ્યેયોને અનુરૂપ વળાંક પણ આપે અને એમ કરતાં જે સ્વતંત્રતા મળે તેનો ઉપયોગ પોતાના વ્યકિતત્વના વિકાસ માટે કરે. આ બંને મતમતાંતરોમાંથી કયો સાચો અને કયો ખોટો એ પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ રીતે આપવો ઘણો અઘરો છે. આમ છતાં બંને પ્રકારની સ્ત્રીઓ કોઈપણ સમાજમાં આપણને આજે પણ જોવા મળે. એક જે પ્યાદા તરીકે વર્તતી અને બીજી વાતાવરણને બદલીને મૌલિક રાહ પસંદ કરતી. પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રી અને વ્યકિતત્વના ક્ષેત્રમાં સિધ્ધાંત પ્રદાન કરનાર ગોર્ડન ઓલપોર્ટ એમના પુસ્તક Becoming : Basic Considerations a Psychology of Personality (1955) માં સૂચવે છે તેમ ઘણૂં ખરું સામાન્ય લોકો એમની જિંદંગીમાં જે કાંઈ બને કે મળે એની સામે પ્રત્યાઘાતી બને છે, કમ્પ્યુટરની જેમ એમાં જે કાંઈ દાખલ કર્યું હોય એ જ પ્રમાણે એ વળતી રજૂઆત કરે છે તેમ જે પ્રમાણે આપણને પહેલાં શીખવવામાં આવ્યું હોય તે મુજબ વાતાવરણમાં જે ઉદ્દીપકો પ્રાપ્ત થાય તેની પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરીને વર્તવાનું પસંદ કરીએ છીએ કારણકે એમાં ખાસ વિચારવું પડતું નથી અને ચાલુ ચીલા પણ ચાલવું એ ઘણું સહેલું છે, નવો ચીલો પાડવામાં થોડું કષ્ટ ઉઠાવવું પડે છે. પણ અગ્રલક્ષી ખ્યાલ મુજબ લોકો પહેલ કરે છે, એમના વર્તનનું મૂળ એમની અંદર જ પડેલું હોય છે એટલે કે પ્યાદાને બદલે મૌલિક રીતે વર્તે છે, એ લોકો પોતે જ નક્કી કરે છે કે એમના જીવનને કેવો વળાંક આપવો છે.સાધારણ રીતે આપણી મૂળભુત જરૂરીયાતો સંતોષાય એટલે કે ખોરાક, કપડાં વગેરે મળી રહે અને ઘર્ષણ ઉદ્વેગ કે તાણથી બચવા અસરકારક રીતે વર્તી શકીએ છીએ. આપણે પોતે જ નક્કી કરીએ છીએ સભાન રીતે કે ભવિષ્યમાં કયાં મૂલ્યો અપનાવીને, કયાં ધ્યેયો હાંસિલ કરવાં છે એમાં આપણને નડતી મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખીને અને ભવિષ્યમાં નડવાની મુશ્કેલીઓને નજર અંદાજ કર્યા વગર આપણે ધ્યેય તરફ પ્રયાણ ચાલુ રાખીએ છીએ. મૌલિક રાહ પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતાને માણીને જીવીએ છીએ.ઓલપોર્ટ કહે છે તેમ માનસિક રીતે અસ્વસ્થ માનવીઓની જેમ પ્રતિક્રિયાત્મક રીતે વર્તવાને બદલે અગ્રલક્ષીરીતે વર્તવું વધુ હિતાવહ છે. અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે પ્રત્યાઘાતી કે પ્રતિક્રિયાવાદી વલણ અગ્રલક્ષી બનવામાં જબરો ગતિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ પ્રત્યાઘાતી વલણ આપણને સ્વતંત્ર રીતે તેમજ દઢતાપૂર્વક વર્તવા દેતું નથી.

પ્રતિક્રિયાવાદી વિચારસરણીના જનક સિગમંડ ફ્રોઈડ મનાય છે અને અગ્રલક્ષી વિચારધારાના જનક કાર્લ રોજર્સ ગણાય છે. જયારે કાર્લ યુંગ આ બંને અંતિમ વિચારધારાઓનું સંયોજીત સ્વરૂપ વર્ણવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

(૩) ડેવિડ બકાનનો મત –

ડેવિડ બકાન એમના પુસ્તક The Duality of Human Existencs : an Essay on Psychology and Religion માં એક મહત્વના મુદ્દા તરફ આપણૂં ધ્યાન ખેંચે છે. દરેક માનવીના વિકાસમાં જે સામાજીક સંસ્થાઓ જે રીતનો ફાળો આપતી હોય તેને ધ્યાનમાં રાખીને પરલક્ષી દષ્ટિએ વિચાર થવો જોઇએ. આત્મરક્ષણ, અસ્મિતા અને સ્વવિસ્તારનો આધાર સામાજીક સંસ્થાઓ જેવી કે કુટુંબ, શાળા, કોલેજ વગેરે ઉપર રહેલો છે. પુખ્ત વ્યકિતમાં સમાજ સાથેનો સંબંધ સંતુલિત અને સુયોજિત જોવા મળે છે. સમુદાય સાથેના સબંધો અરસપરસ પ્રકારના જોવા મળે છે એટલે 'સ્ત્રીત્વ' અને 'પુરૂષત્વ' એમ બે

ખાનાંઓમાં માનવજાતિને ગોઠવવાનું બરાબર નથી, ઉભયલીંગી સમાજનું ઘડતર હિતાવહ નથી અને પુખ્તવયના લોકોમાં બંને પ્રકારના ગુણોનો સમન્વય જોવા મળે. સ્ત્રીત્વ સાથે સામુદાયિકતા અને પુરૂષત્વ સાથે સકતૃત્વ સબંધીને સાંકળવાનું અને એ રીતનું બંને જાતિનું સામાજીકરણ કરીને ચોક્કસ બીબાંઓમાં ઢાળવાનો પ્રયાસ બરાબર નથી.

(૪) ડૉ. સિગમંડ ફ્રોઈડનો સિધ્ધાંત –

સ્ત્રીઓ પરત્વે ફ્રોઈડના મંતવ્યોની ઘણી ટીકા થયેલી છે. એના વિચારો વિશે ગેરસમજો પણ પ્રવર્તે છે. ફ્રોઈડના ઘણા બધા સિધ્ધાંતોમાંથી સ્ત્રીઓ પરત્વેનો ખ્યાલ કોઈપણ જાતના સંદર્ભ વિના ઉપાડવામાં આવ્યો હોય એવું પણ લાગે છે. આમાં થોડે ઘણે અંશે ફ્રોઈડનો પોતાનો પણ દોષ હશે. સ્ત્રી મુકિતના આંદોલનના નેતાઓએ ફ્રોઈડના વિચારો અને ખાસ કરીને વ્યકિતત્વના વિકાસના વિચારની ઠેકડી પણ ઉડાડી છે. જુલિયટ મીચેલ, શુલમીથ ફાયરસ્ટોન, કેરેન હોર્નિ, કાર્લ યુંગ, કલેરા થોમસન, બ્રુનો બેથેલેમે પોતપોતાનાં લખાણોમાં કડક ટીકા કરેલી છે. આપણે જાણે છીએ કે ફ્રોઈડના તારણો માનસિક બિમાર અને એના જમાનાના યુરોપના સમાજના અમુક વર્ગમાંથી ઉપચાર માટે આવેલી સ્ત્રીઓના વિશ્લેષણની નીપજ હતા.આમછતાં ફ્રોઈડે સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં ભૂમિકાઓની અપેક્ષાઓના પ્રભાવની જે વાત કરી છે તેને નકારી શકાય એમ નથી. એના મત પ્રમાણે માનવીય ક્રિયાઓ પ્રેરણામાંથી જ ઉદ્ભવે છે અને બધું જ માનવીય વર્તન અતાર્કિક અને ઉર્ધ્વગામી છે. ચેતસિક શકિતની જરૂરતો બધી જ ક્રિયામાં રહે છે. આપણી બધી જ પ્રવૃતિઓનું ધ્યેય પ્રેરણાતૃપ્તિ છે અને મૃત્યું આપણી અંતિમ ધ્યેય છે. મૃત્યુપર્યંત આપણે સતત સમાજ સાથેના સંઘર્ષમાં વ્યસ્ત રહીએ છીએ. પ્રેરણાતૃપ્તિના માર્ગમાં સમાજ અને સંસ્કૃતિના ધારાધોરણો અવરોધ ઉભા કરે છે. જૈવિક સમાનતાને કારણે માનવજાતની મૂળભૂત એષણાઓ સરખી છે આમછતાં આપણી ચેતસિક ઉર્જાનો ઉપયોગ સુખ પ્રાપ્તિ અને દુઃખ નિવારણને માટે દરેક વ્યકિત જુદી જુદી રીતે કરે છે એ હકીકત છે. વ્યકિતની ગત્યાત્મકતા અને વિકાસનો ફ્રોઈડનો આ સિધ્ધાંત વ્યકિત ચેતસિક ઉર્જાનો વિનિમય કેવી રીતે કરે છે એના પર મદાર બાંધે છે.

જાતીય તફાવતોની સમજ ચાર થી છ વર્ષના ગાળામાં ઉગે છે એવું એનુ માનવુ હતું. છોકરા–છોકરીઓના શરીરમાં જે જુદાપણું છે તે તરફ દરેક બાળકનું ધ્યાન ખેંચાય છે. ખરેખર જોઈએ તો ભેદભાવના પ્રારંભની આ અવસ્થામાં ઉભયગુણવિધતા વિકસાવી શકાય પણ પુરૂષપ્રધાન સમાજોમાં એ શક્ય બનતું નથી.વ્યકિતનો વિકાસ જૈવિક અને વાતાવરણજન્ય શક્યતાઓના સંતોષ વચ્ચેની આંતર રમત દ્વારા જ સંભવિત બને છે. સામાજિક વાતાવરણમાં છોકરા–છોકરી વચ્ચેના ઉછેરભેદનો પ્રારંભ ઘણો વહેલો થઈ જાય છે. એક લેખકે કહ્યું છે તેમ વિદેશોમાં બાળક હોસ્પિટલમાં જન્મે કે તરત એને ભૂરા રંગની પટ્ટી કાંડા પર લગાડી દેવામાં આવે છે જેમાં એનુ નામ લખેલુ હોય છે ને છોકરીને ગુલાબી રંગની પટ્ટી લગાડાય છે. આપણે ત્યાં મહારાષ્ટ્રમાં છોકરી જન્મે તો જલેબી અને છોકરો જન્મે તો પેંડા વહેંચવાનો રિવાજ અમેરિકામાં સીગરેટ અને ચીરૂટ વહેંચવાને મળતો આવે છે.

લઘુતાનાં બીજ નાનપણમાં વવાઈ જાય છે ને ધીમે ધીમે અંકુરિત થઈને એના સમગ્ર સ્વને આવરી લે એવું ફ્રોઈડનું કહેવું હતું. છોકરીનું કૌટુંબિક વાતાવરણ આ માન્યતાને દ્દઢ કરે છે કારણકે માતા પોતે પણ પોતાના વિષે નીચો ખ્યાલ ધરાવતી હોય છે. પુત્રના જન્મ માટે પુરૂષનું શુક્ર નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે. છોકરા–છોકરીઓ વચ્ચે સરખામણી થતી જ રહેતી હોય છે. યુવાવસ્થામાં પુત્રી પિતા તરફ અને પુત્ર માતા તરફ આ કારણસર આકર્ષાય છે એમ કહીને ફ્રોઈડે ઈડીપસ ગ્રંથિનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો હતો. સ્ત્રીઓમાં શિષ્ન ઈર્ષ્યા અને પુરૂષોમાં શિષ્નલોપના ભયની વાત ફ્રોઈડે કરી હતી.

ફ્રોઈડના ઘણા બધા ખ્યાલોનો વિરોધ થયો છે. ખાસ કરીને શિષ્ન ઈર્ષ્યાના બોધનનો સજજડ વિરોધ થયો છે. શિષ્નલોપના બોધનની પણ ટીકા થઈ છે. ફ્રોઈડના બધા જ વિચારોને સમજવા માટે ડુંગળીના

છોંતરાં ઉખાડવાં પડે એવું પણ કોઈકે કહ્યું છે. જો કે ફ્રોઈડના અજ્ઞાત મનનો ખ્યાલ અને મનોજાતીય વિકાસના ખ્યાલને થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે ઘણા મનોવિશ્લેષકો સ્વીકારે છે. ફ્રોઈડ દરેક સમાજમાં પ્રવર્તમાન બેવડાં ધોરણોથી માહિતગાર હતો અને સ્ત્રીઓને સમાજની રૂઢિઓના બંધનો શિકાર બનાવતાં હતા એથી પણ એ વાકેફ હતો.

(૫) યુંગની વિચારસરણી –

યુંગના મતાનુસાર મહત્વ આત્માવિષ્કાર તરફ પ્રયાણનું છે જેમાં દરેક વ્યકિત પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરૂષ પોતાના અંતઃસત્વને પામવા મથે છે. અપૂર્ણતામાંથી પૂર્ણતા તરફની આ મજલ છે અને આદર્શ પરિણામ વિકાસનું છે. માત્ર વ્યકિતના ગુણલક્ષણો સ્ત્રીત્વ અને પુરૂષત્વમાં આરોપણ બીબાંઢાળ ખ્યાલોથી જુદુ પડતું હોઈ તેમજ ઉભયગુણવિધતા સાથે સંબંધ ધરાવતું જણાયું હોઈ એને અગ્રલક્ષી ગણ્યું છે. ભૂતકાળને બદલે ભવિષ્ય તરફ મીટ માંડવાનું યુંગનું સૂચન વાસ્તવમાં સ્ત્રીઓએ અપનાવીને પોતાના વ્યકિતત્વના વિકાસ માટેની પ્રવૃતિઓમાં રત રહેવું જોઈએ.

(૬) રોર્જસનું પ્રદાન –

કાર્લ રોર્જસ અને યુંગે ભલે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કર્યુ હોય પરંતુ બંને જીવનને એક સર્જનાત્મક વિકાસની પ્રક્રિયા ગણે છે એ દૃષ્ટિએ બંનેનું મહત્વ સ્વીકારવું રહ્યું. ફ્રોઈડ કે યુંગની જેમ રોજર્સ જાતીય તફાવતો કે સમાનતાની ચિંતા કર્યા વગર સ્ત્રી–પુ◌ૃરૂષને વ્યકિત તરીકે જોવાની ભલામણ કરે છે. તદ્ઉપરાંત એ વ્યકિતની સંભવિત શકિતઓના વિકાસમાં અવરોધ કે દરમિયાનગીરી કરનાર સામાજિક પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખીને સ્વ–આવિષ્કાર તરફ આગળ વધવાનું સૂચવે છે. રોજર્સ એવું માને છે કે બધાં જ જીવસ્વરૂપો માનવીય અને અમાનવીયમાં અંતર્ગત રીતે સ્વ–આવિષ્કાર તરફનું વલણ રહેલું છે ભલે એ મકાનના નકશાની જેમ એકદમ સાકાર ન બનતું હોય. આપણું આ વલણ પસંદગી વાળું, સર્જનાત્મક અને દિશાસૂચક હોય છે. આપણૂં જીવન ટકાવવા અને આગળ વધારવા આપણે મથીએ છીએ. જે કોઈએ કોઈ બીજમાંથી અંકુર ફૂટતાં અને છોડરૂપે ફાલીને કળી બેઠેલી અને કળીમાંથી ફૂલ ખીલવાની પ્રક્રિયા ધ્યાનથી નીરખી હોય તે વિકાસની અંતર્ગત શકિત અને પ્રક્રિયાને બરાબર સમજી શકશે. માનવજીવનનો વિકાસ આવો જ ચમત્કારી ગણાય છે. રોજર્સ વધારામાં એવુ પણ સુચવે છે કે માનવી પણ ફૂલની માફક જીવનના વેગનો વિશ્વાસ કરે છે અને આજુબાજુનાં પરિબળોને અનરૂપ બનાવીને વિકાસ સાધે છે. એ કહે છે તેમ આપણી સમગ્રતામાં આપણે જેવા છીએ તેને બદલે આપણે જેમ વિચારીએ છીએ તેવા છીએ એમ માનીને સ્વ–આવિષ્કારનો પ્રયાસ કરતા રહીએ છીએ. આ વલણ માનસિક પ્રકારનું છે જે આપણને વર્તવા, વિકસવા અને આપણે આપણા વિષે જે જાગ્રત મત ધરાવીએ છીએ તેને સુસંગત રીતે અનુભવવા તરફ આપણને દોરી જાય છે. નાનપણમાં અન્ય લોકો આપણને અવગણે છે કે સ્વીકારે છે એ મુજબ આપણો સ્વ વિષેનો ખ્યાલ અથવા સ્વબોધ વિકસે છે. ઉછરતા બાળકને સ્વીકૃતિનો અનુભવ થાય તો પોતાની મહત્તાનું ભાન એનામાં કેળવાય, મોટપણે અન્ય લોકો આપણી સાથે જે રીતે વર્તે તેનું આંતરીકરણ કરીને આપણા વિકાસની દિશા નક્કી કરીએ છીએ. રોજર્સનો એકબીજો ખ્યાલ સંપૂર્ણ કાર્યરત વ્યકિત અંગેનો છે. આવી વ્યકિતની વ્યાખ્યા આપતાં એ વર્ણવે છે કે આવી વ્યકિત સર્જનાત્મક હોય, અનુભવો પરત્વે ખુલ્લું મન ધરાવતી હોય, પૂર્વગ્રહોથી પીડાતી ન હોય, વાસ્તવિકતામાં ગોઠવવાને બદલે એને બદલીને પોતાનું ધ્યેય સિધ્ધ કરવાની વૃત્તિવાળી હોય, રચનાત્મક નિર્ણયો દ્વારા આત્મવિશ્વાસ વધારતી હોય. યક્ષ પ્રશ્ન પોતાની જાતને ઓળખીને એને પામવાની અને સાચુકલી વ્યકિત બનવાનો છે. આમાં નથી વાત સ્ત્રી–પુરૂષના ભેદની કે નથી શરતી સ્વીકારની. દરેક વ્યકિતનું સન્માન જળવાવું જોઈએ, કોઈ ઉંચું નથી ને કોઈ નીચું નથી, બધીજ વ્યકિતને સ્વ–આવિષ્કારનો હક્ક છે, દરેકે એ તરફની પોતાની મજલ ચાલુ રાખવી જોઈએ.

(૭) સારાંશ –

ઉપરોકત મનોવિશ્લેષણવાદી અને માનવતાવાદી એવા બે પરિપ્રેક્ષ્યો બે જુદા જુદા અભિગમો પ્રતિક્રિયાથી અને સમગ્રથી અભિગમો થકી સ્ત્રી વ્યકિતત્વને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. જે મૂળતઃ સ્ત્રીના અજાગ્રત અને સામાજીક પ્રેરણ પર વધારે ભાર મૂકે છે અને પ્રેરણાને સમજવા વિભિન્ન સમસ્યાનાં મૂળભૂત ઉપાયો શક્ય નથી અને સમસ્યાનાં મૂળભૂત ઉપાયો કર્યા વગર સમસ્યાનો કાયમી ઉકેલ પણ શક્ય નથી. સ્ત્રીના દરજ્જામાં આવી રહેલ વિધાયક પરિવર્તન પણ અતિ સમાનતાને જ આભારી છે. આજ વિચારધારા વધારે પરિપક્વ રીતે આગળ વધે એ જ સમયની માંગ અને અનિવાર્યતા છે. આમ જે ઉજ્જળ ભવિષ્ય જે આધારસ્તંભ બનશે એ પણ નિર્વિવાદ હકીકત છે.

ડૉ. નિલેષ જે. ગઢવી, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ, એમ.એન.કોલેજ, વિસનગર

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

ભારતમાં નારીવાદ: એક સમાજશાસ્ત્રીય મુલ્યાંકન – ડૉ. જિજ્ઞેશકુમાર જશવંતરાય પંડ્યા

સ્ત્રી– પુરૂષ વચ્ચેના તફાવતો કુદરતી નહી પરંતું પરિસ્થિતિઓ માંથી ઉદભવેલા હોવાથી તેમની વચ્ચે સમાનતા હોવી જોઈએ. બન્નેની ભૂમિકા કુટુંબ અને સમાજના સર્જન અને વિકાસમાં મહત્વની છે. સ્ત્રીઓ કુટુંબ અને સમાજ જીવનના જુદા જુદા પાસાઓમાં પુરૂષ સમોવડી બની કામ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. ઘર, પતિ અને સંતાનોના વિકાસમાં તેનો ફાળો અનન્ય છે. કુટુંબના વિકાસમાં તેની ભૂમિકા પાયાના પથ્થર સમાન છે. સમાજ અને કુટુંબ જીવનમાં સ્ત્રીઓનું આટલું બધું મહત્વ હોવા છતાં વાસ્તવિકતાએ છે કે વિશ્વના દરેક દેશ/સમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો નીચો રહયો છે. ભારતીય સમાજમાં પણ સ્ત્રીઓનો દરજ્જો પ્રાચીન કાળથી નીચો રહયો છે, તેમને પુરૂષની તુલનામાં ઓછા અધિકાર મળ્યા છે. પ્રાચીન સમયથી સમાજમાં અસ્તીત્વ ધરાવતી જુદી જુદી પ્રથાઓ/રીવાજો જેવાકે સતીપ્રથા, દેવદાસી પ્રથા, દહેજ પ્રથા, બાળ લગ્નની પ્રથા, વિધવા વિવાહ નિષેધ, બહુપતિ અને બહુપત્ની લગ્ન, સ્ત્રી ભ્રુણ હત્યા, વેશ્યાવૃત્તિ, બાળકીને દુધ પીતી કરવી, વિધવા સ્ત્રીનું મુંડન કરાવવું વિગેરે એમ દર્શાવે છે કે પ્રાચીન સમયથી સ્ત્રીઓ સમાજમાં શારસીરી/માનસીક અત્યાચાર અને શોષણનો ભોગ બનતી આવી છે. આજે આમાંની કેટલીક પ્રથાઓ નાબૂદ થઈ છે. વર્તમાન સમયની સમાજ રચનામાં પણ સ્ત્રી અત્યાચાર અને શોષણના સ્વરૂપો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે નિર્મૂળ થયા નથી. સમાજના લોકોનો સ્ત્રીઓ વિશેનો અને સ્ત્રીઓનો પોતાના વિશેનો પરંપરાગત અભિગમ બદલાતા સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને ઉદારમતવાદી મૂલ્યોના પાયા પર પર સ્ત્રીઓની યાતનામય પરિસ્થિતિઓને દુર કરી સ્ત્રીના સામાજિક સ્થાનનું transformation કરવા માટેનું દબાણ વધવા લાગ્યું. નારીવાદ એક વિચારસરણી છે. જે સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય એમ સમાજ જીવનના જુદા જુદા પાસાઓમાં નારીને પુરૂષ સમકક્ષ ગણવાનું, એક માનવી તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવાનું, તેમને માન આપવાનું, તેમનું ગૌરવ અને ગરીમાની જાળવવાનું, તેમના કલ્યાણને કેન્દ્રમાં રાખવાનું સૂચવે છે. જે વ્યકિત આવા વિચારો અપનાવે, સ્વીકારે તેને નારીવાદી કહેવાય. આવા નારીવાદી વિચારોના પાયા પર વૈશ્વિકકક્ષાએ સમાજ વ્યવસ્થાબદલવા, રચવા અને તેમાં પરિવર્તન લાવવાની પ્રથા અનેક સમાજોમાં શરૂ થઈ.

સૌ પ્રથમ ફ્રાંસમાં ઈ.સ ૧૪૦૦ માં નારીવાદી વિચારો ઉદભવ્યા. કાર્લ માર્કસ પહેલા સેન્ટ સીમોએ નારીવાદી વિચારો અપનાવી પરંપરાગત કુટુંબ વ્યવસ્થા પર પ્રહાર કર્યો અને કુંટુંબ જીવનમાં પરિવર્તન લાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. પશ્ચિમના સમાજોમાં Free love ના પાયા પર સ્ત્રી– પુરૂષ વચ્ચે સબંધો બંધાવાની શરૂઆત થઈ. ફ્રાંસમાં સીમો પછી કાર્લ માર્કસે સમાજવાદી વિચારોના પાયા પર નારીવાદી વિચારો અપનાવી સ્ત્રીઓનું સ્થાન સુધારવાના પ્રયત્નો કર્યા. આ રીતે પશ્ચિમના સમાજોમાં શરૂ થયેલ

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

નારીવાદી વિચારો વૈશ્વિકરણની સાથે સાથે ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં ફેલાયા. ૧૯મી સદીમાં દરેક સમાજોએ કુદરતી અધિકારો દરેક નાગરીકને મળવા જોઈએ તે બાબતનો સ્વીકાર કર્યો.

ભારતીય સમાજમાં બ્રિટીશ શાસનથી નારીવાદી વિચારો અપનાવવાની શરૂઆત થઈ. સમાજ જીવનના અનેક પાસાંઓમાં પરિવર્તન લાવવા બ્રિટીશ સરકારે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન કાયદા, શિક્ષણ, ગાંધીજી અને અન્ય સુધારકોના પ્રયત્નો, આઝાદીની ચળવળમાં સ્ત્રીની ભૂમિકા વિગેરે પરિબળોને કારણે સમાજમાં સ્ત્રીના સ્થાનમાં થોડો સુધારો થયો. સ્વતંત્ર થયા પછી ભારતમાં લોકશાહી શાસનની સ્થાપના થઈ. જેમાં બંધારણ, કાયદા, શિક્ષણ અનેસ્ત્રી શિક્ષણ વધારવાના પ્રયત્નો, અનામતપ્રથા, નારીવાદી ચળવળો વિગેરે અનેક પરિબળોને કારણે સમાજ જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન માનપાત્ર બન્યું. ભારતીય સમાજમાં ઉપરોકત વિવિધ પરિબળોની ભૂમિકા સ્ત્રી સ્થાન સુધારણામાં કેવી રહી તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જરૂરી છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં નારીવાદી વિચારોનો વિસ્તૃત સ્વીકાર થયો. આ નારીવાદી વિચારોને કેન્દ્રમાં રાખી અનેક કાયદાઓ જેવા કે દહેજ પ્રતિબંક કાયદો ૧૯૬૧, હિંદુ મૅરેજ એકટ ૧૯૫૫, ધ હિંદુ વુમન રાઈટ ટુ પ્રોપર્ટી એકટ ૧૯૩૭, ધ હિંદુ સકસેશન એકટ ૧૯૫૬, ધ મુસ્લીમ વુમન (પ્રોટેકશન ઓફ રાઈટ ઓન ડાઈવોર્સ) રૂલ્સ ૧૯૮૬, સતીપ્રથા પ્રતિબંધક કાયદો ૧૯૮૭ વિગેર રચ્યા, અમલી બનાવ્યા. આવા કાયદાઓની યાદી નાવીએતો ખૂબ લાંબી થાય.

સ્ત્રીના સ્થાન સુધારણામાં ભારતીય બંધારણે ખુબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. બંધારણે બધા નાગરીકોને સ્વતંત્રતા, સમાનતાના મૂળભૂત અધિકારો આપ્યા. બંધારણમાં જુદી જુદી કલમો હેઠળ અનેક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી. કલમ ૧૪ અંતર્ગત બધા નાગરીકોને કાયદાનું સમાન રક્ષણ આપવામાં આવ્યું. કલમ ૧૫ હેઠળ જ્ઞાતિ, જાતિ, ધર્મ, લીંગ કે સ્થળના ભેદભાવ બાજુ પર રાખી બધા નાગરીકોને વ્યવસાય, શિક્ષણની સમાન તકની બાંહેધરી અપાઈ. કલમ ૧૫ અંતર્ગત રાજય સ્ત્રીઓના વિકાસમાટે વિશેષ પગલાંઓ લેશે તેમ ઠરાવવામાં આવ્યું. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોના સશકિતકરણ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ રાજય સરકારો કરે તેના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. કલમ ૨૩ અંતર્ગત બળજબરીથી કામ કરાવવું, ભીખ મંગાવવી જેવા વર્તનો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. કલમ ૩૨ અન્વયે સમાન કામ માટે સમાન વેતનની જોગવાઈ કરવામાં આવી. કલમ ૪૨ મૂજબ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન સ્ત્રીને કામમાંથી મૂકિત આપવામાં આવી. આમ બંધારણની જુદી જુદી પેટા કલમો અંતર્ગત થયેલી અનકે જોગવાઈઓને કારણે સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન સુધર્યું છે.

શિક્ષણની ભૂમિકા સ્ત્રીના સ્થાન સુધારણામાં સિમા ચિન્હરૂપ ગણી શકાય. બ્રિટીશ શાસનથી સ્ત્રી શિક્ષણની શરૂઆત થઈ. બ્રિટીશ શાસકોએ કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ બાજુ પર રાખી બધા લોકોને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર આપ્યો. ઐતિહાસીક રીતે જોઈએતો વૈદિક કાળ અને બૌધ્ધકાળ દરકિયાન સ્ત્રીને મર્યાદીત શિક્ષણ મેળવવાના અધિકાર હતા. પરંતું ત્યાર બાદ મધ્યયુગમાં બાળ વિવાહ અને પરદાપ્રથાને કારણે ધનીક અને રાજાના કુટુંબની સ્ત્રીઓને બાદ કરતાં સમાજમાં શિક્ષણ મેળવતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ખૂબ ઘટયું. તે એટલી હદે કે ૧૯ મી સદીમાં માત્ર ૨% સ્ત્રીઓજ શિક્ષણ મેળવતી હતી. બ્રિટીશ સરકારે બધાને શિક્ષણનો અધિકાર આપતા સ્ત્રીનો શિક્ષણ પ્રવેશ શકય બન્યો.સમાજમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષણ મેળવવા લાગી. એટલુંજ નહીં સ્ત્રી શિક્ષણ વધે, વધુ સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ શિક્ષણ મેળવતી થાય તે માટે સ્ત્રીઓની અલગ શાળાઓ, કોલેજો સ્થપાય તે માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરી. સ્ત્રી શિક્ષણને પ્રોત્સાહીત કરવા બ્રિટીશ સરકારે ૧૮૫૪માં ઘોષણાપત્ર રજૂ કરી સ્ત્રી શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓને અનુદાન આપવાની જાહેરાત કરી. જેને કારણે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ– પ્રાથમિક, માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજો– સ્થપાઈ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, દયાનંદ સરસ્વતી, એની બેસન્ટ

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

જેવા સામજ સધારકોએ કન્યા કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપી સ્ત્રી શિક્ષણ વધારવાના પ્રયત્નો કર્યા. આવા સુધારકોએ સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટે અલાયદી શાળાઓ કોલેજો સ્થાપી. જેવી કે બેન્થુન શાળા, મેડિકલ કોલેજ દહેલી, એસ.એન.ડી.ટી મુંબઈ, પંજાબ જલંધર ખાતે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપતી કોલેજ વિગેરે. બ્રિટીશ શાસન અને સમાજ સુધારકોના પ્રયત્નોને કારણે સમાજમાં શિક્ષણ લેતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધ્યું. આઝાદી બાદ સરકારે સ્ત્રી શિક્ષણ વધારવા પ્રયત્ન કર્યા. શિક્ષણ લેતી કન્યાઓને ફી માફી આપી સ્ત્રી શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કર્યું. બ્રિટીશ સરકાર, સમાજ સુધારકો અને સ્વતંત્રતા પછી સરકારે કરેલા પ્રયત્નોને કારણે સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે જાગૃતિ વધી છે, સભાનતા વધી છે અને તેના કારણે વધુ ને વધુ સ્ત્રીઓશિક્ષણ લેતી થઈ છે.

સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સુધારવામાં ગાંધીજીના વિચારો એ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. તેઓ નારીવાદી હતા. તેથી તેમણે સ્ત્રી–પુરૂષ સમાનતા સ્થાપવાની હિમાયત કરી. તેઓ પૂરૂષોના સ્ત્રીઓ તરફના તુચ્છભાવ,હીણ ભાવને સમાજનો સડો, સમાજનું કલંક ગણાવતા હતા. તેમના મતે પુરૂષો સ્ત્રીઓ સાથે બે વિરોધાભાષી વિચારોથી વર્તે છે. એક બાજુ પુરૂષો સ્ત્રીઓને અશિક્ષિત, અજ્ઞાની રાખી તેમની અવહેલના,નિંદા કરે છે. જયારે બીજી બાજુ ઈન્દ્રીય સુખ માટે સ્ત્રીને સાધન ગણી તેને વસ્ત્રો, દાગીનાઓથી શણગારી તેની પ્રસંસા કરે છે. એક બાજુ દેવી અને બીજી બાજુ દાસી ગણવાના વિરોધાભાષી વિચારોએ સમગ્ર ભારતીય સમાજનું અધઃપતન કર્યું છે. એટલુંજ નહીં ગાંધીજીના મતે પુરૂષ કરતાં પણ સ્ત્રી વધું શકિતશાળી છે. અને પુરૂષ ઉછેર અને સ્વભાવની બાબતમાં ક્રમીક રીતે માતા અને પત્ની પર આધારીત છે. ગાંધીજીના આવા પ્રયત્નોએ સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સુધાર્યું.

આવી ઉપરોકત જોગવાઈઓની હકારાત્મક અસરને કારણે સમાજમાં ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાનો દરજજો ઉંચો લઈ જવામાં સફળ લઈ છે. સ્ત્રી શિક્ષણ વધવાથી સ્ત્રીઓનો વ્યાવસાયિક પ્રવેશ શકય બન્યો છે. સ્ત્રીઓ અનેક વ્યવસાયો કરતી થઈ છે. જેવા કે શિક્ષક, નર્સ, વકીલ, ડૉકટર, એન્જીનીયર,એર હોસ્ટેસ વિગેરે.અનેક સ્ત્રીઓએ રાજકીય સ્થાનો મેળવ્યા છે. કોર્પોરેટ સેકટરમાં અનેક સ્ત્રીઓએ ઉંચા હોદાઓ મેળવ્યા છે. આજે કોઈ ક્ષેત્ર એવું નથી કે જયાં સ્ત્રીઓનો વ્યવસાય પ્રવેશ ન થયો હોય. અનેક ઉંચા હોદાઓ પર સ્ત્રીઓએ સફળતાપૂર્વક કામગીરી બજાવી છે.આવી સ્ત્રીઓ નું સ્થાન સમાજમાં ઉંચું આવ્યું છે. તેમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા વધી છે. તેઓ આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી બની છે. આ આર્થિક સ્વાવલંબનને કારણે અત્યાચાર, શોષણનો સામનો કરવા સમર્થ બની છે. વ્યવસાય કરી આવક લાવતી હોવાથી કુટુંબ જીવનમાં તેનું મહત્વ વધ્યું છે. કુટુંબની નિર્ણય પ્રક્રિયામાં તેની સહભાગીદારી શકય બની છે, વધી છે. છતાં અહીં નોંધવું જોઈએ ઉપરોકત જોગવાઈઓ નો લાભ મેળવી પોતાનો વિકાસ કર્યો હોય, સમાજમાં માનપાત્ર સ્થાન મેળવ્યું હોય તેવી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જુજ છે. તેનું કારણ શિક્ષણ લેતી સ્ત્રીઓ નું પ્રમાણ સમાજમાં હજું ઓછું છે. તે માટે નાની વયે લગ્ન, જીવનશાથી મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલી જેવા કારણો જવાબદાર છે. આથી મોટાભાગની સ્ત્રીઓ આર્થિક રીતે પરાવલંબી હોય છે. આવી સ્ત્રીઓ વધું પ્રમાણમાં પુરૂષના અત્યાચારનો ભોગ બને છે.

નારીવાદી વિચારોના પાયા પર આદર્શ સમાજ વ્યવસ્થા રચવા માટે સમાજ અને સરકારે કરેલ અનેક ઉપરોકત જોગવાઈઓ પરથી એમ લાગે છે કે ભારતીયસમાજની સ્ત્રીઓએ આ સુવિધાઓનો પુરતા પ્રમાણમાં લીધો હશે અને સમાજમાં તેમની સ્થિતિ સુધરી ગઈ હશે. પરંતું વાસ્તવિકતા દર્શાવે છે કે આવી માન્યતા ભૂલભરેલી અને ખોટી છે. ખરેખરતો જેમ સમાજનો વિકાસ થતો જાય તેમ સ્ત્રીઓ પર ગુજારવામાં આવતા અત્યાચાર, અપરાધ ઘટવા જોઈએ. તેના બદલે વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રી વિરૂધ્ધના અપરાધોનું પ્રમાણ સમાજમાં વધ્યું છે. સ્ત્રી પર ગુજારવામાં આવતા અત્યાચાર, અપરાધોને ઓલીબ બેંકસ sOlive Banksf સ્ત્રીઓના કુદરતી અધિકારોના ભંગ તરીકે ઓળખાવે છે. આવા અપરાધો

અટકાવવા માટેના કાયદાઓ સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવા છતાં દહેજ, બળાત્કાર– ના ગુના સમાજમાં વધ્યા છે. જાહેરમાં સ્ત્રીના કપડાં ફાડી બળાત્કાર કરવાના બનાવો બને છે. સ્ત્રી પર ગુજારવામાં આવતા અત્યાચાર વિરૂધ્ધ સ્ત્રી ફરીયાદ નોંધાવવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે તેની ફરીયાદ સરળતાથી નોંધવામાં નથી આવતી. અધિકારીઓની આ પ્રકારની માનસીકતા કાયદાનું અમલીકરણ ધીમું અને અવ્યવસ્થિત છે. વર્તમાન સમયમાં પણ મોટા ભાગની સ્ત્રોઓ પૂરૂષ દ્વારા અત્યાચાર, શોષણ થાય ત્યારે પરંપરાગત સાધનોનો આશરો લે છે. માતા–પિતા અને અન્ય સગાસંબંધીઓનો સહારો લે છે, તેમના દ્વારા આ સમસ્યાઓનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પોલીસ સ્ટેશનમાં ફરીયાદ નોંધાવતી નથી.સમાજના લોકો સ્ત્રી પર ગુજારવામાં આવેલ ત્રાસથી સભાન હોવા છતાં તેની મદદ કરતા નથી. યંત્રવિજ્ઞાનના ઉપયોગે સ્ત્રી ભ્રુણહત્યાની સમસ્યા વધુ ગંભીર બનાવી છે. જે દર્શાવે છે કે વર્તમાન સમયની સમાજ વ્યવસ્થામાં આદર્શ નારીવાદી વિચારસરણી સ્થાપવામાં હજું ઘણો પાછળ છે. સમાજના મોટાભાગના લોકોની માનસીકતા હજુ પરંપરાગત છે.સ્ત્રી સાથે સંકળાયેલી ઉપરોકત પરિસ્થિતિઓ સૂચવે છે કે આ દિશામાં હજું ઘણા પ્રયતે કરવાની જરૂર છે.

તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે ભારતમાં નારીવાદી વિચારસરણીનું ભવિષ્ય શું હશે, ભવિષ્યની સમાજ રચનામાં સ્ત્રીઓનુ સ્થાન કેવું હશે. આ સંદર્ભમાં જોઈએતો સમાજમાં ધીમે પણ ચોકકસ ગતીએ શિક્ષણ અને વ્યવસાયમાં સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ વધ્યો છે.રાજકીય પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓની સહભાગીદારી વધી છે. તેથી અનુમાન કરી શકાય કે શિક્ષણ લેતી , વ્યવસાય કરતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જેમ વધશે, રાજકીય પ્રક્રિયામાં વધુને વધું સ્ત્રીઓ સત્તામાં સહભાગી બનતી જશે તેમ તેમ સ્ત્રી સભાનતા વધશે, સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન વધું ઉંચું આવશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએતો નારીવાદી વિચારસરણી મુજબની વાસ્તવિક સામાજિક પરિસ્થિતિ સમાજમાં સર્જાય, આદર્શ નારીવાદી વિચારસરણીની કલ્પના મુજબનું જીવન નારીને જીવવા મળે તે દિશામાં સમાજ ધીમે પણ ચોકકસ ગતી કરી રહયો છે. આ ધ્યેયપ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નો ચોકકસ મૂશ્કેલ છે. છતાં ભવિષ્ય ઉજળું છે. નવા પડકારોનો સામનો કરતા જઈ પ્રયત્નો વધારી ધ્યેય સિધ્ધિ કરી શકાશે. નારીવાદી વિચારસરણીના પાયા પર સ્ત્રીના સ્થાન સુધારણાનો સૂર્યોદય થઈ ચૂકયો છે. જેમ સમય પસાર થતો જશે તેમ તે વધું પ્રકાશ પાથરતો જશે. સ્ત્રીઓનો સામાજિક સ્વીકાર વધતો જશે તેમ તેમ સમાજની સ્ત્રીઓ વધું સારૂ જીવન જીવી શકશે તેવી આશા રાખી શકાય.

References

1. Olive Bank, Faces of Feminism: A study of Faminism as a Social Movement, Martin Robertson and Co. Ltd, Oxford, Landon 1981.
2. Trilok singh, Women's Rights and Protection, Cyber Tech Publiction, 2011.
3. રાધેશ્યામ ગુપ્તા, મહિલા ઔર કાનૂન, ઈશીકા પબ્લીસીંગ હાઉસ, જયપુર, ૨૦૧૦.
4. ગીતા ચાવડા, નારી સૃષ્ટિ : બંધન અને મુકિત, અક્ષર ભારતી પ્રકાશન,૨૦૦૧
5. અરવિંદ આર શાહ અને રમણીક ચૂડાસમા, વિચારસરણી અને પરિવર્તન, બી.એસ શાહ, અમદાવાદ, ૧૯૯૭.

ડૉ. જિજ્ઞેશકુમાર જશવંતરાય પંડ્યા, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત આર્ટસ & કોમર્સ કોલેજ (સાંજની)

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

ગુજરાતમાં સ્ત્રી ઉત્કર્ષના પ્રયત્નો: એક ઐતિહાસિક અધ્યયન – ડૉ. વિરસંગભાઇ આર. ચૌધરી

"તમારી દિકરીઓને ઘરેણાં આપશો તો પતિ છીનવી લેશે,
પરંતુ જ્ઞાન આપશો તો તે જબરજસ્તીથી લઇ શકશે નહિ."
–કવિ દલપતરામ

વિશ્વના સર્જન પછી ઈશ્વરને વિચાર આવ્યો હશે કે, દુનિયાને હજી વધારે સંદર બનાવવી છે, એટલે જ તેમણે માનવનું સર્જન કર્યું. તેમણે માનવને બે રૂપ આપ્યાં: એક પુરૂષ અને બીજું સ્ત્રી. આ બંને એકબીજાના પૂરક છે; પરંતુ સ્ત્રી વગર દુનિયાનું કોઇ અસ્તિત્વ નથી. ઈશ્વરે સ્ત્રીની એવી શારિરીક રચના કરી કે સંસારમાં ભવિષ્યની પોતે રચયિતા બની ગઇ. યુગોથી જે કોઇ પુરૂષ મહાન બન્યા એની પાછળ એક સ્ત્રીનો એટલે કે મા, બહેન કે પત્નીનો હાથ અવશ્ય રહ્યો છે. માટે કહી શકાય કે યુગ ભલે ગમે તે હોય પણ સંસારની ભલાઈ સ્ત્રીના વિકાસમાં જ રહેલી છે.

સ્ત્રી ઉત્કર્ષ એટલે સ્ત્રીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો વિકાસ. સ્ત્રી એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકાસ સાથે પોતાની સામે પડેલી પરિસ્થિતિ, વાસ્તવિકતા કે વ્યવહારને સમજવાની સ્વતંત્ર શક્તિ ધરાવે અને એના સંદર્ભમાં પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાની, એને વળતો પડકાર આપવાવની, નિર્ણય લેવાની, પરિસ્થિતિ ઉપર ઉઠવાની – ટકી રહેવાની અને ધીરે–ધીરે પણ ચોક્કસ રીતે પ્રગતિ પામવાની સમજણ કેટલા પ્રમાણમાં ધરાવે છે એના ઉપર સ્ત્રી ઉત્કર્ષનું સ્વરૂપ આધરિત રહે છે.

પુરૂષના સ્ત્રી પ્રત્યેના વલણમાં અને સ્ત્રીના પુરૂષ પરત્વેના વલણમાં સ્વસ્થતા, સમતુલન, તટસ્થતા, માનવતા આવે તો સ્ત્રી–પુરૂષ બંનેનો વિકાસ થતાં માનવ સમાજનો માનવીય વિકાસ શક્ય બને. સ્ત્રી–પુરૂષમાં સહજીવનની સાચી સમજણ ઉભી થાય તો માનવ વિકાસનો મર્ગ અવશ્ય ખુલ્લો થાય. આ સમજણના સંદર્ભમાં ગુજરાતના ઈતિહાસમાં સ્ત્રી ઉત્કર્ષનો વિચાર અને પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઇ છે તેનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ પાસે પોતાનો સ્ત્રી ઉત્કર્ષની સમજણનો સંસ્કાર ન હતો એમ કહી શકાય નહીં. આ સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રી ઉત્કર્ષની પોતાની સમજણ હતી. સલામતીના વિચારને વળગી રહી સ્ત્રી ઉત્કર્ષને સિધ્ધ કરવાનું વૈચારિક સામર્થ્ય આ સંસ્કૃતિએ કેટલેક અંશે બનાવ્યું છે.

વેદકાલીન સ્ત્રીનું સ્થાન સ્ત્રી ઉત્કર્ષનું સૂચક જણાય છે. વેદોમાં સ્ત્રીના શિક્ષણ, ચારિત્ર્ય, ગુણ, કર્તવ્ય અને અધિકારોનું વિશાળ વર્ણન કરેલું છે. આ પ્રકારનું વર્ણન સંભવત: જગતના કોઇ ધર્મગ્રંથમાં મળતું નથી. ચારેય વેદોમાં નારી વિષયક સેંકડો મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. જેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વૈદિક કાળમાં સમાજમાં નારીનું વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. વૈદિક સાહિત્યના અભ્યાસથી જાણી શકાય છે કે ભારત

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

વર્ષના સમાજમાં સ્ત્રીઓને ખૂબ જ ગૌરવવંતુ સ્થાન મળેલું છે. સ્ત્રીઓના શિક્ષણ માટેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા હતી. સ્ત્રીઓ રાજનીતિક, સામાજિક અને વહીવટી કાર્યોમાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવતી હતી.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પણ નારીને ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, "જ્યાં નારીનું પૂજન થાય છે, ત્યાં દેવતાઓનો વાસ હોય છે. જ્યાં તેનો આદર નથી થતો અથવા તેનું અપમાન થાય છે, ત્યાં બધાં જ ધર્મ–કર્મ નિષ્ફળ જાય છે."

તેમણે બીજું પણ કહ્યું છે કે, "જે પોતાના કુટુંબ કબીલાનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય તેઓએ હંમેશા સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું જોઇએ."

વૈદિક કાળમાં ભારતીય નારીને પુરૂષોની જેમ જ શિક્ષણ પ્રાપ્તિનો અધિકાર હતો. જેમ કે સૂર્યા, સાવિત્રી, ઘોષા, ઇંદ્રાણી, અદિતિ, અપાલા, આત્રેયી જેવી સ્ત્રીઓએ શિક્ષણ મેળવીને ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદમાં ૪૩૨ જેટલા વેદમંત્રોની રચના કરી છે.

મૌર્યકાળમાં ચાણક્ય જેવા મહાન અર્થશાસ્ત્રીએ સ્ત્રીઓની દશા સુધારવા માટે કેટલાંક પ્રયત્નો કર્યા હતાં. દાસ–દાસી પ્રથાને નાબૂદ કરવાનું કાર્ય ચાણક્ય એ જ કર્યું હતું.

મધ્યકાલીન યુગ સ્ત્રી માટે અંધકાર યુગ બન્યો અને સ્ત્રીઓને વિવિધ દંડકથી વંચિત રાખવામાં આવી. એનું સ્થાન નિમ્ન થતું ગયું. દંડકો અને અધિકારો છીનવાતા ગયા.

અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દેવી તરીકેની અથવા ગુલામ તરીકેની હતી. તેમને પણ માનવી તરીકેનું આગવું વ્યક્તિત્વ હોય છે. તેનો વસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. સ્ત્રીઓના સ્વતંત્ર માનવ વ્યક્તિત્વ પરત્વે ભારતીય સમાજમાં જાગૃતિ ન હતી, પરંતુ બ્રિટિશ શાસન સાથે આધુનિક વિચારસરણીનો, આધુનિક વહીવટ, મુદ્રણાલય, રેલ્વે, તાર, ટપાલ વગેરે આવ્યાં. ભારતીય સમાજમાં પરંપરા તરફથી આધુનિકતા તરફ ગતિ કરવાનાં વલણો જણાવા લાગ્યાં. આધુનિક હિંદની સામાજિક, ધાર્મિક સુધારક ચળવળોની ગતિવિધિ જોઇએ તો પણ દેખાય છે કે બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ મુખ્યત્વે પાશ્ચાત્વ ઢબની ચળવળો હતી. જ્યારે આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણમિશન અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી મુખ્યત્વે પુનરુત્થાનવાદી ચળવળો હતી. આમ આધુનિકતા અને પરંપરાના અવઢવમાં સુધારક વિચારસરણીઓ ઘડાતી જતી હતી. આ વિચારસરણીઓ સ્ત્રી ઉત્કર્ષના વિચારને પણ ઉપસાવતી જતી હતી.

ગુજરાતમાં સહજાનંદ સ્વામીએ દૂધપીતીનો રિવાજ અને સતીપ્રથા નાબૂદીના પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમણે સ્ત્રીઓને માનભર્યું સ્થાન આપ્યું હતું. વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવે પોતાની પત્નીને પડદાપ્રથા સમાપ્ત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. આવી રીતે આ રાજ્ય ભારતનું પ્રથમ રાજ્ય બન્યું. જ્યાં રાજમહેલોમાં સ્ત્રીઓના પડદા હટાવી લેવામાં આવ્યા. અહીં સ્ત્રી શિક્ષણ ઉપર ભાર દેવાની શરૂઆત થઇ.કારણ કે સ્ત્રીઓ જ સામાજિક જીવનનું સંચાલન કરતી હતી. અહીંની કેટલીક સ્ત્રીઓ લાકડી અને લેઝીમ ચલાવતાં પણ શીખી હતી.

ગુજરાતમાં અઢારમી–ઓગણીસમી સદી દરમિયાન સમાજ અજ્ઞાન બાળલગ્નો, દહેજપ્રથા વગેરે અનેક દૂષણોથી ઘેરાયેલો હતો. આ સમયે ગુજરાતમાં પશ્ચિમી કેળવણીનો પ્રારંભ થતાં આ દૂષણોને દૂર કરવા અનેક સમાજ સુધારકો આગળ આવ્યા. એના પરિણામે ગુજરાતમાં સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રારંભ થયો. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માટે શાળાઓ સ્થાપવાનો સૌપ્રથમ પ્રયત્ન ઇ.સ. ૧૮૪૯ માં અમદાવાદમાં શેઠ હઠીસીંગ કેસરીસીંગના કુટુંબની નાણાંકીય મદદથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં માત્ર એક જ છોકરી નિશાળે આવતી, પરંતુ વર્ષ પૂરૂં થતાં સુધીમાં તેઓની સંખ્યા પાંચની થઇ હતી. આ સમયે કરુણાશંકર દયાશંકર નામે શાળા શિક્ષક એક ખાનગી નિશાળ ચલાવતા હતા. જ્યાં

૪૭ છોકરાઓ સાથે એક છોકરી પણ ભણતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૫૦ માં મગનભાઈ કરમચંદની નાણાંકીય મદદથી બે કન્યાશાળાઓ શરૂ કરવામાં આવી.

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટે સ્ત્રી શિક્ષકોને તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. આ માટે અમદાવાદમાં ઈ.સ. ૧૮૭૧ માં એક કોલેજ સ્થાપવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાને નાણાંકીય મદદ બેચરદાસ લશ્કરીએ કરી હતી. આગળ જતાં મિશનરીઓ તરફથી છ કન્યાશાળાઓ ખોલવામાં આવી હતી. જેમાંની એક મુસલમાન છોકરીઓ માટેની ઉર્દૂ કન્યાશાળા હતી. ઈ.સ. ૧૮૭૭ માં અન્જુમને ઈસ્લામે મુસલમાન કન્યાઓ માટે નિશાળ શરૂ કરી હતી. ઈ.સ. ૧૮૯૨ માં રા.બ.રણછોડલાલે ખાડિયામાં કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. ઈ.સ. ૧૮૯૫ માં જૈન કન્યાઓ માટે ફતાસાની પોળમાં એક કન્યાશાળા ખોલવામાં આવી હતી.

શાળાઓ શરૂ કરવા સાથે અને સ્ત્રીઓ માટે યોગ્ય પ્રકારની કેળવણીનો વિચાર કરવા સાથે જ આ સમયગાળામાં સામાન્ય શૈક્ષણિક અને અન્ય બૌધ્ધિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ પેદા કરવા ખાસ પ્રયત્નો થયા હતા. આ સંદર્ભમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ભજવેલો ભાગ ખાસ નોંધવા લાયક છે. તેણે પુખ્ત ઉંમરની સ્ત્રીઓ માટે ચર્ચાઓ અને વ્યાખ્યાનો યોજ્યાં અને સ્ત્રીઓમાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન વધે તેવા પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યા. આ સમયે નર્મદ, દલપતરામ, નવલરામ, કરશનદાસ મૂળજી જેવા સામાજિક વિચારકોએ કેળવણી માટે જોરદાર વકીલાત કરી હતી.

આ સમયે ઘણા લોકો કન્યાને લગ્નવય થતાં લગી ચાર પાંચ ધોરણ સુધી ભણાવતા હતા. પણ નાની વયમાં થતાં લગ્નોને કારણે કન્યાઓનું શિક્ષણ અધકચરૂં રહેતું. શ્રી લાભશંકર ઉમિયાશંકરે સ્ત્રી કેળવણીના વિકાસ માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં વિદ્યાગૌરી નિલકંઠ અને શારદાબેન મહેતા ગુજરાતમાં ગ્રેજ્યુએટ થનાર પ્રથમ સન્નારીઓ હતાં. લગ્ન પછી પણ તેમણે અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો. જેને લીધે ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણની મહત્વાકાંક્ષા જાગી હતી. આમ છતાં ઓગણીસમી સદી દરમિયાન ગુજરાતમાં સ્ત્રી કેળવણીનો વ્યાપ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો ન હતો.

આ સમયનું સ્ત્રીજીવન ધાર્મિક અને અનેક પ્રકારની પ્રણાલિગત રૂઢિઓથી ઘેરાયેલું હતું. અનેક સ્ત્રીઓ જ્ઞાતિની મર્યાદાઓમાં રહી જીવન વિતાવતી હતી. જ્ઞાતિની મર્યાદામાં માનનારને અનેક રીતે સહન કરવું પડતું. વડીલ વર્ગના શાસનને આધિન રહેવું પડતું. સંસારની કઠીનતાઓથી તેઓ ટેવાઈ ગયેલાં હોઈ એમને જ્ઞાતિનાં બંધનો સામે બળવો કરવાની તો કલ્પના પણ આવતી ન હતી. સ્ત્રીઓ પડ્યું પાનું નિભાવી લેવાની વૃત્તિવાળી હતી. ઈશ્વર ઉપર શ્રધ્ધા રાખી તેઓ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતી હતી.

જેમ જેમ સમાજમાં કેળવણીનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ તેમ સુશિક્ષિત યુવકો ભણેલી અને સંસ્કારી કન્યાઓને પસંદગી કરતા થયા. આને લીધે ઉચ્ચ કોમોમાં સ્ત્રી કેળવણીને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું. એની અસર અન્ય અભણ અને પછાત વર્ગની જ્ઞાતિઓ ઉપર ધીમે ધીમે વધવા લાગી. આના પરિણામે સમાજમાં બાળલગ્નોનું પ્રમાણ ઘટવા લાગ્યું.

સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો ફેલાવો વધતાં સ્ત્રીઓ જાતે જ પોતાની સ્થિતિ, પોતાના હક્કો, વિશેષાધિકારો અને સમાજમાં પોતાના સ્થાન પરત્વે સભાન બની. સામાજિક પરિષદોમાં સ્ત્રીઓએ સક્રિય ભાગ લેવાની પણ શરૂઆત કરી.

ગુજરાતમાં સમાજ સુધારકોએ પણ સ્ત્રી ઉત્કર્ષના વિચારને ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સમાજ સુધારક કરશનદાસ મૂળજીએ ૧૮૫૮ માં જણાવ્યું હતું કે, “સ્ત્રીના હક્ક અને સ્થાન છીનવાઈ ગયાં છે.” તે જ રીતે નર્મદે ૧૮૬૫ માં જણાવ્યું હતું કે, “સ્ત્રી ધણીની ગુલામ નથી તે પણ માણસજાત છે. જેવો પુરૂષ તેવી સ્ત્રી, એકને બીજા વિના ચાલતું નથી.” આમ, વૈચારિક સ્તરે ગુજરાતના સુધારકો સ્ત્રી–

પુરૂષની સમાનતાનો વિચાર કરતા થયા હતા. સ્ત્રીનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસવું જોઇએ એવું સમજતા થયા હતા. જો કે, આ વૈચારિક પરિવર્તન વાસ્તવિક વ્યવહારમાં પરિવર્તન લાવવા ઘણો સમય માંગી લે છે.

સ્ત્રી ઉત્કર્ષના વિચારનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવામાં ૧૮૫૪થી શરૂ થયેલા સામયિક "બુધ્ધિપ્રકાશ" એ પણ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આ માસિકના એજન્ટો સુરત, ભરૂચ, જૂનાગઢ, ધંધુકા, ખેડા, રાજકોટમાં હતા. આ કામગીરી મુખ્યત્વે શાળાના શિક્ષકોને સોંપવામાં આવી હતી.

ગાંધીજીની સત્યાગ્રહ ચળવળોએ પણ બહેનોને મોટી સંખ્યામાં સક્રિય બનાવી હતી, ઈ.સ. ૧૯૧૭–૧૮નો ખેડા સત્યાગ્રહ, ઈ.સ. ૧૯૩૦ના ધરાસણા સત્યાગ્રહ અને અન્ય સત્યાગ્રહોમાં બહેનોનું પ્રદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે. અસહકાર, સવિનય કાનૂન ભંગ કે ૧૯૪૨ની ચળવળોમાં પણ બહેનો સક્રિય હતી.

૧૯૧૫ થી ૧૯૪૭નો સમયગાળો વિવિધ સત્યાગ્રહ ચળવળો અને પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતો રહ્યો હતો અને બહેનો ઘરની ચાર દિવાલોમાંથી બહાર નીકળી બહુ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લેતી થઇ હતી. એટલે કે, રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં એમનું પ્રદાન નોંધનીય રહ્યું હતું.

શરૂઆતમાં સ્ત્રી ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓ મહદઅંશે ઉપલી જ્ઞાતિઓ પૂરતી મર્યાદિત રહી હતી. આ સાથે એ પણ નોંધવું ઘટે કે ગાંધીયુગ દરમ્યાન અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી આ પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ બહુજનસમાજ અને વિવિધ કચડાયેલી, દબાયેલી શ્રમિક આદિવાસી સ્ત્રીઓ સુધી પહોંચાડવાના પ્રયત્નો થયા છે.

ભારતના બંધારણ દ્વારા સ્ત્રીને કાનૂની દ્રષ્ટિએ લગભગ પુરૂષ જેટલા હક્ક મળ્યા. આથી સ્ત્રીના દરજ્જામાં મહત્વનો ફેરફાર આવ્યો.

ગુજરાતમાં સ્ત્રી સંગઠનો દ્વારા સ્ત્રી વિકાસના પ્રયત્નો:

સ્વૈચ્છિક મંડળો સુસંસ્કૃત સમાજનો પાયો અને મોભ છે. સુસંસ્કૃત સમાજ જેટલો મજબૂત અને કાર્યશીલ તેટલું જ રાજ્યનું જોહુકમીપણું અને સર્વવ્યાપકતા ઓછી. આવા સમાજમાં સામાન્ય જન અને સામૂહિક હિત સમાજ અને રાજ્યની વ્યવસ્થામાં કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. સ્વૈચ્છિક મંડળો આવા સુસંસ્કૃત સમાજની રચનામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

વર્તમાન સમાજમાં સ્ત્રીઓના સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક ઉત્કર્ષ માટે તેમજ સ્ત્રીઓના સ્થાન સુધારણા માટે કેટલીક સંસ્થાઓ મહત્વની રહી છે. જેમાં બિનસરકારી મહિલા સંસ્થાઓ 'જ્યોતિસંઘ', 'સેવા', 'અવાજ', 'ચેતના' અને 'અમવા' જેવી સંસ્થાઓએ મહિલા જીવનની વિવિધ સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કામ કર્યું છે. આ સંસ્થાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મહિલાઓમના જીવનના દરેક પાસાનો વિકાસ થાય અને યોગ્ય તક ઉપલબ્ધ કરાવવી અને તેમને માનભેર જીવન જીવવા માટે પ્રેરણા આપવાનો છે.

(૧) જ્યોતિસંઘ:

સ્વાતંત્ર્યની લડત સમયે શ્રી મૃદુલાબેન સારાભાઈના પ્રયત્નોથી ઈ.સ. ૧૯૩૪ માં ૨૪મી એપ્રિલે ગાંધીજીના આશિર્વાદથી આ સંસ્થાની સ્થાપના થઇ હતી. આ સંસ્થા સામાજિક પરંપરાને સ્ત્રીના વિકાસમાં અવરોધ માને છે. એટલે જ જ્યોતિસંઘ રૂઢિચુસ્ત સમાજની પરંપરાઓમાંથી સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અપાવવા કામ કરે છે. સામાજિક ક્ષેત્રે પરિવાર અને અસામાજિક તત્વોથી પીડીત અને દુ:ખી સ્ત્રીઓને મદદ કરવાનું કામ જ્યોતિસંઘ દ્વારા થયું છે. જ્યોતિસંઘ સ્ત્રીઓને સામાજિક ક્ષેત્રે પુરૂષો સમાન દરજ્જો અપાવવા મદદ કરે છે. જ્યોતિસંઘ વિધવા, ત્યક્તા, કુંવારી માતા, બળાત્કારથી પીડિત સ્ત્રીઓને નૈતિક અને સામાજિક સુરક્ષા આપવાનું કાર્ય કરે છે. આર્થિક આત્મનિર્ભરતા માટે સ્ત્રીઓ દ્વારા નાના–નાના ઉદ્યોગો (જેવા કે; કાપડ, મસાલા, નાસ્તા વગેરે બનાવવા) ચલાવવામાં આવે છે. પારિવારિક

ઝઘડાઓ અને વિવાહિત જીવનમાં આવનારી સમસ્યાઓનું સમાધાન કરીને જ્યોતિસંઘ સ્ત્રીઓને ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

(૨) સેવા:

વિશ્વની આ જાણીતી સ્વરોજગાર સ્ત્રી–સંસ્થા અમદાવાદમાં છે. ૧૯૭૨માં અસંગઠિત અથવા અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓને સંગઠિત કરવા આ સંસ્થાની સ્થાપના થઇ.

સેવા સંસ્થા સ્ત્રીઓના વિકાસમાં સૌથી મોટી અડચણ આર્થિક પરાવલંબન, ગરીબી અને શોષણને માને છે. માટે જ સેવા સંસ્થા સ્ત્રીઓને આર્થિક ક્ષેત્રે આત્મનિર્ભર બનાવીને વિકાસના માર્ગ પર અગ્રેસર કરે છે. સ્ત્રીઓ આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર બને એટલા માટે સેવા સંસ્થાએ સ્વાશ્રયી વ્યવસાયો અપનાવ્યા છે. આ સંસ્થાએ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા સ્થાનિક વ્યવસાયો તેમજ પરંપરાગત વ્યવસાયોનો વિકાસ કરીને સ્ત્રીઓના આજીવિકાના સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવ્યા છે. સેવા સંસ્થાએ ગ્રામ્ય વિસ્તારોની સ્થાનિક સમસ્યાઓને સ્ત્રીઓના સહયોગથી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ કે, બનાસકાંઠા જિલ્લાના રાધનપુર અને સાંતલપુર ગામની સ્ત્રીઓને સ્થાનિક પરંપરાગત વ્યવસાયોની (જેવા કે; ભરત ગૂંથણ, ખેતીકામ વગેરે) તાલીમ આપીને તેમજ આ વ્યવસાયો સંબંધી સાધન ઉપલબ્ધ કરાવીને તેમને રોજી રોટી પૂરી પાડી છે. તેનાથી આ ગામોમાં દુષ્કાળના સમયે ઉભી થતી આજીવિકાની તંગી અને વિસ્થાપનની સમસ્યાને રોકવામાં મદદ કરી છે.

એ જ પ્રમાણે ગીરનાર વિસ્તારમાં કપાતા જંગલોને બચાવવા માટે તેમજ પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે સ્ત્રીઓને વૃક્ષો વાવવા તેમજ લોખંડ અને સોપારીના કામ શીખવાડીને આજીવિકા મેળવવાના સાધનોથી પરિચિત કરાવી છે. સેવા બેન્કે સ્ત્રીઓને આર્થિક ધિરાણ સહાયતા, બચત અને જીવન વીમામાં ભાગીદારીની તકો આપી છે. જેનાથી તેમને આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર બનાનવવામાં મદદ મળી છે. અને આ આર્થિક આત્મનિર્ભરતાની અસર તેમના જીવનના બીજા પાસાઓ ઉપર પણ જોવા મળી છે. આવી સ્ત્રીઓ પારિવારિક, સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે પુરૂષો સમાન ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ રહી છે.

(૩) અવાજ:

અવાજ સંસ્થા સ્ત્રીઓમાં પોતાના અધિકારો પ્રત્યે જાગૃતિના અભાવને સ્ત્રીઓના વિકાસમાં અવરોધ માને છે. એટલે જ અવાજ સંસ્થાએ સ્ત્રીઓની આર્થિક આત્મનિર્ભરતાની તુલનામાં સ્ત્રીઓમાં પોતાના અસ્તિત્વની ગરિમા અને અધિકારો પ્રત્યે જાગૃત નહીં થાય ત્યાં સુધી પુરૂષ પ્રધાન સમાજમાં તે શોષિત પીડિત અને દુ:ખી રહેશે. આ વિચારને લઇને અવાજ સંસ્થા સ્ત્રીઓને પોતાના અધિકાર પ્રત્યે જાગૃત કરવા માંગે છે. આ સંસ્થાનું માનવું છે કે જો સ્ત્રીઓને પારિવારિક અત્યાચારો અને સમાજના અસામાજિક તત્વોની હિંસાથી બચાવવી હશે તો લિંગભેદ પર આધારિત વ્યવસ્થાનો વિરોધ કરવો પડશે. સ્ત્રીઓને પણ પુરૂષો સમાન વ્યક્તિત્વ વિકાસના અધિકારો અને તકો મળવી જોઇએ. આ સંસ્થા સ્ત્રીઓમાં પોતાના અધિકારો પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને અજ્ઞાનતાને દૂર કરવા માટે જાગૃતિ કેમ્પ આયોજિત કરે છે. લિંગ સમાનતા બાદ સ્ત્રીઓએ આર્થિક આત્મનિર્ભરતા તરફ અગ્રેસર થવું જોઇએ એવું આ સંસ્થાનું માનવું છે.

(૪) ચેતના:

આ સંસ્થાની શરૂઆત ૧૯૮૦ માં ગ્રામ્ય સમાજમાં સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અંગેના કાર્યક્રમોથી થઇ. આ સંસ્થા સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને પોષણના મુદ્દાઓ વિશે જાગૃતિ વધારવાનું કાર્ય કરે છે. આ માટે સરકારી તેમજ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓની ક્ષમતાવૃધ્ધિની જરૂરિયાતોને આધારે તેના વિવિધ તાલીમ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે.

(5) અમવા:

આ સંસ્થાની સ્થાપના ઇ.સ. ૧૯૯૧માં કરવામાં આવી હતી. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્તર સુધરે, તેઓ આર્થિક સ્વતંત્રતા પણ હાંસલ કરે અને તેના પરિણામ સ્વરૂપે તંદુરસ્ત સામાજિક વ્યવસ્થા ઉભી થાય. આવા ઉમદા હેતુથી શિક્ષિત બહેનોનાં જૂથ દ્વારા આ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી.

સ્ત્રી માર્ગદર્શન કેન્દ્ર, તાલીમ વર્ગો, સબસીડી સાથેની લોન સહાય અપાવવાની કામગીરી, સ્ત્રી જાગૃતિ શિબિરો, યુવતી વિકાસ કેન્દ્ર, કુદરતી આફતો કે કોમી તનાવમાં રાહત કામગીરી, મેરેજ બ્યુરો, અમવા જકાતફંડ દ્વારા સીધી મદદ, સ્ત્રી જાગૃતિકરણ કાર્યક્રમ, અમવા સહકારી ઉત્પાદક અને વેચાણ મંડળી, અમવા ઘોડીયાઘર, શીવણ, એમ્રોડરી, લેધર રેક્ઝીન આઇટમો, સિરામીક, મોતી ઝવેલરી, મહેંદી વગેરેની તાલીમ આ સંસ્થાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે. આ સંસ્થા દ્વારા સરકારી યોજનાઓ અંતર્ગત સ્ટાઇપેન્ડ સાથે તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ સંસ્થા માઇક્રોફાઇનાન્સના ક્ષેત્રે હવે લોકપ્રિય બનતી જાય છે.

આ સંસ્થાઓ ઉપરાંત કાઠિયાવાડ નિરાશ્રિત બાલાશ્રમ, પૂતળીબા ઉદ્યોગ મંદિર, ભાવનગર મહિલા મંડળ, બીજીરાજ બા અનાથ આશ્રમ, શિશુ મંડળ કાંતા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ, રમાબા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ, વિકાસ વિદ્યાલય વગેરે સ્ત્રી ઉત્કર્ષ માટેની મહત્વની કામગીરી કરે છે. આ સ્ત્રી સંસ્થાઓ સરકારી, અર્ધસરકારી અને ટ્રસ્ટ સંચાલિત કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થા છે.

ગુજરાત સરકારે મહિલા અને બાળવિકાસ કમિશ્નરની પોલીટેકનીક અમદાવાદની કચેરી દ્વારા મહિલા અને બાળકોના વિકાસ માટેની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને કલ્યાણકારી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે. સમગ્ર દેશમાં ગુજરાત જ એક એવું રાજ્ય છે કે જેણે સૌપ્રથમ અલગ મહિલા અને બાળ વિભાગ જાન્યુ–૨૦૦૨ થી શરૂ કર્યો છે. આ વિભાગે અનેકવિધ નવીનતમ અને અસરકારક યોજનાઓ મહિલાઓના લાભાર્થે શરૂ કરેલ છે. જેવી કે મુખ્યમંત્રીની કન્યા કેળવણી યોજના, વિદ્યાલક્ષ્મી યોજના, વિદ્યાસહાયક યોજના, સર્વશિક્ષા અભિયાન, વૈકલ્પિક શૈક્ષણિક યોજના, વિધવા પેન્શન યોજના, બાલિકા સમૃધ્ધિ યોજનાનો સમાવેશ થાય છે.

સ્ત્રી હવે 'અબળા નથી પણ સબળા છે.' આ કથનને ચરિતાર્થ કરતાં–કરતાં સ્ત્રી પોતાના તનમનની સુંદરતાને જાળવી રાખીને આર્થિક ક્ષેત્રે પણ હરણફાળ ભરી રહી છે. આજે મોટાભાગની સ્ત્રીઓ પગભર થઇ છે. એમાંથી કેટલીક સ્ત્રીઓ પાસે સરકારી નોકરી છે. કેટલીક પાસે પોતાના ઉદ્યોગ ધંધા છે, કેટલીક સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલી છે. તો કેટલીક વિવિધ સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિઓમાં સંલગ્ન છે. ફેશન ડીઝાઇનીંગ, ગૃહસજાવટ, સૌંદર્ય વિશેષજ્ઞ વગેરે તરીકે પોતાના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું નિર્માણ કરીને આવનારી પેઢીઓ માટે નવો મર્ગ પ્રશસ્ત કરી રહી છે.

આજની સ્ત્રીઓ અત્યાધુનિક બનવાની ઘેલછામાં ફેશન–સિનેમા, હોટલ, ડાન્સ–ડિસ્કો ક્લબ તરફ આકર્ષિત થઇ રહી છે. જે તેની છબી ખરાબ કરવામાં અગત્યની ભૂમિકા નિભાવી રહ્યા છે. આ બધી જ બાબતો પોતાની મર્યાદામાં સારી છે. પરંતુ જ્યારે સ્ત્રી પોતાની મર્યાદાઓને ઓળંગે છે ત્યારે ઘર, પરિવાર અને સમાજમાં તે નિમ્ન બની જાય છે અને પોતાના સ્ત્રીત્વને ઠેસ પહોંચાડીને પોતાની ગરીમાને નુકસાન કરે છે.

સ્ત્રીની સમસ્યાને લૈંગિક સમસ્યાતરીકે ન જોતાં માનવઅધિકારના સંદર્ભમાં જોવાનો દ્રષ્ટિકોણ કેળવવો જોઇએ. કારણ કે, સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને સંસાર રથનાં બે પૈડાં છે.

આપણે સમાજ અને રાષ્ટ્રને બદલવા માંગીએ છીએ. સમાજની રોગિષ્ઠ પરંપરાઓ અને રાષ્ટ્રમાં વ્યાપેલા ભ્રષ્ટાચારને તોડવા માંગીએ છીએ, આ કાર્ય માત્ર સ્ત્રી દ્વારા જ શક્ય છે. સ્ત્રી જાગૃત, ભણેલી અને

સંસ્કારી હશે તો જ સમાજ બદલાશે ને રાષ્ટ્ર સજીવન બનશે. ત્યાગની સાક્ષાત મૂર્તિને પોતાના મૂળભૂત અધિકારો માટે લડત આપવી પડે. તે સમગ્ર પુરૂષ જાતિ માટે શરમની વાત છે. પુરૂષોએ પોતાના સ્વાર્થ માટે પણ સ્ત્રીઓને અધિકારો આપવા પડશે. સ્ત્રી વિકસિત નહિ બને તો પુરૂષો લકવાગ્રસ્ત બની જશે.

સંદર્ભ –

1. (સંપા.), ઋષભ દેવ શર્મા. "સ્ત્રી સશક્તિકરણ કે વિવિધ આયામ." રામકોટ હૈદરાબાદ: ગીતા પ્રકાશન, ૨૦૦૪.
2. અક્ષયકુમાર આર. દેસાઈ. “ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની સામાજિક ભૂમિકા.” અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, ૧૯૭૩.
3. ઉષા ભટ્ટ. “અમદાવાદ શહેરની સ્ત્રી નેતૃત્વ શક્તિ.” અમદાવાદ, ૧૯૮૨.
4. ચંદ્રિકા રાવલ. “જેન્ડર અને સમાજ.” અમદાવાદ: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ૨૦૧૦.
5. નીરા અ. દેસાઈ. “ગુજરાતમાં ઓગણીસમી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન.” નીરા અ. દેસાઈ. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, ૧૯૮૩.
6. મફતલાલ પટેલ. “મહિલા અને માનવ અધિકારો.” અમદાવાદ: રન્નાદે પ્રકાશન, ૨૦૦૧.
7. વિનુભાઈ મ.પટેલ અને આરતી પી. કસ્વેકર. “લોકશિક્ષણ અને સ્ત્રી શિક્ષણ થકી સ્ત્રી ભૃણ હત્યા અટકાવીએ.” અમદાવાદ : સ્વાસ્થ્ય સેવા ટ્રસ્ટ , ૨૦૦૬.
8. શેણ્ડે, હરીદાસ રામજી. "નારી સશક્તિકરણ." જયપુર: ગ્રંથ વિકાસ, n.d.
9. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી અને પ્રવિણચંદ્ર ચિ. પરીખ. “ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ ગ્રંથ–૮ અને ૯.” અમદાવાદ : ભો.જે.વિદ્યાભવન , ૧૯૮૪.

પ્રા. ડૉ. વિરસંગભાઈ આર. ચૌધરી આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ઈતિહાસ), સરકારી વિનયન કોલેજ, બેચરાજી

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

Indian Woman in Transition: Change in the Society or Challenge before Society!? or Both - Deepti Acharya

A Thematic Backdrop

Human life is valuable as it has ability to realize himself/ herself. In this way he is different than the other creatures. But is this realization being right for all? Hindu society emphasis for the self realization but are women have same opportunities? Gender bias is universal but in India it is different in the sense that since Vedic era status of woman in Indian society is defined on the bases of the relations, she is expected to carry and maintain. She can be a Goddess but can't be an individual. Her all claims to be a human is judged as per her performances as sister, mother, daughter and wife. She has no natural right to claim for all those rights that are there for an individual. That would empower her for enlightenment. The obvious result is that all her rights are automatically suspended. As on all those grounds on bases of which she is claiming for enlightenment is not accepted by the society. But it is undoubtedly a fractional truth. The place of woman occupied Indian society is mystifying. Situation of woman is not same in all sections of India. A research work is needed to be done in this area. We have to come out from the Vedic impressions of the society. Now this is the age known more for democratic setups, where perfect match between the social, economic and political system is mandatory & even essential for the smooth running of the entire scheme of democracy. We have to redefine our social values and principles that can match to the new adoptions. Democracy is in style because of its foundation that it is providing a lane for the enlightenment without any discriminations of man and woman.

Constitutional Frameworks and woman enlightenment:

Right to equality is more western in nature, where both man and woman have same and equal rights of claims against the state and society. For the proper claims one need for proper framework and desire to claim. About the first one, need is realized by the constituent assembly and given us a constitution that is providing equal rights to all including woman in one stroke. As both man and woman have equal political, social and economic rights. India as state can be taken as an example of the ideal state as it has recognized the feminist ideologies even before feminist movement which starts in 70s. Enlightenment for which feminist are claiming for are more political, social and economical awakening of woman than the spiritual. In Indian constitution equality of status is not only given but also guaranteed, under the custody of Supreme Court. There is bulk of articles that indicates for the equal treatment in the society. Some of them are as follows-

The Constitution of India guarantees to all Indian women equality (Article 14), no discrimination by the State (Article 15(1), equality of opportunity (Article 16), equal pay

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

for equal work (Article 39(d)). In addition, it allows special provisions to be made by the State in favor of women and children (Article 15(3)), renounces practice derogatory to the dignity of women (Article 51(A)(e)), and also allows for provisions to be made by the State for securing just and humane conditions of work and for maternity relief. (Article 42).

Above all article became assured promises when it is guaranteed by the constitution and protected by the judiciary. All it intended for enlightenment of man as well as woman. Let's have a look on some of the ideas behind article and reality of the promises as consequences.

What happened to the promises-

Political		Social		Economic	
Idea	**Reality**	**Idea**	**Reality**	**Idea**	**Reality**
encourage woman for active participation	Woman is now comparatively active but the real fruit is enjoyed by those women who have strong political family belongs. Only few are the exceptions.	Political assurances & real participation would change the attitude of the traditional society towards woman	Woman empowered does not make desired change in the society as even after positive assurances ultimate power of decision-making is in the hand of male & even with all efforts he is the only head of the family. There is no actual sharing in social status.	Economic equalities like equal pay for equal work would make woman more confident that would make a hidden pressure on society to listen her argument	Economic equalities cannot be found in all sub societies. Attitude of ignorance & illiteracy is the biggest obstacle in the way.

One of the facts is that there is not much problems with the constitutional arrangements but much hindrance is coming from the other side that is the desire of the society and the wishes of a woman as the part of society. That makes two societies in one nation. One society is a place where woman empowerment is happing and moving to enlightenment. Process of such transition is so fast that, that sometimes it's making imbalance in the society. On the other side there is a sect of the society where such enlightenment is not

permissible at all. Both sides have different problems that need to be addressed differently.

Traditional values in modern society: struggle of a awaken woman

It is very much clear that the demand for self rule was a demand for social change. Social change means equal status to all. Indian constitution guarantees against all discriminations under Fundamental Rights part III and Directive Principles of State Policy part IV. That is undoubtedly a mile stone through which objectives of equalities can be achieved. Indian constitution is leading path of the enlightenment for all. For which Indian society is more curious about. It is significant to make it clear that the meaning of enlightenment is taken not as the spiritual enlightenment but it is as political and economic awareness. In the same context it is found that the situation of woman in India is not same in all sections. Major change is found after political and economic empowerment. In some sects of the society woman is actually enjoying almost equal status. India may not be as a whole, but the symptoms of changes can be found, particularly in the metros. As per the survey done by Sonalde B. Desai, Amaresh Dubey, Brij Lal Joshi, Mitali Sen, Abusaleh Sharif, Reeve Vanneman in 2010 Under the sponsorship of Oxford University; Human development in India: challenges for a society in transition. It was found by the team that the Indian society is passing through the process of transition which is not as a whole. Some of the finding of the team is as follows-

In India gender inequalities have different dimensions, documenting these inequalities does not mean that all woman is downtrodden.

- Majority of woman had capacity to interact with the interviewers.
- Situation of women is improved due to the western education system.
- One bitter fact is that a woman is still bitten up by the husband, even for very small matters like going outside without permission of husband.

A massive change is found after the liberalized education system. Women now know about their rights and are ready to fight for them. But the challenge is that is that is Indian male dominate society prepared for such a sudden change where they would happily allow a woman to have an equal share from the cake

It is a new fact that the new technology and education system is enlightened woman. it creates more complex relations in society. Earlier a woman was known just after her husband or her father but now the scenario is changed, she is more than just a wife and mother. It actually gives birth to new undefined challenges. New political and economic system gives labor to new ideological conflicts that are not only creating the tensions in man, woman relations but it shows the generation differences of traditional values and modern values. It is not only the variation of ideas but it is a difference of cultures. Few of such differences can be understood by the following table-

Traditional beliefs	Modern beliefs	Argument in favor of traditional culture	Argument in favor of modern culture
Economic capabilities are the parameter of the social status and as man has mental and physical	Man and woman both have equal capacitates and responsibilities so both are supposed to share equal	It is a value which has been maintain from the Vedic age. Woman is lower in the capacities so they should not try	Modern age is the age of democracy where equal status Is admired and accepted as the basic principle.

capabilities of earning, which is a basic need of a family, he is should and would get a special status in the society than a woman, not expected to the household things which need less mental abilities Man has more mental strength to understand political complexities which can be hardly understood by woman As per the masculine principle there is always supremacy of a man over woman. which is decided and designed by almighty	works even in house hold matters. Nature has given all equal strengths to both male and female. Which need to understand with true sprite. Biological difference between man and woman are natural. Both have same rights to be respected for their different identities.	to compare themselves with the man. Politics is the area of man, woman empowerment in this field will create imbalance in family structure. Nature has divided functions between man and woman that can't be challenged As man is like seeds and woman is like seeds, while seeds are necessary the nature of fruits depends upon the nature and type of seeds so man is supposed to receive more respect than the woman *	Capacities can't be generalized on the bases of sexual differences. As being a human being, a woman must have all rights to awaken and to be aware. So that she can have equal status in the society. Political ability is mental ability that is equally there in woman as well. A perfect management would not make a problem but it would make a woman true companion of man. Science has proved that to produce a child health and nature of man and woman is equally important. A good seed cannot grow in bad field.

Although some of the persuasive arguments are given by the modern world in favor of woman enlightenment, still there are some bitter facts of the conformist society like India-

- Break in the family structure- woman awareness is challenging the existing structures of the family where man is supposed to take care of economic needs and woman has to do the household things. Such traditional scheme of work distribution is seriously challenged by the women as they are now earning and sometimes earning more than her husband. Women want equal contribution in households as they sharing equally in the earning responsibilities. It is something for which a man never be agreed upon easily.
- Increase in man unemployment- The equal and sometimes reserved opportunities to woman are creating serious unemployment problems among males.
- Compromising child care- In the name of woman awareness child up bring is compromised as they are finding now less for the children.
- Sailing on two boats is increasing mental and physical stress among women.
- Awareness is not seeming as productive as it was predicted. Woman is now becoming a market material than an individual.

- Finding negative realties is creating uncertainty in the minds of the reader. It can digest only with a verity that India has close society system. That is the reason it is not easy to find the real picture of the society. Some time it is found that facts are not those that were find by the hard-laborious researches.

Struggle of a civilized society for woman awakening:

There is no doubt that India is a country of diversities, such diversities are not only in the culture but also in the consequences. In some of the sub societies educating means empowerment of woman, in some there is no difference at all, and in some it is having a negative impact on family structure. Why so? Outcome of education depends on the receivers. In India as it is accepted above that social structure and order is different so same results cannot be found even after all honest and equal attempts. The place of woman occupied Indian society is mystifying. Situation of woman is not same in all sections of India. Major chance is found after political and economic empowerment. Still it can't be taken as the collective change and enlightenment. Many societies and sub societies seem fail to provide social dues to the woman with the same constitutional frame work. It is so because desire for enlightenment not has been noticed woman. (www.foundation.novartis.com). that is making task more difficult. It can be understood through following headings-

- Woman themselves are not responding to the new setups, that makes all efforts one sided
- Socialization of woman has done in such a way that she can't even think for the status that a man is having in the family.
- She has to face not only the developmental issues but has to deal with the gender issues as well. That breaks them completely.
- Her religious beliefs and men set traditions makes her more complex to understand, in one hand she knows wrongs are happening but is not ready to raise her voice.
- There is a major doubt that if conservative society has accepted the supremacy of the constitution to the existing family structure.
- Woman work in the households goes uncounted in the society which is not actually realized and defended by woman.

It can be added as conclusion that the enlightenment of woman is a long process that needs tolerance and planning. We need to shape her personality in a way so that she can to grasp the opportunities. That can be only done through education. Change is happing in India but in the shape of challenge, that need to be understood in the same way and address accordingly.

References –

1. Ruth Complon Browner "Modern woman modernizing men: The changing mission of three professionals, Canada, UBC press, 2002
2. Indra Deva Shrirama "Society & Culture in India: Their dynamics through the ages, Jaipur and Delhi, Rawat publications, 1999
3. Robert K. Metorn, "Manifest and Latent Function", Social Theory and Social Structure, New York, The Free prees 1968
4. Sumit Sarkar, Tanika Sarkar "Woman and Social Reforms in modern India, A Reader Indiana USA, Indiana University Press 2008

5. Hajira Kumar, Jaimon Uarghess, Woman Empowerment, Issues, Challenges and Strategies; A Source Book, New Delhi, Regency Publications

Deepti Acharya, Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Arts, The Maharaja Sayajirao University Baroda, Vadodara

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012
Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

The Vision About the Role of Woman by Makers of Modern India- Gohil Hardeepsinh R

Yatra Naryastu Pujayante Ramante Tatra Devataha I
Yatra Etaha Na Pujyante Tatra Sarvangfalaha Kriyaha II (Upanishad)

"Women in my country (Pakistan) seek inspiration from them (Indian Women)."[1]

Accolades for the 'bold' and 'courageous' participation of Indian woman on the forefront of politics by Shad Begum, the Pakistani award-winning advocate exemplifies freedom of expression in India. On the occasion of International Woman's day Ms. Shad was awarded the 2012 International Woman of Courage Award from U.S. Secretary of State Hillary Clinton in the presence of the First Lady Michelle Obama.

At the same time, it becomes necessary for us to evaluate the genesis behind the nation which disseminates its fragrance of equality since its real dependence upon itself. There would have been several thinkers and theoreticians who adumbrated the draft for a nation which will rise to the highest estimations of humanity. The thinking process of such thinkers leads us towards the creation of nation called Bharat-Hindustan-India, which has its own unique identity, not just politically but from social, economical and geographical point of view as well.

A Concept of contemporary India as a nation has its roots in the tradition of centuries. The world's most ancient text Rig-Veda itself provides evidence for it. It has a rich civilization which is comparable with (and perhaps more ancient than) the Greek civilization. The next contact of western civilization in the form of the British Empire helped in making the concept of nationalization concretized and leads the nationalist freedom fighters to conceptualize the dream of nation, which we know as land of 'unity in diversity'. Here we find a harmonious combination of three most prevailing high-cultures of the world the Hindu, the Mughal and the English. When this component amalgamates with the system of the state, the ultimate result of the largest democracy of the world comes into the existence. The concept of India as a nation found its base in Manusmruti, Ramayana, Mahabharata, Arthasastra and Ain-i-Abbari. The idea of India as a nation arises from different sets of experiences. The peculiar aspects such as Social reform, women emancipation, 'Hindu Renaissance' the specificity of Muslim thoughts and dissent of the lower orders in particular have contributed different modes of delivering present India as a nation. There has been a constant concern in the mind of the makers of modern India about the emancipation of woman in the newly established nation. Well before the Western literary awakening of feminism the Makers of the Modern India like Raja Rammohan Roy, Tarabai Shinde, Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, Sri Aurobindo, and Subhash Chandra Bose have revealed their forethought about emancipation of the woman in India.

The literary evaluation of Gayatri Chakravarthy Spivak, Irigaray and Cixous in the form of ecriture feminine seems to have antecessors of such mode of thinking and social adequation. Where, Spivak especially presents the postcolonial studies as a novel instance of the attempt to liberate the other and to empower this other to have experience and articulate those elements that fall outside what the dominant discourse has constituted as its subjecthood. Her question is whether such work bears the fruits. In other words, is it possible that- with or without the interventions of the intentioned intellectuals- the subaltern speaks? And she herself replies- No. In one of her essays she discusses upon the role of Indian elites in the Indian nationalism as,

> "Certain members of the Indian elite are of course native informants for first-world intellectuals interested in the voice of the Other."[2]

The earth, according to puranas, is constituted of seven continents. Jambudvipa, Plaksadvipa, Silmalidvipa, Kusadvipa, Kraunchadvipa, Sakudvipa and Puskaradvipa. Among them India is Jambudvipa. And the Bharatvarsa (India) was constituted of nine islands. One can find varieties of languages and religious sect of India and there are marked differences between one regional custom and way of living with another one. Even though there is an over-all unity of pattern that binds the common citizens into the family. According to Nirmal Kumar Bose it "stems primarily from the economic and social organization of the country, and reaches over to communities of intellectual and emotional attachments and obligations." [3]

The information might vary from one place to another and from one cast to another 'yet the sameness of traditions on which all of them have been reared cannot be denied.'

From the point of view of civilization, India occupies a distinct place. The reason is here the mind of man elevated above and beyond the barriers set by geographical limits and in which she (as mother nation) reached an idea of cultural fraternity based on statutory recognition of the need of the mutual assistance between groups seeking economic ends under total social control, would remain one of her unique and original though imperfect "gift to the totality of the world's civilization" [4]

Between the early nineteenth century and late nineteenth century there is no single frame of thought that we can call 'India'. Similarly, there is no continuity of concerns across time. The only question that how, 'a huge country like India was conquered?' remains riddle for thinkers even today. In the process of finding the solution for such question writers of late nineteenth and twentieth century faced one of the most crucial problem for the betterment for entire nation as: How can 'we' become free of colonial rule?

One can find various version of the above-mentioned noun 'we' in the form of modern Indian thinkers. The uniqueness about India as Guha opines, "Is that the man and women who made its history also wrote most authoritatively about" [5] the world they saw and shaped. The 'makers' of some of the well-known countries of the world such as, Madison, Hamilton, Jefferson, Franklin from the first generation of American nationalism, Jose Marti from Cuba, Leopold Senghor from Senegal and Kwame Nkrumah from Ghana participated in the freedom struggle of their nations and wrote essential propaganda for nationalism. Like wise, prominent Indian thinkers during the period of Indian freedom struggle wrote about various constructive aspects, such as female empowerment.

The nineteenth century India witnessed veracious explosion of intellectual activity, especially in western part and Bengal. Social reformers of western India such as Bal Shashtri Jambekar, Jotirao Govindrao Phule, Ramakrishna Gopal Bhandarkar, Gopal Ganesh Agarkar and Dayanand Saraswati emphatically focused upon the intrinsic values

and religions of the nation. On the other hand, in Bengal one finds idealists, forward looking thinkers and social reformers like Raja Rammohan Roy, Iswarchandra Vidhyasagar, Michael Madhusudan, Swami Vivekananda, Keshab Chandra Sen and Surendranath Banerjee amongst others, who toiled to emend traditional social structures and ways of being. They launched most resolute critique of the then Indian society, with the goal of relieve it out of "thick clouds of superstitions" that "hung allovers the land." [6]

After assessing such reflection of India and its developements Karl Marx in his observations aptly opines that,

> "England, it is true, is causing a social revolution in Hindustan was actuated only by the vilest interests, and was stupid in her manner of enforcing them. But that is not the question. The question is, can mankind fulfill its destiny without a fundamental revolution in the social state of Asia? If not, whatever may have been the crimes of England, she was the unconscious tool of history in bringing about that revolution." [7]

It is this 'unconscious tool' that injected some of the most awaited intellectual reformations. Raja Rammohan Roy (1772-1833) as 'The First liberal' represented the development of freedom in India as a quintessential part of a larger 'transnational pursuit of humanity for self-realization.' His multilingual mobile manner of education accomplished him to interpret England to India (in the form of social concerns) and India to England (in the form of political concerns). An Indian 'religious, social, and educational reformer' he could "challenge traditional Hindu culture and indicated the lines of progress for Indian society under British rule." [8] He debated the rights of Hindu women with various orthodox scholars. In 1818, he wrote a pamphlet entitled 'A conference between an Advocate for and an opponent of the practice of Burning Widows Alive.' There he refers to Indian-ritual of marriage and following injustices to women as, 'at marriage the wife is recognized as half of her husband, but [after marriage] they are treated worse than inferior animal.' [9] His suggestion 'as half of her husband' refers to Hindu mythological term of Ardhagana and their treatment as 'inferior animal' signifies the rottenness that entered into Hindu society due to various reasons.

In 1929 the credit for abolition of the practice of Sati was given to the then Governor, general, William Bentinck. By remaining behind the curtain first it was Rammohan Roy, who veraciously demonstrated the Government (which was not warm to him) that sati was not 'a religious duty sanctioned or upheld by Hindu scriptural tradition.' A contemporary English observer-herself a woman- observed that 'powerful though unacknowledged aid of the great Hindu philosopher Rammohan Roy.' [10] Similarly, one of leading feminist Raka Ray rightly observed that,

> "The Indian women's movement has a long and rich history linked to social reform movements of the nineteenth century….." [11]

As a 'practical deconstructionist feminist Marxist', Gayatri Chakravarthy Spivak in her effort to develop and appropriate the model of intellectual work turns to Sigmund Freud. Freud implicitly cautions against scapegoating or in rebuttal, creating savior. Spivak in her 'Sentence' – in an essay 'As critique of Post colonial Reason' says that, white men are saving brown women from brown men serves to justify colonial interventions if white men are taken savior and brown men are scapegoated as oppressor. In this conspicuous argument one can observe the reality behind White man's (William Bentinck) 'hegemony' of social reformer in India and brown men's (Rammohan Roy) role of pioneer as well as of reformer as a feminist thinker.

After Raja Rammohan Roy for the feminist awaking in India one should mention the name of Tarabai Shinde. She is perhaps one of the first persons to challenge the Social constructs as well as cultural prejudices that were main stays of male domination over female section of society. In her feminist interpretation of the Hindu epics she employs literary devices like sarcasm and satire. She sketches renouncers and gods as harmful predators always in search of pretty women. She enumerates seven peculiar allegations generally considered about women in India society. To make it authentic she gives examples of ancient India epics like Mahabharata (The stealing of Subhadra) and Ramayana (The ordeal of Sita). Tarabai ends her work by asking one simple question in her explicitly conversation style as,

> "Do you think she's some form of life that wasn't made in the same way as the rest of creation?" [12]

Similarly, Mahatma Gandhi introduced the empowerment of women as one of the abiding social concerns. [In the following chapters we shall try to explore his concerns and opinions in detail.] In his unique style which 'is a blend of the modern manner of an Indian tradition in which the thought is more important than the person expounding it'. Gandhiji ingenuously puts his notion about female equality as,

> "Let us not live with one limb completely or partially paralyzed. Rama would be nowhere without Sita, free and independent even as he was himself." [13]

Such social awakening reaches at its height when India gets independence and Dr. Babasaheb Ambedkar, the then law minister of India raises the 'Hindu Code Bill', to 'give women the right to choose their marriage partner, the right to divorce and the right to have a share of their father's property'. It faced opposition by more conservative minded politicians. To confront such hindrance Jawaharlal Nehru revived the reform with the help of his eloquent speech of 5th May 1955 in the House of Parliament. He expressed his views in a logical manner and concludes the speech with the strong opinion that,

> "…I think if anybody can truly represent the spirit of India, it can be truly represented by the women of India and not by the men." [14]

Similarly, as the critic of Rabindranath Tagore, Kamaladevi Chattopadhyay asked Mahatma Gandhi to be more sensitive to the rights of women and also asked to have regards for the economic basis of social strife. She had been the president of All India Women's Conference. In the year 1944 on the occasion of the Women's Conference as a president she delivered her key-note address. There she unknowingly delineates the map of feminist movement in India. She opines that,

> "The women's movement, therefore, does not seek to make women either fight men or imitate them. It rather seeks to instill into them a consciousness of their own faculties and functions and create a respect for those of the other sex."

It is the trajectory of such thinkers like Raja Rammohan Roy, Tarabai Shinde, Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, Subhash Chandra Bose and Kamladevi Chattopadhyay only that lead India to have a 'woman' in the form of the first citizen of the nation whereas the 'oldest democracy' is still dominated by the patriarchal power systems. It is still having more potential to provide a kind leadership to the world of equality, empowerment and equanimity in the present world of various discriminations and disparities.

References:

[1] Indian Women are an Inspiration: Pakistani Activist, The Hindu, March 10, 2012, pp13.

[2] Gayatri Chakravarthy Spivak, A Critique of Postcolonial Reason, The Norton Anthology of Theory and Criticism, W.W. Norton and Company, (New York,2001), pp. 2200.

[3] Bose, Nirmal Kumar, The Cultural Heritage of India Vol- 1, Page.15.

[4] Ibid, P.16.

[5] Guha, Ramchandra (Ed.), Makers of Modern India, New York: Penguin, 2010.

[6] Raja Rammohan Roy on Rigidity of Indian Culture.

[7] From Guha, Ramchandra, Makers of Modern India, New Delhi,2010, pp.23.

[8] Student's Britannica: India, Ed. Dale Hoiberg, Encyclopedia Britannica Pvt. Ltd., New Delhi, 2000. Vol.- 4, P.310

[9] Rammohan Roy, 'A conference between an advocate for, and an opponent of, the practice of Burning Widows alive.' (Pamphlet) 1818

[10] Guha, Ramachandra, Makers of Modern India New Delhi: Penguin-Book India, 2010, P.28.

[11] Ray, Raka, Field of Protest: Women's Movements in Indian Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.

[12] O'Hanlon, Rosalind, editor and translator, A comparison between women and men: Tarabai Shinde and the Critique of Gender Relations in Colonial India, New Delhi: Oxford University Press, 1994, P.97.

[13] Young India, 3 February 1927 as reproduced in CWMG, Volume 33, P-45.

[14] Loksabha Debates, Volume 4, Part 2,22nd April to 7th May 1955, Col-7968.

Gohil Hardeepsinh R., Asst. Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad. Email: - hardeepsinh.r@gmail.com

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

Pro-feminist Influences/Factors and its Philosophical Considerations with Reference to Global, Indian and Gujarati Perspectives -

Prof. H. M. Patel

Pro-feminist Influences/Factors for Women and their Impact:

The Child Marriage Restraint Act, 1929

The Child Marrige Restraint came into force on April 1, 1930. It restrains the marriage of a child, though the marriage itself is not declared void. Accordingly, contracting, performing and facilitating the marriage of boys under eighteen and girls less than fourteen years of age were an offence. The age of girls was later on raised to fifteen years. The amendment made in 1978 further rose the age for boys to twenty-one years and for girls to eighteen years.

The violation of the Act prescribes penalty but the marriage itself remains valid. The offence under the Act is non-cognizable and provides punishment for the bridegroom, parent, guardian, and the priest, which are three months of simple imprisonment and a fine of up to Rs. 1000. No woman is, however, punishable with imprisonment under this Act.

The Hindu Marriage Validity Act, 1949

Pratiloma (hypogamy) marriage among Hindus was invalid while anuloma (hypergamy) marriage was permitted till late 1940s. However, there were judicial decisions against the validity of such marriage. This Act also stands repealed after the 1955 Act. This Act came into force from May 18, 1955 and applies to whole of India, except Jammu and Kashmir. The word Hindu in the Act includes Jains, Sikhs, Buddhists and the Scheduled Castes.

The Special Marriage Act, 1954

This Act came into force on April 1, 1955. It repealed the Special Marriage Act, 1872 which provided a form of marriage for those who did not wish to conform to the existing forms. In 1923, an amendment was made in the Act under which each party was simply required to make a declaration that it professed one or other religion. The Act, thus, recognized inter-religion marriages.

The Hindu Widows Remarriage Act, 1856

The 1856 Act removed all legal obstacles to the marriage of Hindu widows. The object was to promote good morals and public welfare. The Act declares that the remarriage of a widow whose husband is dead at the time of her second marriage is valid and no issue of such marriage will be illegitimate.

Rural women's Development and Employment Project

The Rural Women's Development and Empowerment Project (now also being called "SWA-SAKTI Project" has been sanctioned on 16 October 1998 as a Centrally-sponsored project for five years at an estimated outlay of Rs. 186.21 crore. In addition, an amount of Rs. Five crores are to be provided, over the project period but outside the project outlay.

The objectives of the project are (i) Establishment of self-reliant women's self-help-groups (SHGs) between 7,400 and 12,000 having 15-20 members each, which will improve the quality of their lives, through greater access to and control over, resources; (i) Developing linkages between SHGs and leading institutions to ensure women's continued access to credit facilities for income generation activities; (ii) Enhancing women's access to resources for better quality of life, including those for drudgery reduction and time-saving devices; and (iii) Increased control of women, particularly poor women, over income and spending, through their involvement in income generating activities.

The implementing agencies will be the Women's Development Corporation of the concerned States of Bihar, Haryana, and Karnataka; Gujarat Women's Economic Development Corporation in Gujarat; M.P. Mahila Arthik Vikas Nigam in Madhya Pradesh and Mahila Kalyan Nigam in Uttar Pradesh, who will actively associate NGOs in the implementation tasks. The Government of India in the form of grant-in-aid will provide funds. At the Central level, the Department of Women and Child Development, assisted by the Central Project Support Unit (CPSU), handle the project. NIPCCD has been identified as the Lead Training Agency.

National Commission for Women

The National Commission for Women was set up on 31 January 1992 in pursuance of the National Commission for Women Act 1990. The functions assigned to the Commission are wide and varied covering almost all facets of issues relating to safeguarding women's rights and promotion. The Commission has a Chairman, five members and a Member Secretary, all nominated by the Central government. The Commission has accorded highest priority to securing speedy justice to women. Towards this end, the Commission is organizing Parivarik Mahila Lok Adalats, offering counseling in family disputes and conducting training programmes for creating legal awareness among women.

National Women Fund

In 1992-93 a National Women Fund was established to meet the loan requirements of the poor women. This fund was established in the form of a society under the Society Registration Act by a collected sum of 31crore rupees. This fund has given help to more than 250 non-government organizations.

Mahila Samridhi Yojana

With the objective of providing economic security to the rural women and to encourage, the saving habit among them, the Mahila Samridhi Yojna was started on 2 October 1993. Under this plan, the rural women of 18 years of above age can open their saving account in the rural post office of their own area with a minimum Rs. 4 or its multiplier. On the amount not withdrawn for 1 year, 25% of the deposited amount is given to the depositor by the government in the form of encouragement amount. Up to 31 March 1997. 2.45 crore accounts were opened under this scheme with a total collection of Rs. 265.09 crore.

Short Stay Homes for Women and Girls

The Government of India launched a programme in 1969 in the Central Sector called the Short Stay Homes for Women & Girls to protect and rehabilitate those women and girls who are facing social and moral danger due to family problems mental strains, social ostracism, exploitation or other causes. The services extended in these Homes include medical care; case work services; occupational therapy; education- cum- vocational training and recreational facilities.

The need for providing Short Stay Homes for Women and Girls has been due to the changing pattern of life, rapid urbanization and industrialization and the resulting migration from rural to urban areas. At present, 273 Short Stay Homes receive grants from the Department, covering approximately 8190 beneficiaries.

National Policy for the Empowerment of Women

As a follow up action to the commitments made by India during the Fourth World Conference on Women held in Beijing during Sep. 1995, the Department has drafted a National Policy for the Empowerment of Women after nation-wide consultations to enhance the status of women in all walks of life on par with men and actualize the constitutional guarantee of equality without discrimination on grounds of sex.

A meeting of the Secretaries of States dealing with women Development/Social Welfare Departments was held on 27.12.1995 to consider the draft National Policy for the Empowerment of Women. The draft National Policy was also discussed in a meeting of the committee of Secretaries in the meeting held on 7.3.1996. The reformulated National Policy was discussed in the Parliamentary consultative committee attached to the Ministry of Human Resource Development on 17.12.1996 and 13.02.1997.

Conclusion

In short, Women are still very much disturbed and worried about their present lot and want fundamental changes in their social, family and economic status. They want to contribute towards national progress, family welfare and social prosperity on equal footing. They feel that they are not able to pay their desired role to the maximum limit in the society only because there has not been any fundamental change in the attitude of men towards them. Their emancipation and empowerment are not real and concrete but only theoretical and imaginary. Their freedom and equality are still a cry in the wilderness. They have yet to struggle hard and overcome many roadblocks to have proper place and status in the society.

To my mind, there is no single package that could improve matters for the woman except that men change their attitude towards women. Unless men start regarding women as their equal partners, in the growth of humanity this differentiation between men and women shall continue unabated. No single item of achievement like education, profession, legal rights or even the mixture of all these will work out a solution – the only feasible solution is the change of mind, the change of attitude of the men towards women. Till this is done, no amount of teaching, preaching or bargaining will help the girl child. At this juncture when we talk of attitude, I must add that even women have to change their attitude towards the women. At least partly women are themselves responsible for their position. As women it is they who pamper their sons and husbands till they begin to believe that they are really superior beings. Let us all, men and women change our attitudes in this regard and, I am sure it will reap pleasant results.

Bibliography

1. Women in Ancient India by Clarisse Bader. Trubner's Oriental Series. Routledge, 2001. ISBN 978-0-415-24489-3.

2. Women's Movement and Governance: Issues and Challenges, in Smita Mishra-Panda (ed.) Engendering Governance Institutions: State, Market and Civil Society, Sage, New Delhi, 2008.
3. Singh, S. (2007). Schooling Girls and the Gender and Development Paradigm: Quest for an Appropriate Framework for Women's Education. Journal of Interdisciplinary Social Sciences, 2(3), 1-12.
4. Victoria A. Velkoff (October 1998). "Women of the World: Women's Education in India" (PDF). U.S. Department of Commerce. Retrieved 2006-12-25.
5. Mishra, R. C. (2006). Towards Gender Equality. Authorspress. ISBN 81-7273-306-2.
6. Pruthi, Raj Kumar; Rameshwari Devi and Romila Pruthi (2001). Status and Position of Women: In Ancient, Medieval and Modern India. Vedam books. ISBN 81-7594-078-6.
7. Jayapalan (2001). Indian society and social institutions. Atlantic Publishers & Distri. p. 145. ISBN 9788171569250.
8. Jayapalan (2001). Indian society and social institutions. Atlantic Publishers & Distri. p. 145. ISBN 9788171569250. ^ "Child marriages targeted in India". BBC News. 2001-10-24.
9. http://www.unicef.org/sowc09/docs/SOWC09_Table_9.pdf
10. child marriages in India: UNICEF". The Hindu (Chennai, India). 2009-01-18.
11. "The Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956". Retrieved 2006-12-24.
12. "Women of India: Frequently Asked Questions". 2006-12-19. Retrieved 2006-12-24.
13. Singh, S., & Hoge, G. (2010). Debating Outcomes for 'Working' Women – Illustration from India, The Journal of Poverty, 14 (2), 197-215

Prof. H. M. Patel, Lecturer in English, Government Science College, Idar Taluka-Idar, Dist-Sabarkantha

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

AIWC and its Role in Dalit Upliftment (1927-1947 A. D) - Dr. Manisha Parmar

INTRODUCTION:

In the early 19th century women occupied a very low status in Indian society. Customs such as sati, child marriage and pologamy were widely prevalent.

Widows from the upper castes were prevented from re-marrying and their condition was pitiable. Denied education, vocation and social, economic and political rights,she was wholly confined to the four walls of the house. In poorer families, strenuos daily chores took toll-women fetched wood and water, collected roots, fruites and vegetables, carried food for the menfolk in the fields. Even so, women in the lower rung of society enjoyed greater freedom, not because their people were more liberal or permissive but because economic conditions did not allow them to remain indoors. Women from the middle and upper classes faced greater constraints upon their personal freedom. However, the prosses of their socialisation was so strong that the seemed reconciled to this state of affairs and silently accepted their 'fate'.

All India Women's conference (AIWC):

By the end of the 19th century, women were gathering courage to challenge society vis-à-vis their status. Many hailed from reformist families and they formed their own organisation and, in fact, the emergence of rudimentary women's movement in India can be traced from this time. Swarnkumari Devi, sister of poet Rabindranath Tagore played a pioneering role at the time, organised the Sakhi Samiti in 1892. And then, Arya Mahila Samaj, Sharada Sadan, Seva Sadan, Gujarati Mahila Stree mandal, Mahila Sewa Samaj and Bharat Stri Mahamandal were started in different regions of India.

The All India Women's Conference (AIWC) was formed in 1929. Dr. Muthulaxmi Reddy, the first woman medical greduate of Madras was one of the founding members of the AIWC. The first All India Women's conference on \Educational Reform was held at Poona from 5th to 8th January, 1927. (1) The Irish lady Margaret Cousins, Sarojini Naidu, Begum Saheba of Bhopal, Kamaladevi Chattopadhyaya, Sarala Ray, Rajkumari Amritkaur were the founders of AIWC. At the opening session, about 2000 persons assembled in N.H. Wadia Amphitheater Hall of Fergusson College. Her Highness the Maharani Saheb Chimnabai Gaekwad of Baroda state was the first President of AIWC. By the mid 1930s the AIWC claimed a membership of over 10,000 women. (2)

AIWC and Dalit upliftment:

Lady Hirabai Tata was the first to bring the issue of removal untouchability at the 4th session in January 1930. Hailing the bill drafted by M. R. Jayakar the relieve the untouchables of their disabilities, she expressed the hope that the crusade 'to do away

with the relics of this most regrettable custom' would be a success. (3) A resolution supporting Mr. Jayakar's bill was passed. (4) From this time on, the campaign to eradicate untouchability gained momentum.

In 1931, the Madras Constituency passed a resolution sympathising with the demand of the backward classes to secure entry into temples, and R. K. Sanmukhan Chetty proposed a bill to remove the disabilities of untouchables. Both were heartily supported. A double action plan was decided upon to educate public opinion on this issue and to get the help of cental and provincial governments to secure for them citizens' rights. (5) The years 1932 and 1933 saw radical suggestions from the Conference to do away with untouchability. The caste system was identified as being the root cause of evil and a call was given for its eradication, as set out by Mahatma Ganthi. (6) In 1933, specific areas of effort were identified. The AIWC desided to fight for the entry of the untouchables into temples, their use of roads and wells, equal opportunies for admission to schools and public institutions. This was taken up with greater zeal in the south. Both the legislators as well as social workers were involved. (7)

The problem of untouchability was also discussed at great length at the Madras session in 1932 when the resolution on the subject was brought up by Vinodini Neelkanth. The members felt that the caste system was man made and due to the resultant problems, many untouchables had converted to other religious deplething the population of Hindus. There was no improvement of their lot either mentally, physically or socially. (8)

In July, 1939, the Meenakshi Sundareswarar temple at Madurai was opened to Harijans. Soon after, temples in Tanjor, Kuttalam and other places were also opened as a result of an intensive campaign conducted by the Harijan Sevak Sangh.Rameswari Nehru member-in-charge Harijan welfare, toured Tamil Nadu and held numerous meeting where thousands of upper caste persons gave support to the cause of the right to temple entry. These temples were opened with the full support of the people, but without the pressure of any law. Later the Temple Entry Act was passed by the Madras government. An ordinance was issued by the governor safeguarding individuals from prosecution.

The AIWC was busy: night schools for Harijans were opened, quarters were arranged, uniforms and clothing were provided for people in municipal employment. Government increased grants for education and many boys took advantage of this. (9) The Calcutta branch was running a Harijan Bal Mandir where free medical check-up was provided.

Rameshwari Nehru was one of the silent workers of the Conference from its second year. She made the cause of Harijans her own and travelled all over India and convinced many by her sincerity and by the justice of the cause she had undertaken. (10)

Members were urged to:

a) keep atleast one Harijan domestic for work other than for sweeping and cleaning toilets,
b) invite Harijan for social and religious function and to adopt one Harijan family,
c) regulary visit Harijan bastis in town and villeges and approch government and local bodies to redress the grievances of Harijan by carrying on vigorous propganda,
d) direct efforts towards reducing to the minimum the human agency for sanitation work;
e) discourage the provision of separate quarters for Harijans.
f) organise talks and lectures to halp Harijans to get rid of their inferiority complex;
g) give halp to educate Harijans;
h) make efforts so that all schools, hospitals, hotels, wells, temples and other such public places were opened for them. (11)

Already in Mysore, Harijans were being admitted to schools and colleges. In Cochin, per cent of Harijan women were literate. An official designated the protector of Harijans was appointed and they were were called the privileged class. The same was true of Travancore. (12)

However, the pace of Harijan welfare was not satisfactory and as member-in-charge Meheraben Jhabwala said, unless the barriers between Harijans and other communities were removed, no progress was possible. (13)

Conclusion: -

The All India Women's Conference complited eighty-five years in 2012. This article focuses on the effort of the AIWC in field of social work, especially Dalit upliftment. The Conference played a notable part to remove untouchability.

Gandhiji told the standing committee members of the All India Women's Conference in 1935, "the All India Women's Conference to be true to its name, has to descend to the villages. What is needed is a personal touch with the village women. Even when, if ever, it is establised, the task will not easy. But some day or other the beginning has to be made in that direction before any result can be hoped for. Will the AIWC make common cause with them?

Today, the AIWC has over 1,00,000 members in more than 500 branches throughout the country.

Foot Notes: -

(1) Leela Kasturi & Vina Mazumdar (edi.), Women and Indian Nationalism, Vikas Publication House Pvt Ltd., New Delhi, First edition, 1994, p-p 75–78' 94–109

(2) Forbs Ggeraldin, Votes for women, in Vina Mazumdar, (ed.) Symbols of Power, Allied Publishers, Bombay, 1979, p- 54

(3) AIWC Annual Report 1930, P-18

(4) Ibid, p-41

(5) AIWC Annual Report 1931 p.p- 42,69–70

(6) AIWC Annual Report 1932, p.p -71–74, 1933, p-20

(7) AIWC Annual Report 1933, p.p-60–65

(8) AIWC Annual Report 1933, p.p-71–74

(9) AIWC Annual Report 1941, p.p-5

(10) AIWC Annual Report 1941–42, p.p-83–84

(11) Ibid-p-87

(12) AIWC Annual Report 1946 p-42

(13) AIWC Annual Report 1947, p-27

Dr. Manisha Parmar (G.E.S.), Asst.Professor, History Dept. Gujarat Arts & Science College. Ahmedabad.

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

નારી જાગ્રુતિની પરમ્પરાગત સમાજ પર થયેલ અસરો – સંગીતા શાસ્ત્રી

સારાંશ...

પૌરાણિક સમયથી જ ભારતમાં સ્ત્રીનું સ્થાન આગવું રહ્યું છે. છતાં આજ સમાજમાં તેનું સદીઓ સુધી દમન થતું આવ્યું છે.

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતીય સ્ત્રીયો પણ માનસિક, વ્યવસાયિક અને વૈચારિક રીતે વધુ સજાગ બની છે. કુટુંબમાં, સમાજમાં અને અનેક ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો વધુ ઉંચો આવેલો નોધી શકાય છે.

આજની ભારતીય સ્ત્રીયો પોતાના મત અનુસાર જીવનના નિર્ણયો લઈ શકે છે, પાતાની કારકિર્દી ઘડી શકે છે. કુટુંબની આર્થિક વ્યવસ્થા પણ નોકરી કે વ્યવસાય કરીને સંભાળી શકે છે. આમ તે સાચા અર્થમાં પુરુષ સમોવડી બની છે. ભારતીય સમાજના કેટલાક કુટુંબોમાં સ્ત્રી ગૃહિણીના દરજ્જા સાથે કૌટુંબિક જીવન જીવે છે. જયારે કેટલીક સ્ત્રીઓ વ્યવસાય કરીને પુરુષ સમોવડી હોવાની લાગણી અનુભવે છે તેમજ ઘર ની જવાબદારીમાં પોતાનો ફાળો આપે છે.

આધુનિક સમયમાં સ્ત્રીની આ બંને પ્રકારની ભૂમિકા હોવાના કારણે સ્ત્રીઓની ભૂમિકા અંગેના પરંપરાગત ખ્યાલ પર ઘણી જ અગત્યની અસર થયેલી છે અને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનું પણ એમાં યોગદાન રહેલું છે પરિણામે નારી ની ભૂમિકા અંગે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની ભાવના અંગેના અભિગમમાં સ્ત્રીઓ માં પણ તફાવત જોવા મળે છે ક કેમ ? તે અંગે ગુજરાતની ૧૨૦ ગૃહિણી અને ૧૨૦ વ્યવસાયી મહિલાઓને નમુના તરીકે લઈ એક નાનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ જેમાં શ્રીએલ.આઈ .ભૂષણ ની "સ્ત્રી સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય તુલા નો ઉપયોગ કરીને માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી અને 'ટી' કસોટી દ્વારા ચકાસતા ૦.૦૧ કક્ષાએ તે સાર્થક પુરવાર થયેલ જોવા મળી.

એટલે કે ગૃહિણીઓ ની સરખામણી માં વ્યવસાયી મહિલાઓ વધુ પ્રમાણ માં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય નું વલણ ધરાવતી જોવા મળી હતી. એટલે કે પુરુષ પ્રધાન સમાજની અસર હેઠળ જીવનારી સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની ભાવના નું પ્રમાણ ઓછુ કે નહીવત હતું. પ્રસ્તાવના:

બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંતે સમાજમાં ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિના પરિણામે સ્ત્રીઓને ઘરની જવાબદારી પૂરી કરવા માટે ઘરની બહાર નીકળવું પડ્યું. ઘરનો પુરુષ સભ્ય ગુમાવવાથી કે તેના અપંગ થવાથી ઘરની આર્થિક જવાબદારી પણ તેના માથે આવી પડી. બહાર નીકળવાના લીધે તેના પહેરવેશ અને કેટલીક માનસીકતાઓમાં પણ ફરક આવ્યો. પરિણામે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો પવન ફૂંકાયો. સમાજમાં યુવકો લગ્ન માટે ચાર ગૃહિણી ભુઈકા કરતા વ્યવસાયી મહિલાની ભૂમિકા ઈચ્છતી સ્ત્રીઓ ની પસંદગી કરવા લાગ્યા. પરિણામે આખા સમાજમાં ધરમૂળ થી પરિવર્તન આવવા લાગ્યું.

દરેક દેશોમાં આવો પરિવર્તનનો પવન ફૂંકાયો અને સાહિત્ય અને કળા ક્ષેત્રે પણ તેની અસર થઇ. ખુબ ઊંચા મુલ્યો સાથે સ્ત્રીનું શક્તિ તરીકે પૂજન કરતા ભારતીય સમાજમાં એટલું આત્યંતિક દમન પણ હતું ભારતના સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ માં સ્ત્રીએ પુરુષ સાથે ખભે ખભા મીલાવીને કાર્ય કર્યું. તે પછીના ગાળામાં પણ સ્ત્રી સ્વતંત્રના ખયાલોમાં દ્રઢતા આવી. છતાં સ્ત્રી ની અત્યારની આ પરિવર્તિત ભૂમિકા માં પણ પુરુષ પ્રધાન સમાજ ની અસર સ્પષ્ટ પાને જોઈ શકાય છે. સુશીલા કૌશિક નો "Women in Society and Women's oppression" ના અભ્યાસમાં છેલ્લા એક દશકાથી સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોએ લોકોનું ધ્યાન ખેચવા માંડ્યું છે. ભારતીય સમાજની કુટુંબ વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓની ભૂમિકા અને દરજ્જો પહેલા કરતા વધુ મજબૂત બન્યો છે. ભારતના ઘણા કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ વ્યવસાય અથવા નોકરી કરી ઘરની આર્થિક વ્યવસ્થામાં પણ મદદરૂપ બને છે. જયારે કેટલાક કુટુંબમાં સ્ત્રીઓ માત્ર ગૃહિણીની ભૂમિકા ભજવે છે. આખરે તો આ પુરુષ પ્રધાન ભારતીય સમાજનો જ એક ભાગ છે. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના ખયાલો સ્વાભાવિક રીતે જ નોકરી કે વ્યવસાય કરતી સ્ત્રીઓ ને વધુ અસર કરે. કારણ કે તેણે બહાર વિજાતીય વ્યક્તિઓ સાથે વધુ કામ કરવાના પ્રસંગ આવે. જયારે ગૃહિણીઓ સ્ત્રીની પરંપરાગત ભૂમિકા ને વધુ વળગી રહે અને તેને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના ખયાલો ઓછા સ્પર્શે કારણકે તે પરંપરાગત ભૂમિકામાં મને છે.

કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય પોતાના પુસ્તક "Women's battle for freedom (1983)" માં જણાવે છે કે ૧૯૭૫ માં શરૂ થયેલ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની લડત નું સ્વરૂપ, સિદ્ધિ અને મર્યાદાઓ જણાવી સમાજને જવાબદારી ગણે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ વ્યવસાયી સ્ત્રીઓ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનું કેવું વલણ ધરાવે છે અને ગૃહિણીઓ નારી સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલ સાથે કેટલી સહમત છે. તેનો કયાસ કાઢીને વ્યવસાયિક અને ગૃહિણીઓ વચ્ચે નારી સ્વાતંત્ર્ય અંગેના ખ્યાલો શું તફાવત છે. તે તપાસવાનો છે.

હેતુ : ગુજરાતની ગૃહિણી અને વ્યવસાયી મહિલાઓના સામાજિક નારી સ્વાતંત્ર્ય અંગેનો અભિગમ ચકાસવો.

ઉત્કલ્પના: (HO) ગુજરાતની ગૃહિણીઓ અને વ્યવસાયી મહિલાઓ વચ્ચે સામાજિક સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના અભિગમમાં કોઈ જ તફાવત જોવા નહિ મળે.

સાધન: સામાજિક સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની પ્રા.ભૂષણની તુલનાનો ઉપયોગ પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે કરવામાં આવ્યો.

પ્રા.ભૂષણ એ રચેલી સામાજિક સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય તુલામાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને લગતી ૨૪ વિધાનો છે. જેમાં પ્રયોજ્યે સહમત/અસહમત દર્શાવી પોતાનો મત દર્શાવવાનો હોય છે. આ કાર્ય ૧૦ મિનિટ જેટલા ઓછા સમયમાં કરી શકાય છે. આ કસોટીની અર્ધ કસોટી વિશ્વનીયતા ૦.૭૬ અને કસોટી પુનઃ કસોટી ૦.૭૯ છે. આ કસોટીની યથાર્થતા આઇઝેંકની Radicalism તુલા સાથે ૦.૪૪ જેટલી જોવા મળી.

કાર્ય પદ્ધતિ: આધુનિક ભારતીય પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં સાહિત્ય અને વિવિધ માધ્યમોની અસર તળે પણ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની ઘણી ચર્ચાઓ થાય છે ત્યારે ગૃહિણીઓ અને વ્યવસાયી મહિલાઓ માં પણ આ અભિગમમાં માન્યતા ધરાવવા નું વલણ કેટલા અંશે જોવા મળે છે? અને તેમની ભૂમિકાઓની તેમના સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલ ઉપર કેટલા અંશે અસર પડે છે તે જાણવાના હેતુસર ગુજરાતના અલગ અલગ વિસ્તારમાંથી 120 ગૃહિણીઓ અને 120 વિભિન્ન વ્યવસાય સાથે મહિલાઓ ની પસંદગી કરવામાં આવી. જેમાં સાધન તરીકે પ્રો. ભૂષણની સામાજિક સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય તુલા આપી અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો જેમાં મહિલાઓ એ તુલના વિધાનો સાથે " સહમત" કે "અસહમત" દર્શાવવાનું હતું. તુલના ઉત્તરો માં તેમના

મનો વલણોનો ખ્યાલ ચકાસવાનો હતો માહિતી એકત્રીકરણ પછી પ્રાપ્તાન્કો ની ગણતરી કરી બંને જૂથો ના મધ્યક પ્રમાણિત વિચલન શોધી 't ' કસોટી દ્વારા વિશ્લેષણ કરી ને અર્થઘટન તારવવામાં આવ્યું.

પરિણામ

કોષ્ટક

	X	SD	't'
ગૃહિણી	12.28	2.16	8.78
વ્યવસાયી મહિલાઓ	14.30	2.75	

પ્રસ્તુત સંશોધન અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે આધુનિક નારી જયારે પુરુષ સમોવડી બનવા લાગે છે. ત્યારે ફક્ત તેઓના વ્યવસાયના જ કારણે તેમના અભિગમ બદલાય છે તે જાણવા માટે થયેલા આ અભ્યાસ માં બંને જૂથોમાંથી ગૃહિણીઓ ના પ્રાપ્તાંકોનો વિસ્તાર 9 થી 17 અને વ્યવસાયી મહિલાઓના પ્રાપ્તાંકોનો વિસ્તાર ૮ થી ૨૨ જોવા મળ્યો. જેનું આંકડાકીય પૃથક્કરણ, મધ્યક અને પ્રમાણિત વિચન દ્વારા ઉપર પ્રમાણે કર્યું.

ગૃહિણીના પ્રાપ્તાંકોનો મધ્યક ૧૨.૨૮ અને વ્યવસાયી મહિલાઓનો પ્રાપ્તાંકનો મધ્યક ૧૪.૩૦ જોવા મળ્યો. જે સ્પષ્ટપણે વ્યવસાયી મહિલાઓના નારી સ્વાતંત્ર્ય અંગેના ગૃહિણીઓની સરખામણીમાં વધુ વિધાયક વલણ ધરાવે છે. તેઓ ના પ્રમાણિત વિચલન પણ અનુક્રમે ૨.૧૬ અને ૨.૭૮ જોવા મળ્યા. જેને આધારે 't ' કસોટી કરતાં ૮.૭૮ 't ' મૂલ્ય જોવા મળ્યું.

જે ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થક છે. એટલે કે ગૃહિણીઓ અને વ્યવસાયી મહિલાઓના સામાજિક સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના અભિગમમાં નોધ પાત્ર તફાવત જોવા મળે છે. ઉપરોક્ત પરિણામો સ્પષ્ટપણે વ્યવસાયિક મહિલાઓનો સામાજિક સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો અભિગમ ગૃહિણીઓ કરતાં નોધ પાત્ર રીતે વધુ છે. તેમ દર્શાવે છે.

આમ આધુનિક સમાજમાં પણ સ્ત્રીઓ જયારે ઘરની ચાર દીવાલની બહાર નીકળી છે ત્યારે તેઓના અભિગમો પણ સામાન્ય ઘરરખ્ખું મહિલા કરતાં નોધ પાત્ર રીતે જુદા જોવા મળે છે. તેઓ ગૃહિણીઓ કરતાં વધારે સ્વતંત્રતા ઈચ્છતા હોય અથવા તો પોતાના સમાજ પાસેથી સ્ત્રીઓને વધારે સ્વતંત્રતામળે એવી અપેક્ષા સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.

વ્યવસાયી મહિલાઓનો પણ પ્રાપ્તાંક નો વિસ્તાર ૮ થી ૨૨ જોવા મળે છે જે દર્શાવે છે કે આધુનિક હોવા છતાં પુરુષ પ્રધાન સમાજ માં સામાજીકરણ પામેલ હોવાથી સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની બાબત માં તેઓની વિચાર શહેરની પણ પુરુષોના અધીપત્યની અસરવાળી જોવા મળી

જેથી કહી શકાય કે આધુનિક કેહવાતી નારીઓમાં પણ નારી સ્વાતંત્ર્યનો જુવાળ સંપૂર્ણ રીતે પ્રસર્યો નથી.

નિષ્કર્ષ: ગુજરાતની ગૃહિણીઓ અને વ્યવસાયી મહિલાઓ વચ્ચે સામાજિક સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના અભિગમમાં નોધપાત્ર તફાવત જોવા મળે છે.

મર્યાદા: ફક્ત ગુજરાતના ખુબ જ નાના નિદર્શ ઉપર અભ્યાસ થયો છે

સમય ના અભાવે ઉમર વ્યવસાયિક ભિન્નતા વિસ્તાર ભિન્નતા, સામાજિક ભિન્નતા, કે સંસ્કૃતિક ભિન્નતા જેવા પરીવર્ત્યોનો સમાવેશ કરી શકાયો નથી . વિવિધ પરીવર્ત્યો સાથે રસપ્રદ પરિણામો પ્રાપ્ત થઇ શકે.

સંદર્ભ :

1. Dr.L. J Bhushan, Womens Social Freedom Scale (WSF Scale), Agra, N.C.P
2. Kaur Indrajeet, "Status of Women in India Allhabad "– 1983, Chugh Publication
3. Mehta Shushila, "Revolution and the status of Women in India" 1982, New Delhi, Metropolltion Publication Indian

---

સંગીતા શાસ્ત્રી, ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગુજરાત

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

સેકન્ડ સીટીઝન: પ્રો. જનક ગઢવી

ઈ.સ.ની ૨૧મી સદીના દ્વિતીય દસકમાં વિશ્વ પહોંચી ચૂક્યું છે. ઈ.સ.ની ૨૦મી સદી બે મહાયુદ્ધો ઠંડુ યુદ્ધ જેવી મહાન રાજકીય ચળવળોની સાથે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસ તથા સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદની નાગચૂડમાંથી બેઠા થયેલા અનેક રાષ્ટ્રોના ઉત્થાનની સાક્ષી બની હતી. સ્ત્રીઓ અને તેમની સમસ્યાઓ તથા સમાજમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો તેને લઈને પણ ૧૯મી અને ૨૦મી સદીમાં વિશ્વભરમાં ખાસ્સી ચળવળો ચાલી. ૧૯મી સદીથી સ્ત્રીના સ્થાનમાં પરીવર્તન લાવવા મથતા આ આંદોલનને નારીવાદી આંદોલનની સંજ્ઞા મળી. વર્તમાન સમયમાં તેનો ચોથો તબકકો ચાલી રહયો છે. આ નારીવાદી ચળવળોએ પશ્ચિમ વિશ્વમાં નારીમુકિતને કાજે ખાસ્સુ કાર્ય કર્યું છે. શરુઆતમાં એન્ટી–સ્લેવરી આંદોલનથી શરુ થયેલ આ ચળવળ બીજો તબકકો આવતા સ્ત્રીઓના રાજકીય અધિકારો અને સ્ત્રીને સેકન્ડ સીટીઝનમાંથી ઈકવલ સીટીઝનશીપ તરફ જઈ રહયો છે. આગળ જતાં નારીને સંપત્તિનો અધિકાર પુરુષો જેટલી જ રોજગારીની તકોનો અધિકાર અને શિક્ષણના અધિકારની વાત આ આંદોલને સુપેરે કરી છે.

ઈ.સ.ની ૧૯મી અને ૨૦મી સદીમાં થયેલ સામાજિક–ધાર્મિક સુધારક ચળવળોએ પણ સ્ત્રીઓના સમાજપરિવર્તન અર્થે અનેક આંદોલનો ચલાવેલા. ૨૦મી સદીમાં ભારતમાં પૂર્વાર્ધમાં અને સ્વતંત્રતા બાદ દલિત આંદોલનો અને નારીવાદી આંદોલનો જોવા મળે છે. જોકે બંને આંદોલનોમાં ઘણો ફર્ક છે, તેમ કેટલીક સમાનતાઓ પણ છે.

ઈ.સ.૨૦૦૪ના યુનાઈટેડ નેશન્સના હયુમન ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ પ્રમાણે સામાન્ય સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતા વધારે કાર્ય કરે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં કેટલાક ચૂંટેલા વિકસિત દેશોમાં પુરુષોની સરખામણીએ સ્ત્રી ૨૦% વધારે કાર્ય કરે છે. અથવા તો પુરુષોના કાર્યના ૧૨૦% જેટલું કાર્ય કરે છે અને પ્રતિદિવસ પુરુષો કરતાં ૧૦૨ મીનીટ વધુ કાર્ય કરે છે. વિકાસશીલ દેશોના સર્વેમાં યુનાઈટેડ નેશન્સનો રિપોર્ટ દર્શાવે છે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ૫% વધારે કાર્ય કરે છે. અથવા તો પુરુષોના કાર્યના ૧૦૫% કાર્ય કરે છે. અને પ્રતિદિવસ પુરુષો કરતાં ૨૦ મીનીટ વધારે સમયનું યોગદાન આપે છે. કેનેડા, ડેન્માર્ક, હંગેરી, ઈઝરાયલ અને નેધરલેન્ડના સર્વેમાં યુનાઈટેડ નેશન્સ દર્શાવે છે કે સ્ત્રીઓ વિશ્વમાં ૬૬% જેટલું કાર્ય કરે છે, વિશ્વનું ૫૦% જેટલું ફૂડ ઉત્પાદન કરે છે. પરંતુ માત્ર તેમાંની ૧૦% આવક અને ૧% સંપત્તિ ધરાવે છે.

ઈ.સ. ૨૦૦૪ના ઉપરોકત આંતરરાષ્ટ્રીય રિપોર્ટને ઘ્યાને લઈએ તો નારીવાદની દશા અને દિશા બંને સમજાય છે. સાહિત્યમાંઅને સમાજમાં નારી એ વિશેના અનેક સેમિનાર્સ અને ચર્ચા સભાઓ થાય છે. પરંતુ હજુ પણ સ્ત્રીઓ જાણે કે સેકન્ડ સીટીઝન હોય તેમ જણાય છે. આ સમસ્યાનો શું ઉકેલ હોઈ શકે ? ૧૮મી સદીના ઉતરાર્ધમાં શરુ થયેલ પ્રબુદ્ધવાદ અને તેણે પ્રબોધેલ માનવ સમાનતાનો ખ્યાલ કે ૧૯મી સદીના મહાન સામાજિક–ધાર્મિક સુધારણા ચળવળો કે ૨૦મી સદીમાં વિજ્ઞાન અને

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012

ટેકનોલોજીનો વિકાસ. આ બધામાંથી નારીવાદ અને નારીવાદી આંદોલનો લગભગ પસાર થઈ ચૂકયા છે. આ બધાનો પ્રભાવ ચોકકસપણે સ્ત્રીના વિકાસમાં અને સમાજ પરિવર્તનક્ષેત્રે પડયો છે. ૨૦મી સદીએ નારીમુકિત આંદોલનમાં મોટી ભૂમિકા ભજવી છે. ઈ.સ. ૧૯૧૯માં શોધાયેલ સેનેટરી નેપકીનથી લઈ ૨૦મી સદીના ઉતરાર્ધમાં શોધાયેલ ગર્ભનિરોધક ગોળીઓ, ફ્રિઝ, માઈક્રોવેવ ઓવન, શહેરીકરણ, શિક્ષણ આ બધા વિકાસને પરિણામે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઘણી સુધરી. સમાજની માનસિકતામાં પણ પરીવર્તન આવ્યું. વર્તમાન સમયમાં ૨૧મી સદીના ફેમીનીઝમની વાતો થવા લાગી છે. ત્યારે સ્ત્રીઓના અધિકારો પરત્વે સ્ત્રીઓએ જ સંગઠિત થવું પડશે. અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સ્ત્રી સમાનતા માટે કામ કરે છે. પરંતુ જયાં સુધી સ્ત્રીને રાજકીય અધિકારો આપવામાં નહીં આવે તથા વ્યવસ્થિત રીતે કાયદાના પરીપ્રેક્ષ્યમાં સંપત્તિના અધિકારો આપવામાં નહીંઆવે તો સ્ત્રી સમાનતા પૂર્ણપણે સ્થપાશે નહિં.

મિશેલ બેકલેટ નામના મહિલા દક્ષિણ અમેરિકાના ચીલી રાષ્ટ્રના ઈ.સ.૨૦૦૬થી ઈ.સ.૨૦૧૦ દરમિયાન રાષ્ટ્રપ્રમુખ રહેલા. તેઓ યુનાઈટેડ નેશન્સના વુમન ડીપાર્ટમેન્ટના પ્રથમ જનરલ અને એકઝિકયુટીવ ડાયરેકટર રહી ચૂકયા છે. તેઓ લેટિન અમેરિકાના પ્રથમ મહિલા ડિફેન્સ મીનીસ્ટર પણ રહી ચૂકયા છે. થોડા સમય પૂર્વે જ તેઓ ભારત આવ્યા ત્યારે આ સંદર્ભે એમની સાથે ભારતીય પત્રકારો અને પ્રબુદ્ધ લોકોએ ચર્ચા વિચારણા કરી. તેઓ ભારતીય સંસદમાં મહિલા રીઝર્વેશન બીલ સંદર્ભે પણ બોલ્યા છે. એટલું જ નહિં જેન્ડર ડીસ્પરેટી વિશે પણ તેમણે વિચારો રજૂ કર્યા છે.

મિશેલ બેકલેટ સ્પષ્ટપણે એમ માને છે કે નિર્ણય લેનારી કોઈપણ સત્તા ધરાવતી સંસ્થામાં મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ઓછામાં ઓછું ૩૦% હોવું જોઈએ. ૧૯૯૫માં બેઈજીંગ કોન્ફરન્સ પણ આ વાત તેમણે મુકી હતી.

શું મિશેલ બેકલેટ કહે છે તેમ સ્ત્રીઓને રાજકીય અધિકારો આપવાથી સ્ત્રી સમાનતા સાધી શકાશે? ભારતીય સંસદમાં ૩૩% સ્ત્રી અનામતનો ખરડો છેલ્લા ચારેક વર્ષથી અટવાયેલો છે. જો તે પસાર થાય તો ભારતમાં સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ દરજજો પ્રાપ્ત થઈ શકે? હું માનું છું કે મિશેલ બેકલેટ કહે છે તે બિલકુલ સત્ય છે. તેમના વિચારો કાલ્પનિક કે કપોળ કલ્પિત નથી, વાસ્તવિકછે. ઈ.સ. ૧૯૯૧માં ભારતીય સંવિધાનમાં પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થાને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. એટલુંજ નહિં આ કાયદા અન્વયે સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓમાં ૩૩% મહિલા અનામત દાખલ કરવામાં આવી. ૧૯૪૭માં જેમ કેટલાય લોકોએ ધારણા કરી હતી કે ભારતમાં લોકશાહી કયારેય સફળ નહીં થાય. તેવી જ વિતંડાવાદી ધારણાઓ આ ૩૩% મહિલા અનામત સાથે જોડવામાં આવી હતી. શું મહિલાઓ શાસન કરી શકશે? તેઓ પારદર્શી વહીવટ આપી શકશે. તેમની શારીરિક બાબતો એ માટે બોજારૂપ તો નહિં બને? જેવી અનેક બાબતો તે સમયે ચર્ચાતી. પરંતુ તેનો બહુ અદભૂત ઉત્તર તેમણે આપ્યો છે.

ઈ.સ.૨૦૦૯માં રાજસ્થાન રાજયમાં પંચાયતમાં ચૂંટાયેલ સ્ત્રીઓ, તેમની કાર્યશૈલી, તેમના લોકહિતના કાર્યો અને પુરુષ સરપંચની સરખામણીમાં સ્ત્રી સરપંચનું યોગદાન એ સંદર્ભે એક રસપ્રદ સર્વેક્ષણ થયું છે. આ સર્વેક્ષણના તારણો આંખ ઉઘાડનારા છે. રાજસ્થાન જેવા પછાત અને બહુશિક્ષિત ન હોય, સામાજિક રીતે રૂઢિચૂસ્ત ગણાય. તેવા રાજયમાં થયેલ આ સર્વેક્ષણ સ્પષ્ટ કરે છે કે જયાં પુરુષ સરપંચ હોય છે ત્યાં કોમ્યુનિટી હોલ(ગપ્પા મારવા માટે અથવા જુગાર રમવા માટે) તથા ગામના પાદરમાં સ્ટ્રીટ લાઈટની વ્યવસ્થા(રાત્રે ટોળાં કરી બેસવા માટે)ના કાર્યો મહદ અંશે કરવામાં આવ્યા હતા. જયારેજયાં સ્ત્રી સરપંચો સત્તાએ હતા ત્યાં પીવાના પાણીનો હેન્ડ પંપ તથા આ હેન્ડ પંપની બાજુમાં જ સ્ટ્રીટ લાઈટની વ્યવસ્થાનો આગ્રહ જોવા મળ્યો છે. આ બાબત દર્શાવે છે કે પુરુષ માત્ર પોતાને કેન્દ્રમાં રાખે છે. જયારે સ્ત્રી આખાય કુટુંબને કેન્દ્રમાં રાખે છે. પુરુષને આપણે રાજકારણમાં જોઈએ છીએ ત્યારે તે

પોતાના વિસ્તારનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાને બદલે જાણેકે પોતાની જ્ઞાતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેનાથી રાષ્ટ્રનો વિકાસ શકય નથી.

નજીકના ભવિષ્યમાં જ ગુજરાતમાં વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ યોજાવાની છે ત્યારે અનેક લોકો પોતાની જ્ઞાતિના કદ પ્રમાણે વિધાનસભાની જગાઓ માગી રહયા છે. કોળી, રાજપુત, પટેલ, બ્રાહમણો, અનુસુચિત જાતિ અને અનુસુચિત જનજાતિ જેવા વિભિન્ન વર્ગો પોતાના સમાજના લોકો રાજકીય અધિકારો પ્રાપ્ત કરે તે માટે લોબીંગ કરે છે. તો સ્ત્રીઓએ સંગઠિત થઈને રાજકીય હકકો માટે જાગૃત થવામાં વાંધો શું છે? ૨૦મી સદીના દલિત આંદોલનને જોઈએ તો સામાજિક સુધારણાના આંદોલનો કરતાં તેમણે મેળવેલા રાજકીય અધિકારોએ તેમને વધારે સ્વતંત્રતા બક્ષી છે. મહાત્મા ગાંધી અને ડોકટર આંબેડકર વચ્ચે આ બાબતે ઘણી ચર્ચાઓ ચાલી હતી. ડો. આંબેડકર દલિતોના રાજકીય અધિકારો પરત્વે મકકમ હતા. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યુ કે સદીઓથી પછાત રહેલા દલિતોનેરાજકીય અધિકારો નહી મળે તો તેમનો વિકાસ અસંભવિત છે. શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને સમાજસુધારા પણ પૂર્ણપણે સમાનતા સ્થાપી શકવા અસમર્થ છે. માટે રાજકીય અધિકારો અનિવાર્ય છે. જો સ્ત્રી સમાનતાને ખરા અર્થમાં લાવવી હોય તો સ્ત્રીઓને તેમની સંખ્યા પ્રમાણે રાજકીય અધિકારો આપવા જ જોઈએ.

૨૦મી સદીના મહાન ચિંતકોમાં જેને સ્થાન આપી શકાય તેવા વિમલા ઠકારે પોતાના વિશ્વ વિખ્યાત પુસ્તક ભમન કે ઉસ પારભ માં મનુષ્યને પોતાની ચેતનાને સંકોરી મનથી પાર લઈ જવાની વાત કરી છે. તેઓ કહે છે કે જો આપણે માનસશાસ્ત્ર અને મનોજગતની વાત કરીશું તો હજારો વર્ષ જુના કલ્પનો અને રૂઢિઓ તેની સાથે આવશે. ગીતાના સાક્ષીભાવને સમર્પિત વિમલા ઠકારના આ ભમન કે ઉસ પારભ વિચારને સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ પણ અમલમાં મુકવો રહયો.

વર્તમાન વિશ્વમાં હજુ પણ સ્ત્રીઓને માત્ર લિંગભેદને કારણે અનેક અધિકારોથી વંચિત રાખવામાં આવે છે. નારીવાદી ચળવળોએ ખાસ્સુ કાર્ય કર્યુ છે. પરંતુ ભારત અને ત્રીજા વિશ્વના અનેક દેશોમાં સ્ત્રી સમાનતા કે સ્ત્રીના સામાજિક દરજ્જામાં બહુ મોટા ફેરફારો આવ્યા નથી. શિક્ષણ અને રાજકીય અધિકારો જ સ્ત્રીને સેકન્ડ સીટીઝનમાંથી ઈકવલ સીટીઝનશીપ તરફ લઈ જશે એવી આશા ઠગારી નહીં નીવડે.

પ્રો. જનક ગઢવી, અધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ.

SAHITYASETU
ISSN: 2249-2372
A Peer-Reviewed Literary e-journal

Sahityasetu

Year-2, Issue 5, Continuous Issue 11, September - October 2012

Special issue on
Portrayal of Women in Social and Literary World

નારી જાગૃતિઃ પરંપરાગત સમાજ પર પડેલી અસરો – ભાવિન એસ. શાહ

વિશ્વની કોઈપણ સંસ્કૃતિ કે સમાજના વિકાસમાં સ્ત્રીનું સ્થાન મહત્વનું રહ્યું છે. એક હાથે તાળી પડી શકે નહીં. સ્ત્રીની સ્થિતિ અને દરજજાનું નિરીક્ષણ કરવાથી જ સામાજિક સ્તરનો ખ્યાલ આવી જતો હોય છે. આ રીતે ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન મહત્વનું છે. ઋગ્વેદકાળમાં પ્રાચીનકાળમાં વિદુષી મહિલાઓ અને જ્ઞાની મહિલાઓનું સામાજિક સ્થાન મહત્વનું હતું. આજે ઇન્ફર્મેશન ટેક્નોલોજી અને કોર્પોરેટ સેક્ટરના જમાનામાં સમાજકારણ, રાજકારણ કે ઔધોગિક એમ દરેક ટોચના સ્થાને મહિલાઓનું મહત્વ અને દરજ્જો સ્વીકારાયો જ છે. અલબત્ત, પુરૂષોના આધિપત્યવાળા સમાજમાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિના નિખાર સાથે મજબૂતીથી બહાર આવવા, આગળ આવવામાં મહિલાઓએ ભારે સંઘર્ષ ખેલવો પડતો હોય છે. સિક્કાની બીજી બાજુ મહિલાઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધું છે. મહિલાઓમાં અક્ષરજ્ઞાન વધે, સાક્ષરતા વધે, એ માટેના પ્રયાસો સામૂહિક રીતે હાથ ધરવા જોઈએ.

૧. કુંવારી રહી જતી આધુનિક નારીના જિંદગીના રંગઃ

ભારત સહિત વિશ્વભરના મોટા ભાગના દેશોએ જિંદગીને પોતાની સ્વતંત્ર રીતે જીવવાનો અધિકાર સ્વીકારેલ છે. આપણા દેશનો ભૂતકાળ એ રહ્યો છે.કે સ્ત્રીએ પુરુષના આધિપત્ય હેઠળ જ જીવવાનું પણ વેદોમાં તો એટલે સુધી કહેવાયું છે કે સ્ત્રીએ બાળવયમાં પિતાની, યુવાવયમાં પતિની અને વૃધ્ધવયે પુત્રની આજ્ઞામાં રહેવું. આ ક્યાંનો નિયમ છે? તેમ છતાં આજની આધુનિક નારીએ, નવા શિખરો સર કરીને સ્વસ્થપણે જાગૃત રહીને સમાજને સમજાવ્યું છે કે સ્ત્રીને પણ જીંદગી તેની રીતે જીવવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે.

આપણા સમાજની મુક્ત અને આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર યુવતીઓ કહે છે કે અમારૂ કાર્યક્ષેત્ર અને જીવનદ્રષ્ટિ એવી છે કે અમારી લાઇફ સ્ટાઈલને અનુરૂપ અમારા જીવનસાથીએ જીવવું પડે તેમ છે જે આજના પુરૂષપ્રધાન સમાજમાં શક્ય નથી. મોટેભાગે પત્નીને પતિ તથા ઘરનાની અનુકૂળતા પ્રમાણે જ તેનું જીવન એડજસ્ટ કરવું પડતું હોય છે. કારકિર્દી અને જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં નવા નવા દ્વાર ખૂલ્યાં હોઈ તેમજ મહિલાઓમાં પુરૂષો જેવો જ આત્મવિશ્વાસ કેળવાયો છે તેથી શહેરોની મહિલાઓમાં અપરણિત રહી જીવન જીવવાનો ટ્રેન્ડ વધતો જાય છે. આવી યુવતીઓને તેઓ માટે કુંવારી કે અનમેરીડ છે તેવો નહીં પણ "સીંગલ વુમન" શબ્દ વપરાયતો ગમે છે.

૨. સિંગલ વિમેન ઉર્ફે વર્કિંગ વિમેનઃ

યહી હૈ રાઇટ ચોઈસ ઉર્ફે જીને કી આઝાદી..... સ્વતંત્ર વિચારસરણી ધરાવતી નવા યુગની નારી પોતાની જીંદગી પોતાની રીતે જીવવા માંગે છે અને જીવે પણ છે. એમાં ખોટું શું છે? પણ સમાજનો બહુમતી વર્ગ આવી એકલવાયી નારીના લઘુમતી વર્ગ તરફ કોઈ જુદો જ દ્રષ્ટિકોણ રાખે છે. પરિવર્તન હંમેશા ધીમી

ગતિનું અને સમય માગી લેનારુ હોય છે. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી લગભગ દેશમાં સિંગલ વુમન–વર્કિંગ વુમનનો ખ્યાલ વહેતો થયો એમ કહી શકાય. સિંગલ વુમન કન્સેપ્ટ પાછળ શિક્ષણનો વ્યાપ્ત અને રોજગારીની વિપુલ તકો મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. આજે ૨૧ મી સદીમાં ગ્લોબલાઇઝેશન અને મલ્ટિનેશનલ કંપનીઓનું વિસ્તરણ સમાજ જીવનના પ્રવાહોને બદલી રહ્યું છે.

૩. આજની જાગૃત નારી– લગ્ન માટે જન્માક્ષર નહીં, પરંતુ બ્લડ રિપોર્ટ માંગે છે :

એકવીસમી સદીની સ્ત્રીઓ અંગે આજકાલની વાત કરીએતો, તેના અધિકારો વિષે ઘણી બધી બાબતોમાં જાગૃત થઇ છે. પોતાના વિચારો, અભિવ્યકિત બાબતે સ્વયં સ્પષ્ટ અને નિખાલસ બની છે. હજુ હમણાં સુધી લગ્ન કરવાની બાબતમાં પણ દીકરીને ગાય દોરે ત્યાં જાય! એવો ઘાટ હતો. પરંતુ આ બાબતમાં એક પ્રકારનું ઉલ્લેખનીય ચોક્કસ પરિવર્તન આવ્યું છે. જે મા–બાપ નિર્દેશ કરે તે છોકરો ના ગમતો હોય તો છોકરી તેની સ્પષ્ટ "ના" કરી શકે એવી ઉમદા હિંમત તેણે કેળવી છે. કોઇ છોકરા સાથે આખી જિંદગી ફાવશે કે નહીં, તેનો નિર્ણય થોડી ક્ષણોમાંતો કઇ રીતે લઇ શકાય? પણ હવે સ્ત્રીઓમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વનિર્ણયશકિતના ગુણ સોળે કળાએ ખીલ્યા છે. આજકાલની નારી લગ્ન માટેનો નિર્ણય જાહેર કરતાં જરાપણ ખચકાતી નથી, એટલુંજ નહીં, પણ નારી જાગૃતતાના ભાગરૂપે યુવતીઓ લગ્ન કરતાં પહેલાં જન્માક્ષર નહીં પણ છોકરાના બ્લડ રિપોર્ટ પહેલાં માંગતી થઇ છે અને પછી જ આવા સબંધમાં આગળ વધવા માંગે છે.

શાદી? ઔર તુમ સે? કભી નહી!– જે લગ્નોત્સુક યુવક ન ગમતો હોય તેને આવું હિંમતભેર કહી શકે એ યુવતી જ જિંદગીની બાજી જીતી શકે. નહીં તો પડ્યું પાનું નિભાવી લેવાનો વારો આવે. લગ્નએ કોઇ ઢીંગલા–ઢીંગલીની રમત નથી જયારે મન થયું જોડાઇ ગયાં અને જયારે મન ભરાઇ ગયું છૂટાં પડી ગયાં.

જેમ અનેક બાબતોમાં ભારતીય સમાજ આજકાલ દિશાભ્રમિત છે તેમ આજની આધુનિક નારીના માનસમાં પણ પોતાની કારકિર્દી પછીનો કોઇ સૌથી મોટો પ્રશ્ન હોય તો એ છે કે યોગ્ય લગ્ન – લગ્ન પહેલાં, યુવતીના મનમાં આ પવિત્ર સબંધ બાબતે કેટલીક સ્પષ્ટતાઓ, પરિપક્વતા હોવી જ જોઇએ, આજકાલ ફેસબુક, ઇન્ટરનેટ, ચેટીંગના જમાનામાં યુવાનો "ચટ મંગની પટ બ્યાહ"ની જેમ યુવાનીના આવેગમાં સામેના પાત્રને બરાબર સમજયા વગરજ ફટાફટ લગ્નની ગોઠવણ કરી લે છે. થોડા સમયમાં જ સામસામા પક્ષની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં આવતાં જ લગ્ન ગૃહસ્થાશ્રમન રહેતાં સર્કસ બની જાય છે અને લગ્નેતર સબંધોના વિષવમળો આવા કુટુંબને બરબાદ કરી મૂકે છે. જો આમ લગ્નસબંધ તૂટવાથી વ્યકિતગત અને કુટુંબની બરબાદી સાથે જીવનની પહેલી પાઠશાળા વેરવિખેર થઇ જાય છે– જેની સામાજીક જીવન પર ખૂબ ખરાબ અસર પડે છે.

૪. લીવ ઇન રિલેશનશીપઃ

વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનું વળગણ તથા વ્યાપ્ત વધી ગયા છે જેથી સમાજમાં અવશ્ય ક્રાન્તિ આવી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં વ્યાપક જોવા મળતી લગ્ન કર્યા વિના જ સાથે રહેવાની જીવનપ્રણાલી ભારતમાં પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જોવા મળે જ છે. નોકરીયાત અથવા ર્આિથક રીતે પગભર આધુનિક યુવતી લગ્નબંધનમાં જકડાઇ જવાનું પસંદ કરતાં નથી તેઓ જવાબદારીઓથી મુક્ત જીવન જીવવા માટે "લીવ ઇન રિલેશનશીપ" અર્થાત્ લગ્ન કર્યા વિના સાથે રહેવાની દાંપત્યજીવનશૈલી અપનાવવા આગળ આવવા લાગી છે. આ વ્યવસ્થા જો ભારતીય સમાજમાં પ્રચલિત થવા લાગીતો માનવજીવન તથા સામાજિક વ્યવસ્થા માટે ખૂબ ભયજનક પરિસ્થિતિ ઉભી કરશે. લીવ ઇન રિલેશનશીપ અપનાવનાર સંતાનની જવાબદારીથી પણ દૂર રહેશે, જેથી આ સંજોગોમાં આધેડવયે જીવનમાં ખાલીપો પણ લાવી શકે છે.

૫. ન્યૂ લાઇફ સ્ટાઇલનો ન્યૂ મંત્ર– ઢળતી ઉંમરે લગ્નને મોડાં સંતાનોઃ

આપણે ત્યાં શિક્ષિત કે અશિક્ષિત બંન્ને સમાજમાં યુવક–યુવતીઓનાં લગ્ન કરાવી દેવાની વિધિ પ્રચલિત છે. આધુનિક સમાજની વિડંબના એ છે કે યુવક–યુવતીઓનો એક એવો વર્ગ ઉભો થઇ રહ્યો છે કે જે યૌવનની ઢળતી ઉંમરે લગ્ન કરવા માંગે છે અને મોડાં સંતાનો ઇચ્છે છે, જે ને બર્થ કંટ્રોલનો પણ એક અંશ કહી શકાય. મૂળ વાત એ છે કે શિક્ષણ અને ટેક્નોલોજીના વધેલા વ્યાપ સાથે આજની આધુનિક નારી લગ્ન કરવા માટે જીવનસાથીની પસંદગી માટે કાચબાગતિએ આગળ વધી રહી છે.

સ્ત્રી રોગ નિષ્ણાતોના મતે ૨૦ થી ૩૦ વર્ષની ઉંમરના આદર્શ ગાળામાં માતૃત્વ નહી પામતી સ્ત્રી ગમે ત્યારે અથવા મોટી ઉંમરે સંતાન પામીને પોતાના જીવનમાં ઘણીખરી મુશ્કેલીઓથી ઘેરાઇ જાય છે. તેના આરોગ્ય તથા સંતાન ઉછેર ઉપર પણ અસરો પડે છે. તે ઉપરાંત માતા અને સંતાન વચ્ચેનો લાંબો વય તફાવત પણ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નો સર્જે છે. આમ સરવાળે એમ પણ કહી શકાય કે– અસંતુષ્ટ ઘરના વાતાવરણમાં ઉછરેલા બાળક મોટા થઇને સમાજમાં કેવાં કાર્યો કરશે તે એક જટિલ સવાલ છે.

(એમ કહેવાય છે કે પૃથ્વી પરની દરેક સ્ત્રી માટે માતૃત્વ ધારણ કરવું એ જિંદગીનો અણમોલ અવસર છે.)

મહદ્‌અંશે એમ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે આજની આધુનિક નારી આધુનિક દેખાવા માટે, ફેશનના કારણે મોજ મસ્તી કરવા માટે અને દેખાડો કરવા તેમજ પોતાનું ફિગર બગડે નહીં તેમ વિચારીને બાળકની ઝંઝટથી દૂર ભાગતી રહેતી હોય છે.

૬. આધુનિક યુગની નારીની મોર્ડન ઇમેજ બનાવવા જતાં– ઉભી થતી ગ્લેમરસ વિચારસરણી

મુદ્રિત સ્વરૂપના અસ્તિત્વની સાથે જ જાહેરખબરો પણ અસ્તિત્વમાં આવી છે, જેમાં પ્રોડક્ટ તરફ સંભવિત ગ્રાહક–ઉપભોક્તાનું આકર્ષણ વધારવા માટે જાહેરાત નિર્માતાઓ સ્ત્રી મૉડેલની નમણી દેહાકૃતિનું ઘણીબધી જાહેરાતોમાં પ્રદર્શન કરાવતા રહ્યા છે. ઓલ ઇન્ડિયા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મીડિયા, માર્કેટિંગ એન્ડ એનાલિસિસના સર્વે રિપોર્ટમાં જણાવાયું છે કે ૯૭ ટકા જાહેરાતોમાં પ્રોડક્ટ સાથે તાલમેલ ધરાવતી હોય કે નહીં તેમ છતાં વિષયાંતર કરીને નારી દેહનું પ્રદર્શન કરાવવામાં આવે છે અને અંતે મોટેભાગે આ કામ માટે ખુદ મોડેલ ગર્લને જ જવાબદાર ગણવામાં આવે છે, જ્યારે સત્ય કંઇક બીજુ જ હોય છે.

૭. પગભર આધુનિક માનુનીઓની ખાટી મીઠી જિંદગીઃ

હમ કિસીસે કમ નહીં કમાઓ, ખાઓ ઔર ઐશ કરો

આજે વિશ્વના મોટાભાગના દેશોએ સ્ત્રીને પુરૂષ જેટલું અને સરખું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં પણ સમાજના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીના સ્થાનને અગ્રીમતા આપવામાં આવી છે. શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાની સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતી સ્ત્રી ઘરની ચાર દિવાલોમાં જ રહેવાને બદલે ઘરનો ઉંબરો ઓળંગવા માંડી છે. આધુનિક યુગમાં નોકરી કે વ્યવસાય સ્વીકારનારી સ્ત્રી આિથક મોરચે પગભર થવાની સાથોસાથ સ્વતંત્ર અને સ્વનિર્ભર બની શકે છે. સ્વતંત્ર રહેવાની સાથોસાથ મોટાભાગની યુવતીઓ લગ્ન કરવાની તક પણ ચૂકી જાય છે. સારી કારકિર્દી બનાવવાની દિશામાં આગળ વધતા વધતા લગ્નનો માર્ગ પાછળ રહી જાય છે. પછી સમય જતાં, આ જ સ્ત્રી મા અને માતૃત્વની અનુભૂતિ કરી શકતી નથી. અલબત્ત પગભર માનુનીઓની જિંદગી ખાટી–મીઠી યાદોથી ભરપૂર હોય છે, કારણકે તેઓ નીતનવા અનુભવોમાંથી પસાર થયા હોય છે.

લોકો એકલી રહેતી સ્ત્રીને જરા જુદી નજરે જ નિહાળતા હોય છે. એકલા રહેવાને કારણે પરિવારને ગુમાવતા જાય છે. સ્વભાવ એકલવાયો અને ચિડિયો થઇ જાય છે. કદાચ જિંદગીમાં વધારે પડતી સ્વતંત્રતા પણ આવી જાય છે. કોઇ બોલનાર, રોકનાર કે ટોકનાર હોતું નથી. થાક લાગે ત્યારે પગ દબાવી આપે એવું કોઇ સ્વજન આસપાસ હોતું નથી. બિમાર પડે ત્યારે દવા તો ઠીક ચાનો કપ આપનાર પણ કોઇ હોતું નથી. બસ જિંદગી યુહી બસર જાતી હૈ.......

આ બાબત, વર્તમાન પરિસ્થિતિને ખૂબજ અસર કરતી રહી છે, જે સામાજીક દૂષણના ભાગરૂપે બહાર આવી શકે છે. – કારણકે ન્યૂઝ પેપરનાં મુખ્ય પાના પર, મેગેઝીનોમાં તથા હવે તો પબ્લિક રોડ પર મોટાં હોર્ડિંગ્ઝના ભાગરૂપે આધુનિકતાનો વ્યાપ્ત આજ ખૂબ વધ્યો છે. જેની સીધી અસર કુમળી વયના બાળકોના માનસ પર ગુનો આચરવાની પણ ઇચ્છા જાગે એ હદ સુધી ઉતરી આવી શકે છે. મહિલા આજે ચાર દિવાલ વચ્ચે જીવતી અબળા નારી નથી રહી, આધુનિક યુગમાં મહિલા હવે સમગ્ર વિશ્વમાં નામના મેળવી રહી છે, પછી એ કોર્પોરેટ વિશ્વ હોય, અત્યાધુનિક ગણાતા આઇ.ટી ક્ષેત્ર હોય કે પછી રમતગમતનું ક્ષેત્ર હોય . દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે, જે તેને જીવનમાં આગળ વધવાની પ્રેરણા આપી જાય છે. મેરી કોમના જીવનમાં પણ એક સમય એવો આવ્યો જયારે તેમણે પ્રથમવાર ખુમાન લમપક સ્પોર્ટસ્ કોમ્પલેક્સની બોકિંસગ કરતી જોઇ અને બોકિંસગના ક્ષેત્રે પોતાની કારકિર્દી બનાવવાનો નિર્ણય લીધો. મેરી કોમ ભારતની એક એવી મહિલા બોક્સર ખેલાડી છે, જેણે ૨૯ વર્ષની નાની ઉંમરમાં માત્ર ભારતમાં જ નહીં, પરંતુ પૂરી દુનિયામાં પોતાની એક આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે. મેરી કોમે પોતાની અથાક મહેનત અને પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ સાથે લંડન ઓલમ્પિક ૨૦૧૨માં કાંસ્યચંદ્રક મેળવીને દેશનું નામ રોશન કર્યું છે. મેરીકોમ ૫૧ કિલોની શ્રેણીની વિશ્વમાં ચોથા નંબરની મહિલા ખેલાડી છે.

આજના આધુનિક યુગમાં સ્ત્રીઓમાં પરિવર્તન આવ્યું છે પણ ધીમું, તેમ છતાં મક્કમ ગતિનું છે, અને સમય માગી લેનારુ છે. સ્ત્રીઓને યોગ્ય રીતે અને સાચી દિશામાં શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. પાકા ઘડે કાંઠા ન ચડે. આવું શિક્ષણ નાનપણથી જ મળી રહે એ જોવું જોઇએ. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં જ મહિલા હક્કો–અધિકારોના પાઠ ભણાવવામાં આવે એ મહત્વનું છે. સ્ત્રી–પુરૂષના સમૂહશિક્ષણમાં સમાનતાની અને ભેદરહિત વલણની વાતો થવી જોઇએ. સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનો પ્રસાર વધ્યો છે. એથી સ્થિતિમાં સુધારો થયો જ છે. સ્ત્રીઓનું વલણએ રહ્યું છે કે જો ભણીશું તો નોકરી મળશે અને નોકરી મળશે તો ર્આિથક રીતે પગભર થઇશું એ સ્પષ્ટ છે. મુદ્દો સ્વ–જાગૃતિનો છે. એમ કહેવાય છે કે સ્ત્રી પાસે આંખો અને પાંખો બંન્ને છે, માત્ર ઉડ્ડયનનો નિર્ધાર કરવો રહ્યો......

સ્વામી વિવેકાનંદે તેમના સમયમાં ભારત જેવા પૂર્વના અને અમેરિકા જેવા પશ્ચિમના દેશો વચ્ચેનો સંસ્કૃતિભેદ દર્શાવતા કહ્યું હતું કે પૂર્વનાં દેશોમાં સ્ત્રીેએ "મા" ના પવિત્ર સ્થાને બિરાજે છે. જયારે પશ્ચિમના દેશોમાં ઘરે ઘરે પત્નિની જ આણ હોય છે. સ્વામી વિવેકાનંદે ઓગણીસમી સદીના અંતકાળમાં કરેલી વાતમાં આજે પરિવર્તન આવેલું છે. અમેરિકાના પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ તેમણે આ નિરિક્ષણ રજૂ કર્યું હતું. આજની ભારતીય નારી પશ્ચિમની નારી કરતાં સહેજેય પાછળ નથી, પરંતુ દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી–પુરૂષ સમાનતાનો ઉદય થયો છે. જિંદગીના રંગ–મંચ પર સુખ–દુઃખના સંવાદો બોલાતા, હસતાં–રડતાં માનવપાત્રો અનેકવિધ ભૂમિકાઓ ભજવે છે. કેટલાંક નાટકને જીવન માની લે છે તો કેટલાંક જીવનને નાટક માનતા હોય છે. જે અદાકારીને વાસ્તવિકતા માની લે છે તે સત્ય ગુમાવી દે છે અને જે વાસ્તવિકતાને અદાકારી સાથે જાળવે છે તે જીવનના સાચા તત્વને પામી શકે છે. "જીંદગી પસાર કરી નાખવી" અને "જીવન જીવવું" એ બંન્ને વચ્ચે આકાશ–પાતાળ જેવો ભેદ છે. જીંદગી જીવવાની પ્રક્રિયામાં જીવંતતા આવે એટલે એની પ્રત્યેક પળ આશ્ચર્ય અને આનંદની અભિવ્યકિત બની જાય છે તેથી જ

"EVERY CHANGE OF SCENE BECOMES A DELIGHT" પલટાતું પ્રત્યેક દ્રશ્ય આનંદમય ઘટના બની જાય છે.

Woman you're light of life
Woman you're delight of life
You're moon that shines, so bright
Bringing light on the darkest night
Woman you're soul of creation
With a thousand tender expression

સંદર્ભ સૂચિઃ

1. જીવનનું જાગરણ – દેવેશ મહેતા, નવભારત પ્રકાશન મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ, નવેમ્બર ૧૯૯૬
2. યશસ્વી સ્ત્રી પાત્રો – (ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની નવલકથાઓ) –સંશો ેધિકા– ડા ૅ. વાસંતી ખોના, નવભારત પ્રકાશન મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ , ૨૦૦૫
3. લાગણીના અવસર – ચંદુ મહેસાનવી, નવભારત પ્રકાશન મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઓક્ટોબર, ૨૦૦૪
4. યુવામનો તરંગ – ભવેન કચ્છી, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧ ,
5. આપણી વાત – વર્ષા પાઠક, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૪
6. સંદેશ દૈનિક પત્ર
7. સ્ત્રીની આરપાર – દિનેશ દેસાઇ, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૩

ભાવિન એસ. શાહ, આસી. પ્રોફેસર, ગુજરાત આર્ટસ્ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ(સાંજની), એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ–૬

Editors: Dr. Naresh Shukla, Dr. Hasmukh Patel, Dr. Bhavesh Jethava, Dr. Niyaz Pathan
Publisher: Dr. Tanvi Shukla
Year-2, Issue 6, Continuous Issue 12, November - December 2012